

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4786

ԴԱՍԱԳԻՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ

ՄԿՍԵԱԼ Ի ՀԱՅԿԱՅ
ՄԻՆԶ Ի ԹՈՒԱԿԱՆՆ ԲՐԻՍՏՈՍԻ

1887

Յօրինակ
ՄԿՐՏԻԶ Յ. ՉՕԼԱԳԵԱՆ

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԴՐԱՏՈՒՆ Դ. ԶՈՐԴՈՐԵԱՆ
Կ. Պոլիս Սուրբան համամ փողոց 14

1887

9(47.925)
2-73

266.

w 407

1886

Ե. Գրքի Լիցենզիա
Հայրապետ

ՄԱՅ Դար 15 Լ. Դիպլոմ

Գ. Ե. Դար 15 Դիպլոմ

1746

ԴԱՍԱԳԻՐՔ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ

9(47.925)

9-73

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՍԿՍԵԱԼ Ի ՀԱՅԿԱՑ

ՄԻՆԶ Ի ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊՏՈՍԻ

1887

ՄԿՐՏԻԶ Յ. ՉՕԼԱԳԵԱՆ

Դ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. Գ. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

1887

معارف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولمشر

ՀՐԱՄԱՆԱԴ

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑ

1887
37987

38480 աւ.

Ա. Զ. Դ.

Ազգային Պատմութեան Դասագրքի չորրորդ տպագրութեանն առթիւ, հարկ եղած կարեւոր փոփոխութիւններն եւ վերջին յաւելումներն ըրած ըլլալով, լիայայս եմք որ սոյն Դասագրքին մեծապէս պիտի օգտի Հայ մանկտին իւր Ազգին նկատմամբ հարկ անմրածելոտ եղած ծանօթութիւններն քաղելով եւ օգտուելով այն մեծ դասէն զոր կ'ուսուցանէ Պատմութիւնը:

ԴԱՍԱԳԻՐԳ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՄԱՍՆ Ա.

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԿԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱՄ

2350 — 1300

Հ. ՀԱՅՈՑ տէրութիւնն երբ կը սկսի:

Պ. Զրհեղեղէն ըիչ մը վերջը:

Հ. Ինչո՞ւ համար Հայ կըսուին:

Պ. Մեր տէրութիւնը կանգնող զիւցաղնին աշունը Հայկ ըլլալուն համար:

Հ. Ո՞վ էր Հայկ:

Պ. Նոյ նահապետին Յարէթ որդիէն սերած կտրիճ մը. Յարէթին տղան Գամէր, Գամէրին տղան Թորգոմ, Թորգոմին տղան Հայկ, որ Բէլին հետ պատերազմեցաւ:

2004

21727-60

Հ. Ո՞վ էր Բէլ :

Պ. Աշտարակը շինողներուն մէջէն՝ հսկայ մը , որ մարդոցմէ իբրեւ Սատուած պաշտուիլ կ'ուզէր :

Հ. Աշտարակն ինչո՞ւ կը շինէին .

Պ. Նոյայ որդիքը շատնալով մեծ բազմութիւն մ'ալ Սենաար ըսուած դաշտն եկան , ու հոն երկրորդ ջրհեղեղէ մ' աղաա ըլլալու համար Սատուծոյ դէմ ամբարտաւանութեամբ աշտարակ մը սկսան կառուցանել :

Հ. Կրցա՞ն 'ի գլուխ հանել աշտարակաշինութիւնը :

Պ. Սատուած փոթորիկով մ' աշտարակը կործանեց և շինողներուն լեզուն խառնակեց . այս խառնակութեան ատեն , Բէլ՝ ուղեց ամենուն վրայ բռնանալ . բայց Հայկ չուղելով անոր հնազանդիլ , առաւ իւր որդիքը , թոռունքը և ծառաները , որոնք 300 ի չափ էին , ու իւր հայրենի երկիրը դարձաւ :

Հ. Բէլ երբոր Հայկայ այս բրածը լսեց , ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Մարդ զրկեց՝ որ դայ իրեն հնազանդի : ապա թէ ոչ զինքն իւր որդիներով կը մեռցընեմ ըսաւ :

Հ. Հայկ ի՞նչ պատասխան տուաւ :

Պ. Բէլայ զրկած մարդը ետ դարձուց , և Նոյայ

ճշմարիտ Սատուծոյն վրայ վստահացած պատեւրազմի պատրաստուեցաւ Վանայ ծովուն եզերքը :

Հ. Ի՞նչ կերպով պատերազմեցան Հայկ ու Բէլ :

Պ. Բէլ յանդգնութեամբ իւր անթիւ դօրքերէն մաս մ' առնելով՝ եկաւ Հայկայ վրայ , և երբ յաղթութելով ետ կը դառնար բանակէն օգնութիւն առնելու , Հայկ մէկէն ըրաւ իր աղեղը , զարկաւ և սպաննեց այն ամբարտաւան հսկայն :

Հ. Հայկ ի՞նչ բրաւ Բէլին դիակը :

Պ. Զմուսել տալով՝ տարաւ իւր բնակած երկիրը , և 'ի յիշատակ իւր յաղթութեան և 'ի տես ամենեցուն՝ բարձր բլրի մը վրայ թաղեց :

Հ. Հայկ Բէլն սպաննելէն յետոյ ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Շատ քաղաքներ շինեց , անոնց մէջ բարեկարգութիւններ և կանոններ հաստատեց , և 400 տարիի չափ իւր սերունդը խաղաղութեամբ կառավարելէն յետոյ մեռաւ . իշխանութիւնն իւր Արմենակ որդւոյն յանձնելով :

Հ. Այս միջոցիս ի՞նչ դէպք պատահեցաւ :

Պ. Նոյ նահապետ , Բէլ ամբարտաւան հսկային աշխարհիս երեսէն վերնալը տեսնելով՝ զոհութեամբ մեռաւ 950 տարուան , և թաղուեցաւ Նզաա լեռան վրայ . նոյնպէս Նոյեմզարա Նոյայ էկնն ալ , Մարանդ գաւառը :

Հ. Արմենակ ի՞նչպէս կառավարեց :

Պ. Հայրենի երկրին մէջ թողուց իր խոռ. և Մանաւազ եղբարքը, որոնց ցեղը շատնալով խոր-խոռունիկ և Մանաւազեանք ըսուեցան: Ինքն Արեւելեան կողմերն երթալով հոն տեղուանքը շէն-ցուց, իրեն յաջորդեց Արամայիս:

Հ. Արամայիս ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Արմաւիր քաղաքը շինեց Երասխ գետին քով: Ասոր Բազ եղբօրը ցեղը ետքերը շատնալով՝ իր անուամբը Բզնունիք կոչուեցան:

Հ. Արամայիսի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Ամասիա, իւր անուամբը Մասիա անուանեց Արարատ լեռը, և իւր եղբայրներէն մին Շարան՝ Հայաստանի բարեբեր մէկ կողմը զրկեց, և այն տեղ Շարայի անուամբը Շիրակ կոչուեցաւ:

Հ. Շարայի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Շարայ խիստ շատակեր ըլլալուն՝ մինչեւ մօտ ատեններս առակ եղած էր երբոր շատակեր մէկը տեսնէին՝ կըսէին. « Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն »:

Հ. Ամասիային ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Գեղամ. որ Սեւան կղզւոյն քով բնակելով՝ այն տեղուանքը Գեղարբունիք կամ Գեղամայ ծով ըսուեցաւ, և որուն եղբարքը Փառոս և Յուլակ իրենց անուամբը Փառախոտ և Յուլակերտ քաղաքները հիմնեցին, և Սիսակ Գե-

ղամայ որդին՝ իր քաղցը նայուածքին համար Աղու կոչուեցաւ, և իւր բնակած տեղին ալ Սիսական կամ Սիւնիք անունը կուտային:

Հ. Գեղամայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Հարմայ իր որդին. ասոր օրովը Հայոց մեր-ձակայ ազգերը զօրանալով սկսած էին Հայաստանի վրայ արշաւել. վասն զի Հայկայ և անոր որդւոցը քաջութիւնները մոռցուեր էին. ուստի Հայաստան Հայկի նման քաջի մը կը կարօտէր թշնամիները վռնտելու և հայրենիքն ազատելու համար. և ահա այն կտրիճը, այն քաջը Արամ եղաւ:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐԱՄԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ՊԱՐՈՅՐ

1300 — 640

Հ. Ո՞վ էր Արամ:

Պ. Հարմայի որդին, որ խիստ քաջ ըլլալուն Հայաստանն ազատեց թշնամեաց ձեռքէն:

Հ. Որո՞նք էին Հայաստանի թշնամիները:

Պ. Նիւքար՝ Մարաց իշխանը. Բարչամ՝ Բարեւաղոց իշխանը և Պայտայիս՝ Կապաթովկիոյ իշխանը:

Հ. Արամ ի՞նչպէս յաղթեց իր թշնամիներուն:

Պ. Նիւքեարը նախ ըռնեց և աշտարակի մը ծայրէն դամել տուաւ . Բարչամն ալ սպաննեց . իսկ Պայասպիս՝ յաղթուելով փախաւ Միշերկրական ծովուն կղզիներէն մէկը : Արամ անոր երկիրներուն տիրելով՝ փոքր Հոյիկ անուանեց , և Մշակ անունով իշխան մը կուտակեալ դրաւ հոն ու ապսպրեց որ Հայերէն խօսին : Մշակայ բնաւիւծ տեղը Մածակ կոչուեցաւ , որ է Գոյսերի :

Հ. Արամ ուրիշ ինչե՞ր բրաւ :

Պ. Իր քաջութեամբն ու խաճեմութեամբը բոլոր ազգաց սիրտը վտխ ձգեց և պատկառելի եղաւ : Ասորեստանի թագաւորն Նինոս՝ իմանալով պատմութենէն որ Հայիկ զինէլ իւր նախահայրն ըսպաններ է , կուգէր վրէժ առնել . բայց վախնալով Արամայ քաջութիւններէն՝ բարեկամութիւնը ստանալու համար՝ մարդարտազարդ սրսակ մը զրկեց և իրեն երկրորդը անուանեց Արամը :

Հ. Արամ որչա՞փ ատեն իշխեց :

Պ. Յիսուն և ութ տարի իշխելով ընդարձակեց Հայաստանը , և իր համբաւն այնքան տարածուեցաւ որ օտար ազգերն սկսան մեր ազգը Արմէն կամ Էրմէնի կոչել :

Հ. Արամին ո՞վ յաջորդեց .

Պ. Իր որդին Արայ , որոյ զեղեցկութեանը համար Ասորեստանի թագուհին՝ Շամիրամ ուզեց

հետը կարգուիլ . բայց Արայ յանձն չառնելուն թշնամացաւ Շամիրամ և պատերազմի ելաւ :

Հ. Պատերազմի վերջն ի՞նչպէս եղաւ :

Պ. Արայ քաջութեամբ պատերազմելով պատերազմին տաքցած միջոցին մեռաւ , և հաւնելով Շամիրամ մեր երկրին գիրքին և օղին մարութեանը՝ քաղաք մը շինել տուաւ , ամառը բնակելու համար և անունը Շամիրամակերտ դրաւ , և որ վերջերը Վան ըսուեցաւ . այս քաղաքը մինչեւ հիմայ կայ և իր պարբիսները կանգուն կեցած են :

Հ. Արայի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արայի մահուանէն ետքը , Շամիրամայ ձեռօք , Հայաստանի իշխան դրուեցաւ Արայի Կարգոս որդին , որ Շամիրամայ հետ Նինուասայ դէմ պատերազմած ատեննին երկուքն ալ մեռան :

Հ. Կարգոսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Անուշաւան որդին . ասի թէպէտ զերի էր Նինուասայ քով , բայց իր քաղցրաբարոյութեամբն աղատելով եկաւ տիրեց իր հայրենեացը , և երկար ատեն Ազգը կառավարելէն և շատ բարեկարգութիւն ընելէն յետոյ , մեռաւ առանց զաւակ ունենալու : Իրեն յաջորդեց Պարեստ անունով Հայկազուն իշխանը :

Հ. Ո՞վ էր Պարեստ :

Պ. Հայկայ միւս որդւոց ցեղերէն իջած անուանի ու կորովի անձ մը, որ Անուշաւանին տեղը Նահապետ դրուեցաւ, և շատ քաջութիւններ ընելով և իշխանութիւնն Արքակին յանձնելով մեռաւ :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Արքակին :

Պ. Զաւան, Զաւանին՝ Փառնակ, և Փառնակին՝ Սուր :

Հ. Սուրայ տտեն ի՞նչ երեւելի դէպք պատահեցաւ :

Պ. Սուր՝ թշնամեաց դէմ երեւելի յաղթութիւններ ընելուն համար այս անունն ստացաւ : Ասոր օրով Գանանացիք Յէսուէն յաղթուելով, ոմանք Հայաստան եկան, որոնցմէ Գնթունեաց նախարարութիւնը ձեւացաւ :

Հ. Սուրայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հաւանակ, Հաւանակին՝ Վաշտակ, և Վաշտակին՝ Հայկակ Ա. որ Ասորւոց Ամինէթէս թագաւորին յաղթեց, բայց անոր յաջորդէն յաղթուելով մեռաւ : Իրեն յաջորդեց Ամբակ Ա. :

Հ. Ամբակին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Ամբակին յաջորդեցին հետզհետէ Առնակ, Շաւարշ Ա. Նորայր, Վստամ, Կար, Գոռնակ, Հրանտ, Ընձակ, Գլակ և Հօրոյ, որոց վրայ դիտելիք մը չունինք :

Հ. Հօրոյի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Զայրմայր քաջ և հզօր իշխանը, որ Տրոյացւոց օգնութեան գնաց, և պատերազմի մէջ շատ քաջութիւններ ընելէն յետոյ՝ վարնուեցաւ մեռաւ, իրեն յաջորդեց Պերճ Ա. :

Հ. Ի՞նչ դործ կը պատմուի Պերճի վրայ :

Պ. Խիստ քաջ և հզօր անձ մ'էր, բոլոր Հայաստանի տիրեց, շատ զօրք գումարելով նոր զինուորական կարգեր դրաւ, և աղգեր նուաճելէն ետքը մեռաւ, իրեն յաջորդ թողլով Արբուն իշխանը :

Հ. Արբունի վրայ գիտելիք մը կա՞յ :

Պ. Պատմութիւնը Արբունի վրայ բան մը չաւանդեր : Ասոր կը յաջորդեն Պերճ Բ. Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Ամբակ Բ., Կայպակ, Փառնաւաղ Ա., Փառնակ Բ., Սկայորդի :

Հ. Սկայորդիին օրովն ի՞նչ պատահած է :

Պ. Ասորեստանի Սինեքերիմ թագաւորին որդիքը՝ Ադրամելէք և Սանասար իրենց հայրն ըստ պաննելով Հայաստան փախան. ասոնցմէ ձեւացան Արծրունեաց և Գնունեաց նախարարութիւնները :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՊԱՐՈՑՐԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ

ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

640 — 330

Հ. Սկայորդիին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Պարոյր իւր որդին, որ Մարաց Վարբակէս իշխանին հետ միացած՝ Ասորոց Սարդանաբաղ թագաւորին յաղթեցին. Վարբակէս Ասորեստանի իշխեց, և Պարոյրն ալ թագաւոր պսակեց Հայաստանի :

Հ. Պարոյրին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Պարոյրին յաջորդեցին հետզհետէ՝ Հրաչեայ, Փառնաւազ Բ. Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս :

Հ. Փաւոսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հայկակ Բ. որ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորին հետ միացած՝ Երուսաղէմն առին, և վերադարձին Հայկակ՝ Շամբատ անունով Հրեայ իշխան մը Հայաստան բերաւ, յորմէ սերեցաւ Բաղդատունեաց Նախարարութիւնը :

Հ. Հայկակին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր որդին Երուանդ Ա. որ չորս տարի թագաւորեէն ետքը մեռաւ՝ իրեն յաջորդ ձգելով Տիգրան Աը, որ Հայկազանց ամենէն երեւելի և

ամենէն զօրաւոր թագաւորն եղաւ :

Հ. Տիգրան ի՞նչ քաջագործութիւններ ըրաւ :

Պ. Տիգրան Հայաստանի առաջին սահմանները նորոգեց, և իւր թշնամիները ջնջեց երկրիս երեսէն, որոնց գլխաւորն և ամենէն զօրաւորն էր Աժդահակ :

Հ. Ո՞վ էր Աժդահակ :

Պ. Մարաց թագաւորն և Տիգրանայ բարեկամը. ասի լսելով որ Տիգրան, Կիւրոս Պարսից թագաւորին հետ բարեկամութիւն կրնէ, հետը թընամացաւ, և որովհետեւ դէմ առ դէմ պատերազմելու կ'երկնչէր, ուստի մտածեց խարդախութեամբ Տիգրանը բռնել և սպաննել :

Հ. Աժդահակ կրցա՞ւ իւր խորհուրդն յառաջ տանիլ :

Պ. Տիգրանայ Տիգրանուհի քոյրն իրեն կին առաւ, և անոր յայտնեց իւր նպատակը. Տիգրանուհի Աժդահակայ խորհրդին հաւանիլ կ'երծելով՝ դաշտ ամեն բան իր եղբօրն իմացուց :

Հ. Տիգրան ի՞նչ խոհեմութիւն բանեցուց այս գործին մէջ :

Պ. Տիգրան այս լուրն առնելուն պէս թէպէտ և անմիջապէս պատերազմի պատրաստուեցաւ, բայց իւր Տիգրանուհի քոյրն ազատելու համար պատերազմն ուշացուց, որով Տիգրանուհի յար-

մար ատեն դռներով՝ փակաւ, և կիւրոս ալ Տիգրանին օգնութեան հասաւ :

Հ. Պատերազմն ի՞նչպէս եղաւ :

Պ. Երբ կիւրոս իւր զօրքովը հասաւ՝ Տիգրան Աժդահակայ դէմն ելաւ, և պատերազմին տաքցած միջոցին՝ Տիգրան Աժդահակին հանդիպելով՝ զարկաւ սպաննեց, և պատերազմը լնցաւ :

Հ. Տիգրան Աժդահակայ ընտանիքն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Ամենքն ալ գերի ընելով՝ առաւ հետը Հայաստան բերաւ. որոնցմէ սերեցան Վիշապազունք կամ Մուրացան ըսուած ցեղը, և Տիգրանուհի քոյրն ալ, Տիգրանակերտի մէջ բնակեցուց, յորմէ սերեցան Ոստանիկ ըսուած ազատ ցեղը :

Հ. Տիգրան ո՞րչափ ատեն թագաւորեց :

Պ. Գառասուն և հինգ տարի, քաջութեամբ, խոհեմութեամբ, արդարութեամբ և խաղաղութեամբ թագաւորելէն յետոյ՝ մեռաւ. թողլով թագաւորութիւնը իւր Վահագն որդւոյն :

Հ. Վահագնի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Խիստ քաջ ըլլալուն համար՝ շատ առասպելներ զրուցեցին վրան, և Վրացիք ալ զինքը երկար ատեն պաշտեցին : Վահագնի ցեղը Վահուսիք ըսուեցան :

Հ. Վահագնի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հետզհետէ յաջորդեցին Առաւան, Ներսէհ,

Զարէհ, Արդոմ, Բայդամ և Վան, որ Շամիրամակերտ քաղաքը նորոգելով՝ Վան կոչեց իր անուամբը :

Հ. Վանայ յաջորդն ո՞վ եղաւ :

Պ. Վահէ. առի Դարեհ՝ Պարսից թագաւորին օգնութեան գնաց, որ Աղէկսանդր Մակեդոնացի թագաւորին դէմ՝ կը պատերազմէր. Վահէ իւր Հայկազուն կարիճ բանակովը շատ քաջութիւններ ընելէն յետոյ՝ պատերազմին մէջ զարնուեցաւ մեռաւ և Գրիստոսէ 330 տարի առաջ, որով՝ վերջացաւ Հայկազանց հարստութիւնը 2020 տարի գլխանալէն ետքը :

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ

ԿՈՒՍԱԿԱԼՔ

ՄԱՍՆ Բ.

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԱՀԵԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆԵՆ

ՄԻՆՁԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԱՆ ՍԿԻՋՐԸ

330 — 150

Հ. Վահէին մահուանէն վերջը՝ Հայաստանի վիճակն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Վահէի մեռնելէն յետոյ Հայաստան Մակեդոնացւոց իշխանութեան տակն ինկաւ, և երբեմն Մակեդոնացի ու երբեմն Հայ իշխաններով կը կառավարուէր:

Հ. Ո՞վ եղաւ առաջին Մակեդոնացի իշխանը:

Պ. Միհրան որ հինգ տարի կառավարելով ետ կանչուեցաւ. ասոր յաջորդեց Նէոպտոլմէոս չար և հայատեաց իշխանը, որ Հայոց հետ աղէկ չը վարուելուն համար, Ադուարդ՝ Հայկազուն քաջ իշխանը վռնտեց զայն և ինքն սկսաւ կառավարել. ասի 33 տարի խաղաղութեամբ իշխելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Ադուարդին:

Պ. Հետզհետէ իշխեցին Հրանտ, Արտաւազ, Զահրատ, և Արտաշիստ՝ որն որ իւր անուամբը Արտաշատ քաղաքը շինեց. ասոնցմէ վերջը քանի մը թագաւորներ ալ նստան՝ Քրիստոսէ 150 տարի առաջ որոնց պատմութիւնը չվտխ է, և վերջացաւ Կուսակալաց իշխանութիւնը 180 տարի դիմանալէն ետքը:

ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ Գ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԱՂԱՐՇԱԿԵՆ ՄԻՆՁԵՒ ԱՅԳԱՐ

150 — 3

Հ. Ո՞վ էին Արշակունիք:

Պ. Պարթեւաց ազգէն Արշակ անունով կտրիճ մ'իր ազգին վրայ թագաւոր եղաւ. նորա թոռը Խիստ քաջ և զօրաւոր ըլլալուն՝ թագաւորութիւնն ընդարձակեց, Հայաստանն ալ նուաճեց իւր եղբայրը՝ Վաղարշակը՝ թագաւոր դրաւ և աթոռը Մծբին հաստատեց:

Հ. Վաղարշակայ առաջին գործն ի՞նչ եղաւ:

Պ. Վաղարշակ արգարատէր, խոհեմ և իմաստուն անձ մ'ըլլալուն և Հայերը շատ սիրելուն, նախ ուղեց իմանալ թէ Հայոց ազգն ու Հայաստան գտնուող նախարարներն ո՞ւր կ'ըլլային, և անոնց պատմութիւնն ի՞նչ է:

Հ. Վաղարշակ Հայոց պատմութիւնը գտաւ:

Պ. Մար-Աբաս կատինա անունով Ասորի մը նինուէ առաքեց, որ հոն գրատան մէջէն Հայոց պատմութիւնը զանեղով բերաւ Հայաստան:

Հ. Վաղարշակ ուրիշ ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Վաղարշակ, Հայոց դիմաւոր թշնամին՝ Մոր-
բիւղիկէսը բռնելով սպաննեց. և արքունեաց մէջ
նորանոր օրէնքներ և բարեկարգութիւններ հաս-
տատելէն յետոյ՝ 22 տարի թագաւորելով մեռաւ :

Հ. Վաղարշակին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արշակ Ա. իւր որդին, որ իւր հօրը նման
քաջութեամբ երեւելի եղաւ. Պօնտացիները նուա-
ճեց, և ինչան յաղթութեան կոթող մը տնկեց
ծովուն եզերքը ու նիզակով զարկաւ ծակեց քա-
րը. Բագրատունիներուն ալ բաւական նեղութիւն-
ներ տուաւ որ հրէական կրօնքը թողուն, և 13
տարի թագաւորելով մեռաւ :

Հ. Արշակ Ա. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Արտաշէս Ա. որ Յունաստանի և Փոքր Ա-
սիոյ տիրեց. և Պարսից թագաւորն՝ որ ինչուան
այն ատեն պատուով առաջին էր, իրեն երկրորդն
ըրաւ. և իր անուամբն ստակ կոխեց. իր Արտա-
շէսն աղջկը Միհրդատին տուաւ որ Վրաց բը-
ղեշին էր :

Հ. Արտաշէսի զօրացը վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Երբոր ամենքը միաբան նետ ձգէին արեւը
կը խափանէր, և եթէ մէկ մէկ քար նետէին՝ բը-
լուր մը կը ձեւանար : Արտաշէս երբ կը պատրաս-
տուէր Եւրոպա անցնել անհարմար զօրքով. ինքն
ալ սղաննուեցաւ իւր զօրքերէն՝ 25 տարի թա-

գաւորելէն ետքը :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Արտաշէսի :

Պ. Որդին Տիգրան Բ. որ արդէն հօրը կենդա-
նութեան ատեն 2 տարի թագաւորած էր. սա՛-
նախ Յոյները նուաճեց որ ապստամբած էին, յե-
տոյ Ասորոց երկրին տիրելով՝ Պաղեստինի վրայ
գնաց, բայց Հրէից՝ Աղէքսանդր դժխոյն շատ
ընծաներ տալով՝ Տիգրանին սիրտն առաւ և խա-
ղաղութեամբ ետ դարձուց :

Հ. Տիգրանայ վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Շատ մեհեաններ շինել տուաւ և Յունաս-
տանէն բերած կուքերն անոնց մէջ դնելով՝ քուր-
մեր հաստատեց, և իր անզուգական քաջութեամբ
բը նոյն իսկ Հռովմայեցւոց մէջ մեծ համբաւ ըս-
տացաւ :

Հ. Ի՞նչ պատճառաւ թշնամացան Հայք Հռով-
մայեցւոց հետ :

Պ. Միհրդատ՝ Տիգրանայ քեռայրը՝ Կապաթով-
կիոյ խշտելով իւր Արիարաթ որդին անոնց վրայ
թագաւոր դրաւ. Հռովմայեցիք ալ Կապաթով-
կիացւոց օգնութեան զրկեցին Սիլլա քաջ զօրա-
պետը՝ որ եկաւ Արիարաթը վճռուեց և Արիա-
բուրդան Կապաթովկացին թագաւոր դրաւ. Մի-
հրդատ Տիգրանէն օգնութիւն առնելով Հռովմա-
յեցիները վճռուեց և նորէն Արիարաթը թագա-
ւոր դրաւ :

21424-60
X 37087

Հ. Հռովմայեցիք այս լսելով ի՞նչ քրին :

Պ. Այլ և այլ զօրապետներ զրկեցին , որոնց չատ անգամ յաղթեց Միհրդատ , և Ակիւղաս զօրապետին բերնէն վար հալած ոսկի լեցունելով սպաննեց . բայց երբ տեսաւ իւր Փառնակէս որդւոյն անոնց կողմն անցնիլը՝ յուսահատելով՝ ինքզինքն սպաննեց :

Հ. Տիգրան Միհրդատայ մահը լսելով ի՞նչ քրաւ :

Պ. Տեսնելով Հռովմայեցւոց յարձակումներն՝ առաջնութիւնը Պարսից Արշէզ թագաւորին տըւաւ որ իրեն օգնէ . և որովհետեւ ինքը բաւական ծերացած էր՝ Հայ և Պարսիկ բանակին ընդհանուր սպարապետ կարգեց Բարդափրան քաջ Հայ նախարարը :

Հ. Բարդափրան ի՞նչ քաջութիւններ քրաւ ,

Պ. Բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց , վարպետութեամբ Երուսաղէմն ալ առաւ Հռովմայեցւոց ձեռքէն , Տիգրան այս վառաւոր յաղթութիւնները տեսնելով՝ ուրախութեամբ մեռաւ ՏՅ տարի ապրելէն և ՅԿ տարի թագաւորելէն յետոյ :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Տիգրանին :

Պ. Իր Արտաւազդ որդին , որ ինքզինքը բութովին կերուխումի տուաւ , որով Անտոնինոս Հռովմայեցւոց զօրավարը բոլոր Ասորւոց երկրին տիրեց և Արտաւազդն ալ խաբէութեամբ բռն

նելով Եգիպտոս տարաւ՝ խօստմանը հակառակ , Պարսից թագաւորին օգնելուն համար որ հազիւ 3 տարի թագաւորած էր :

Հ. Արտաւազդին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Հայաստան 1 տարւոյ չափ Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակ մնալէն ետքը , Տիգրանին եղբոր որդին՝ Արշամ թագաւորեց Հայոց , և աւելի խաղաղասէր ըլլալուն Հռովմայեցւոց հարկատու եղաւ , և 20 տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐԳԱՐԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՏՐԴԱՏ Ա.

3 — 286

Հ. Արշամայ յաջորդն ո՞վ եղաւ :

Պ. Արգար իր որդին . ասի խաղաղասէր անձ մ' ըլլալուն իր թագաւորութեանը երրորդ տարին՝ Հայաստան բոլորովին Հռովմայեցւոց հարկատու եղաւ , և Յգոստոս կայսեր պատկերը Հայոց մահաններուն մէջ կախուիլ սկսաւ , թէպէտ Հերովդէս՝ Հրէից թագաւորն ալ ամբարտաւանութեամբ ուղեց որ իր պատկերն ալ Հայոց մահաններուն մէջ կախուի , բայց Արգար յանձն չառնելով պատերազմի ելաւ և յաղթեց Հերովդէսին :

Հ. Արդար ի՞նչու ապստամբիլ ուզեց Հռովմա-
յեցւոցմէ :

Պ. Վասնզի ինդակցութեան համար գացած
Հայ դեսպանները անարդուեր էին . ուստի ա-
թոռը եղեսիս փոխադրեց և սկսաւ ամրացնել
դայն . բայց նոյն օրերը Արտաշէր Պարսից թա-
գաւորը մեռնելով՝ անոր որդւոյը մէջ ծաղած
խռովութիւնը խաղաղեցնելու համար Պարսկաս-
տան գնաց , և վերադարձաւ սաստիկ բորոտու-
թենէ մը բռնուած :

Հ. Արդար ի՞նչպէս բժշկուեցաւ :

Պ. Բժիշկներուն ճարտարութիւնը ոչինչ օգտեց,
և որովհետեւ Պարսկաստան երթալուն պատճառն
իմացնելու համար Պաղեստին դեսպան ղրկեր էր,
նոքա հոն Քրիստոսի հրաշագործութիւնները տես-
նելով եկան պատմեցին Արգարու . այն ալ նա-
մակ զրեց Քրիստոսի , աղաչելով որ զայ Հայաս-
տան և զինքը բժշկէ , և եթէ ինքն անձամբ չը
կրնայ գալ , գոնէ իւր պատկերը ղրկէ :

Հ. Արգար ի՞նչպէս նամակ զրեց Քրիստոսի :

Պ. « Արգար Արշամին որդին , աշխարհի իշխան ,
Փրկիչ ու բարեբաղ Յիսուսիդ՝ որ երուսաղէմի
մէջ երկւցար :

ՈՂ, ԶՈՅՆ

« Քու անունդ և քու առանց դեղի բրած բժշկու-

թիւններդ լսեցի . վասնզի , ինչպէս որ կը տեսն , դուն կոյ-
րերուն աչքը կը բանաս , կաղերը կը քաղեցնես , բարոտ-
ները կը սրբես , սատանաները կը հանես և երկայն ատեն
հիւանդութիւն ունեցողները կառողջացնես : Երբոր այս
ամեն բան լսեցի , միտքս դրի որ դուն՝ կամ Աստուած
ես երկինքէն իջած այս բաները կընես , և կամ Աստու-
ծոյ որդի ես , ուստի քեզի գրեցի և աղաչեցի որ դաս
և իմ հիւանդութիւնս բժշկես : Լսեցի որ Հրեայները քու
վրադ տրտունջ կընեն ու կուզեն զքեզ չարչարել և մեռ-
ցունել . եկու իմ քով , ես պզտիկ ու գեղեցիկ քաղաք
մ՝ ունիմ , որնոր երկուքնուս ալ բաւական է » :

Հ. Քրիստոս կատարեց Արգարու ինդիքը :

Պ. Յիսուս Քրիստոս իւր պատկերն և նամակ
մ՝ Անանէ սուրհանդակին տալով կը գովէ Ար-
գարին հաւատքը և կը խոստանայ իր աշակերտ-
ներէն մին առաքել , իւր Համբարձմանէն յետոյ
ինչպէս որ Թադէոս առաքեալն եկաւ , բժշկեց
զԱրգար . քարոզեց Քրիստոսնէութիւնը և հաս-
տատեց սուրբ եկեղեցին : Արգար 38 տարի թա-
գաւորելէն ետքը սրբութեամբ մեռաւ Քրիստո-
սի 35 թուականին :

Հ. Քրիստոսի նամակը ի՞նչպէս էր .

Պ. « Երանի անոր՝ որ դեռ չէ տեսած և ինծի
կը հաւատայ , վասնզի ինծի համար դրուած է
թէ՛ ով որ զիս կը տեսնէ , ինծի չափտի հաւա-
տայ , և որոնք որ չեն տեսած՝ անոնք պիտի հա-

ւատան ու փրկուին. իսկ այն բանին համար որ գրած ես թէ քեզի գամ, պէտք է որ ես ինչ գործքի համար որ հոս առաքեալ եմ, զայն կատարեմ. և երբ որ կատարեմ՝ զիս զրկողին քով պիտի համբառնամ. համբառնալէս յետոյ քեզի աշակերտներէս մէկը կը զրկեմ, որ քու ցաւերդ բժշկէ, ու քեզի և քու հպատակներուդ կեանք պարգեւէ »:

Հ. Արգարու ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արգարու մեռնելէն ետքը Հայոց թագաւորութիւնն երկուքի բաժնուեցաւ, Անանէ իւր որդին՝ Նդեմիոյ մէջ թագաւորեց, և կռապաշտութիւնը նորէն սկսաւ. Սանատրուկ քեռորդին ալ Հայաստանի մէջ թագաւորեց, բայց Անանէ և տարի թագաւորելէն յետոյ՝ նորոգել տուած պալատին մէջ վրան սիւն մ' իյնալով մեռաւ, ուստի Նդեմացիք Սանատրուկն իրենց թագաւոր ընդունեցին երդմնացունելով որ Փրիստոնէութիւնն ազատ պաշտուի:

Հ. Սանատրուկ երդմանը վրայ հաստատ կեցա՞ւ:

Պ. Ոչ. հապա՛ շատ քրիստոնեաներ նահատակեց, որոնց մէջն էին Ադդէ անունով սուրբ Հայրապետն իւր Սանդուխտ աղջիկը, և Ոգուհի կամ Թագուհի քոյրը. Մծբին քաղաքն ալ նորոգել տալով մէջտեղն իւր արձանը կանգնեց ձեռքը

դրամ մը տուած, իմացնել ուզելով որ բոլոր ունեցածը ծախեր է այն քաղաքը շինելու համար: Սանատրուկ 34 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ որսի ատեն դիպուածով նետէ մը զարնուելով:

Հ. Սանատրուկին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Երուանդ, թէպէտ և Արշակունի էր՝ բայց ոչ թագաւորական ցեղէ. իւր քաջութեամբն ու քաղցրաբարոյութեամբը բոլորնախարարաց սիրտն իրեն դրաւելով թագաւոր եղաւ, և թագաւորութիւնն ապահովուցնելու համար Սանատրիոյ բոլոր ցեղը թրէ անցուց, միայն Արտաշէս անուամբ պզտի տղայ մը փախաւ Պարսկաստան Մմբատ Բագրատունիին ձեռօք:

Հ. Երուանդ իւր գահը կրցա՞ւ ապահով ցնել:

Պ. Արտաշիսի Պարսկաստան փախչիլը զինքն անհանգիստ կընէր. ուստի փոքր Հայք Հռովմայեցւոց տուաւ, ու ինքն Երուանդաշատ քաղաքը շինելով աթոռը հոն փոխադրեց. ասոնցմէ զատ երբ իմացաւ որ Մմբատ Պարսից Դարեհ թագաւորին օգնութեամբն Արտաշէսը Հայաստան կը բերէ թագաւորեցնելու համար, պատեւրազմի պատրաստութիւններ ըրաւ:

Հ. Երուանդ ո՞ւր պատրաստուեցաւ պատեւրազմի:

Պ. Ախուրեան գետին քով՝ վարձուր զօրքերէ

բաղմաթիւ բանակ մը պատրաստեց, և երկու կողմն ալ սկսան սաստիկ պատերազմիլ, բայց մարտին տաքցած միջոցին նախարարներէն շատերն Արտաշիսի կողմն անցան, անոնց մէջ գրեթե բաւորն էր Արգամ քաջ նախարարը: Երուանդ ստիպուեցաւ փախիլ Երուանդաշատ. հոն հասան Հայոց զօրքերը, Երուանդաշատն առին և Երուանդն ալ սպաննեցին 20 տարի թագաւորելէն ետքը: Արտաշէս փառաւոր շիրիմ մը կանդնել տուաւ Երուանդայ գերեզմանին վրայ՝ մօր կողմանէ Արշակունի ըլլալուն համար:

Հ. Արտաշէս Բ. իր բարերարացը հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Պ. Արտաշէս թագաւորելուն պէս իր ազատիչ Սմբատը Հայոց զօրքերուն ընդհանուր սպարապետ դրաւ, Արգամն ալ իրեն երկրորդն ըրաւ, և Գիսակ իշխանին Ներսէս որդին ալ նախարարաց կարգը դասելով Գիմաքսեան անուանեց անոր ցեղն՝ ի յիշատակ Գիսակայ զՍարտաշէս ազատելու համար գէտիքն կէսը կորսնցունելով մեռնելուն:

Հ. Արտաշէս որո՞նց հետ պատերազմ ըրաւ:

Պ. Սլանաց թագաւորին հետ՝ որոյ տղան գերի բռնուեցաւ պատերազմին մէջ. բայց Սլանաց թագաւորին Սաթինիկ անուամբ աղչկանն աղաչանացը զիջանելով՝ Արտաշէս ազատեց անոր եղ-

բայրը, և Սաթինիկը իրեն կին առաւ, որոյ համար հետեւեալ երգը կ'երգէին:

Հեծաւ արի արքայն ի սեաւն գեղեցիկ
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն.
Եւ անցեալ որպէս արծուի սրաթեւ ընդ գէտն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն.
Ընկեց ի մէջ օրիորդին Սլանաց,
Եւ շատ ցաւեցուց զմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր:

Հարսանեաց հանդէսին երգը.

Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի.

Տեղայր մարգարիտ ի հարսութեանն Սաթինկան:

Հ. Արտաշէս Հռովմայեցւոց հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Պ. Արտաշէս Հռովմայեցւոց հարկ տալն ալ դադրեցուց և մի քանի անգամ վռնտեց զանոնք Հայաստանէն. բայց վերջը երբ Տրայիանոս կայսեր անթիւ բաղմութեամբ գալը լսեց՝ վախնալով շատ ընծաներ առած դիմացն ելաւ և պարտքերը վճարելով հաշտութիւն ըրաւ:

Հ. Արտաշէս ի՞նչ բարեկարգութիւններ ըրաւ Հայաստանի մէջ:

Պ. Թէ ուսմամբ, թէ արուեստիւ և թէ մշակութեամբ Հայաստանը ծաղկեցնելու հոգ տարաւ, գետերուն և լճերուն վրայ նաւագնացու-

Թիւններ հաստատեց, այնպէս որ օր ըստ օրէ օտար երկիրներէ անհամար գաղթականութիւնս ներ կուգային Հայաստանի մէջ բնակելու համար. Արտաշէս ԿԱ տարի իւր ժողովուրդը խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը մեռաւ Մարանդ գաւառը, և իւր մահուանը վրայ այնպէս սգացին Հայերը՝ որ շատերն ինքզինքնին ողջ ողջ ըսպաննեցին Արտաշիսի գերեզմանին վրայ :

Հ. Արտաշէս Բ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր որդին Արտաւազդ Բ. որ զբօսասէր և անկարգ կեանք մ'ունենալուն օր մ'որսի ելած ատեն խորունկ փոսի մը մէջ ինկնալով կորսուեցաւ 2 տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Արտաւազդայ վրայ ի՞նչ առասպելներ կը պատմուի :

Պ. Արտաւազդայ վրայ առասպելով կը պատմեն թէ, այրի մը մէջ չղթայով կապուած է և երկու որսի շներ միշտ կը կրծեն այն չղթան, որպէս զի բրդի և Արտաւազդ ելնէ աշխարհս կործանէ. բայց դարբիններուն երկաթ ձեծելու ձայնէն նորէն կը զօրանան չղթաները : Ասկէց դատ հետեւեալ երգը կ'երգէին :

Եթէ դու յորս հեծցես

Յագատն 'ի վեր 'ի Մասիս

Զքեզ կալցեն քաջք

Տարցեն յազատն 'ի վեր 'ի Մասիս
Անդ կացցես և զԼյս մի՛ տեսցես :

Հ. Արտաւազդայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր եղբայրը Տիրան Ա. որ եղբօրը նման անկարգ կեանք մը վարեց և 2Ա տարի թագաւորելէն ետքը՝ օր մը ճամբան ձիւնի բռնուելով մեռաւ, և իրեն յաջորդեց իւր եղբայրը Տիգրան Գ. :

Հ. Տիգրանայ վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ Տիգրան քաջ և արիասիրտ ըլլալով միաբանեցաւ Պարսից Պերոզ թագաւորին հետ յաղթեց Հռովմայեցոց Սեւերիանոս զօրապետին և իր բանակին գլուխն անցած փոքր Ասիոյ կողմերն արշաւեց, բայց հոն իշխող թագուհիէ մը խաբուելով գերի բռնուեցաւ : Նոյն միջոցին Ղուկիոս, Վերոս, Աւրեղիոս կայսեր գահակիցը՝ Հայոց վրայ դալով երբ իմացաւ Տիգրանայ գերութիւնը՝ ազատեց զանի և Հայաստան ղրկեց. Տիգրան Կ2 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ : Հռովմայեցոց Աղէկանդր քրմապետը հետեւեալ պատգամը տուած էր Սեւերիանոսի :

ԶՊարթեւս և զՀայս վաղ հարցես նիզակաւ

Դարձցես 'ի Հռով և 'ի Տիբերեայ ջուրն պողպատնա

Պսակ ընկալցի բոցաճաճանչ քո ճակատ :

Բայց երբոր Հռովմայեցիք չարաչար յաղթուեցան, ջնջեց զայն և հետեւեալ պատգամը տուաւ :

Մի՛ հարէր զօրս 'ի Հայաստան քանզի չէ բարւոք
Մի՛ քեզ այր կանացահանդերձ 'ի տխուր նետէ
Մահ արձակեալ, արասցէ վախճան կենացդ :

Հ. Տիգրան Գ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իւր որդին Վաղարշ, ասի Վաղարշապատ
քաղաքը շինեց : Ասոր ատենները հիւսիսային ազ-
գերը Հայաստան արշաւեցին . Վաղարշ անոնց
դէմ քաջութեամբ պատերազմելով մեռաւ 20
տարի թագաւորելէն ետքը . իրեն յաջորդեց որ-
դին Խոսրով Ա. որ Խոսրով մեծ կոչուեցաւ :

Հ. Մեծն Խոսրովու վրայ ի՞նչ կը պատմուի :

Պ. Խոսրով իր հօրը տեղն անցնելուն պէս Հիւ-
սիսային ազգաց վրայ պատերազմի ելաւ, յաղթեց
անոնց, զարկաւ փախուց Հռովմայեցիներն ալ,
որոնք Հայաստանը բոլորովին նուաճելու համար
Հայոց վրայ եկեր էին, Պարսից հետ ալ պատե-
րազմ ունեցաւ, որովհետեւ Արտաշիր անունով իշ-
խան մը Պարսից Արշակունի Արտաւան թագաւորը
մեռցնելով ինքը թագաւորեր էր, ասոր համար
Խոսրով անոր դէմն ելաւ և միշտ յաղթելով մին-
չեւ Հնդկաստան փախուց :

Հ. Արտաշիր ի՞նչ հնարք մտածեց Խոսրովը
յաղթելու :

Պ. Մեծամեծ պարգեւներ խօստացաւ Խոսրովը
մեռցնողին . այս բանը յանձն առաւ Անակ Պահ-

լաւունի նախարարը, և ձեւացնելով որ Արտաշիր
բռնութիւններէն փախեր է, եկաւ Հայաստան .
ճամբան դալու ատեն որդի մը ունեցաւ, որ է
մեր սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ :

Հ. Անակ իր չարութեան խորհուրդը կատարե՞ց :

Պ. Անակ քիչ ժամանակէն յաջողեցաւ . օր մը
որսի ելած ժամանակին զարկաւ սպաննեց զԽոս-
րով, որ Է՞մ տարի թագաւորած էր և ինքն ալ
փախչելու ատեն դետն ինկաւ ու խեղդուեցաւ :

Հ. Խոսրովու մեռնելէն ետքը Հայոց վիճակն
ի՞նչ եղաւ :

Պ. Արտաշիր եկաւ Հայաստան, բոլոր Հայերը
նուաճեց . Խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ՝ որոնցմէ
Տրդատ անունով մանչ մ'ու անոր Խոսրովիդուխտ
քոյրն աղատեցան Արտաւազդ Մանգակունիին և
Օտա Ամատունիին ձեռօք որոնք առաջինը Հռովմ
և երկրորդը Կեսարիա փախուցին :

Հ. Տրդատ Հռովմայեցւոց հետ ի՞նչպէս վար-
ւեցաւ :

Պ. Շատ քաջութիւններ ցնելով մեծ համբաւ
ստացաւ Հռովմայ մէջ, անդամ մը մէկ ձեռքով
երկու վայրենի ցուրերու եղջիւրներէն բռնեց և
երկուքն ալ սպաննեց . օր մ'ալ ձիւնթացի մէջ
հակառակորդին ճարտարութեամբ կառքէն վար
ինկաւ . ասոր վրայ Տրդատ սառտիկ բարկանալով

կառքին ետեւէն այնպէս ուժով բռնեց որ ձիերը չկրցան յառաջ երթալ. ուրիշ օր մ'ալ Գոթացւոց Հռէյ թագաւորին հետ մենամարտելով բռնեց զայն և Հռովմայեցիները մեծ նախատինքէ մը աղատեց :

Հ. Հռովմայեցիք ի՞նչպէս վարձատրեցին ըզ Տրդատ :

Պ. Դիոկղետիանոս կայսրն ուրախանալով ուզեց զՏրդատ վարձատրել. և երբ իմացաւ որ Հայոց թագաւորին որդին է, թագաւորական զգեստներ հագցուց, գլուխը թագ դրաւ և շատ զօրքով շնորհեց Հայաստան, այս միջոցին Հայաստանի վրայ իշխողն Արտաշէրի որդին Շապուհն էր, երբ Տրդատ Կեսարիա հասաւ, բոլոր նախարարները դիմացը ելան և զինքը թագաւոր դրին ընդհանուր Հայաստանի :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ .

ԱՅԳԱՐԷՆ

ՄԻՆՁԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

286 — 433

Հ. Ի՞նչպէս վռնտեց Տրդատ Շապուհը Հայաստանէն :

Պ. Տրդատ Հայ և Հռովմայեցի զօրքերուն գը-

լուխն անցած Շապուհի դէմն ելաւ յաղթեց. և պատերազմեցան մինչեւ որ բոլորովին վռնտեց Հայաստանէն զՊորսիկս, որոնք 26 տարի բռնաբար իշխած էին. և մօտակայ աղքերուն սիրտը վախ ձգեց. Եկեղեաց գաւառէն անցնելու ատեն Երիզաւանին մէջ Անահտայ շնորհակալութեան զոհ մատոյց, և խստիւ հրաման հանեց որ ամեն տեղ կռոց յարգանք մատուցանեն :

Հ. Եկեղեաց գաւառին մէջ ինչ պատահեցաւ :

Պ. Տրդատ իմանալով որ նոյն գաւառին մէջ Քրիստոնեաներ կան և իր հրամանին հակառակ Քրիստոնէութիւնը կը պաշտեն, խստիւ հրաման հանեց որ ամեն միջոց ի գործ դրուի Քրիստոնէութիւնը ջնջելու. ուստի շատերը նահատակեցան, ասոնց մէջն էր նաեւ սուրբն Գրիգոր՝ որ Անակայ որդին ըլլալն իմանալով շատ մը չարչարեւէն ետքը՝ Արտաշատ քաղքին խոր վիրապին մէջ նետել տուաւ :

Հ. Տրդատայ ի՞նչ դէպք պատահեցաւ :

Պ. Նոյն օրերը Հռովմի մէջ ալ Քրիստոնէութեան դէմ սաստիկ հալածանք ելնելուն Հռիփսիմեանց կուսանք փախեր Հայաստան եկեր էին. Տրդատ Հիփսիմէին գեղեցկութեանը հաւնելով՝ ուզեց իրեն կին առնուլ. սուրբ Կոյսը մերժեց. ուստի Տրդատ ալ բարկանալով թրէ անցնել տը-

ուաւ զամենքն ալ, բայց ինքն ալ Աստուծոյ
պատժուելով՝ որ մ'որսի ատեն խողի կերպա-
րանք մտաւ իր մէկ քանի իշխաններով:

Հ. Ո՞վ բժշկեց զՏրդատ:

Պ. Սուրբն Գրիգոր՝ որ Վէ տարի վիրապին մէջ
աստուածային զօրութեամբ ողջ մնացած էր,
Տրդատայ Խոսրովիդուխտ քրոջը երազին մէջ Աս-
տուծոյ հրեշտակն իմացուց, թէ մինչեւ որ Անա-
կայ որդին՝ Գրիգորը վիրապէն չեղնէ՝ անկարելի է
Տրդատայ բժշկութիւնը. այն ալ Օտա նախարարը
ղրկեց որ գնաց Գրիգորը վիրապէն դուրս հանեց:

Հ. Սուրբ Գրիգոր ի՞նչ բրաւ:

Պ. Սուրբն Գրիգոր բժշկեց զՏրդատ և միւս
հարուածեալները, Հռիփսիմեանց ոսկերաց վկա-
յարաններ շինեց, հաւատացեալները մկրտեց և
ինքն ալ կեսարիա գնաց ու հոն Արքեպիսկոպոս
ձեռնադրուեցաւ Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոսէն Քը-
րիստոսի 302 թուականին:

Հ. Քրիստոնէութիւնն ի՞նչպէս տարածուեցաւ
ի Հայաստան:

Պ. Տրդատ Քրիստոնեայ ըլլալէն վերջը՝ սրբոյն
Գրիգորի հետ միացած՝ կռատունները կործա-
նեց, քուրմերն և անոնց պաշտամունքը ջնջեց,
եկեղեցիներ շինեց, որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն
ու փառաւորն եղաւ Ս. Էջմիածին:

Հ. Սուրբ Գրիգոր ի՞նչպէս լուսաւորիչ ըսուեցաւ:

Պ. Ասկէ ետքը սուրբն Գրիգոր Հայաստանի
ամեն կողմերը կը պտըտէր, Քրիստոնէութիւնը
կը քարոզէր և հաւատացեալները կը մկրտէր, և
այսպէս անդուլ քարոզութեամբ լուսաւորեց բո-
լոր Հայաստանը, որոյ համար Լուսաւորիչ ըս-
ուեցաւ:

Հ. Տրդատ Քրիստոնեայ ըլլալէն յետոյ որո՞ւ
հետ պատերազմ ունեցաւ:

Պ. Տրդատ՝ ներքին բարեկարգութեան զբաղած
միջոցին՝ Հիւսիսային աղգերը Շապուհի հետ միա-
ցած սկսան Հայաստան արշաւել, որոնց դէմն ել-
նելով ամենքն ալ հալածեց: Այս միջոցին Մամե-
դուն Չինացի իշխանը Հայաստան եկաւ, յորմէ
սերեցաւ Մամիկոնեան նախարարութիւնը:

Հ. Այս միջոցիս ուրիշ ի՞նչ երեւելի դիպուած
պատահեցաւ:

Պ. Այս միջոցիս Նիկիոյ սուրբ Ժողովքն եղաւ՝
ուր ներկայ էր Հայոց կողմէն սուրբն Արիստակէս՝
սուրբ Լուսաւորչի պղտի որդին, որ նոր Հանգա-
նակը Հայաստան բերաւ: Ս. Լուսաւորիչ հոգեւո-
րական կառավարութիւնը յանձնելով որդւոյն՝
ինքը Մանեայ այրը քաջուեցաւ, ուր ճգնութեամբ
և աղօթքով անցուց մինչեւ իւր վախճանը:

Հ. Ո՞րչափ ատեն թագաւորեց Տրդատ:

Պ. Տեսնելով նախարարաց անկարգութիւնները թողուց թագաւորութիւնն ու լուսաւորչայ ճգնաւրանը քաշուեցաւ. նախարարները շատ աղաչեցին որ գայ թագաւորութիւնը ձեռք առնէ, բայց երբ Տրդատ յանձն չառաւ՝ թունաւորեցին զինքը՝ և ասանկով այն ֆրիստոնեայ և քաջ թագաւորին կեանքը կարճեցին ՏՅ տարեկան հասակին մէջ. ՅԿ տարի թագաւորելէն ետքը: Տրդատայ վրայ հետեւեալ առածը կըսէին:

Իբրեւ զսէգն Տրդատ՝ որ սիգաւորն
Աւերեաց զթումբս գետոյ, և ցամաքեցոյ
Իսկ 'ի սիգալ իւրում՝ զյորձանս ծովուց:

Հ. Տրդատայ մեռնելէն յետոյ ի՞նչ եղաւ Հայաստանի վիճակը:

Պ. Տակնուվրայ եղաւ Հայաստան. Բզնունեանց Մանաւազեանց և Որթունեանց ցեղերն՝ իրարու հետ պատերազմելով՝ ջնջուեցան. Աղուանք ապստամբեցան և Սանատրուկ անուռով մէկը թագաւոր դրին իրենց վրայ, նոյնպէս Բակուր՝ Աղձնեաց իշխանն՝ ապստամբեցաւ:

Հ. Հայոց խելացի նախարարներն այս գէշութիւններուն ճար մը չգտա՞ն:

Պ. Հայոց խելացի նախարարներն ասոնց առաջին առնելու համար սուրբ Վրթանէս կաթողիկոսին հետ միացած՝ Տրդատայ որդին խոսրով Բ.ը թա-

ղաւոր դրին. Հռովմայ Կոստանդ կայսրն ալ թագու ծիրանի խաւրեց խոսրովին:

Հ. Խոսրով Բ. ին վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ:

Պ. Իր հօրը քաջութիւններէն բոլորովին զուրկ մեղկ և զբօսասէր կեանք մ'անցուց. ասոր օրով Շապուհ և Հիւսիսային աղգերը մեծ պատրաստութեամբ Հայաստան արշաւելով մինչեւ Վաղարշապատ հասեր էին. ասոնց դէմն ելաւ Վահան Ամատունի քաջ զօրավարը. և Հայերը հօն այնպիսի կատաղութեամբ պատերազմեցան, որ թըշնամեաց նետ ձգելու ատեն թող չը տալով սաստկապէս հալածեցին զամենքն ալ. խոսրով 10 տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Խոսրով Բ. ին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իւր որդին Տիրան Բ. որ Սուրբ Վրթանեսին հետ Կոստանդնուպօլիս երթալով թագաւոր պըսակուեցաւ Կոստանդ կայսրէն: Շապուհ Տիրանին Կոստանդնուպօլիս երթալն իմանալով՝ անհամար զօրքով Հայաստան զրկեց իր ներսէն եղբայրը, բայց Արշաւիր Կամսարական՝ որուն յանձնուած էր Հայաստանը, միացնելով նախարարները՝ յաղթեց թշնամւոյն և վռնտեց զներսէն:

Հ. Տիրան ի՞նչպէս կառավարեց երբոր Հայաստան վերադարձաւ:

Պ. Բոլորովին անկարգութեամբ. Շապուհին

հետ ալ հաշտութիւն խօսելով սկսաւ տուրք տալ անոր՝ ինչպէս Յունաց կուտար. բայց քիչ մը վերջը թշնամացան. Յուլիանոս՝ Յունաց կայսեր օգնելուն համար : Տիրանի անգլթութեան ամենէն մեծն եղաւ Յուսիկ տուրք հայրապետը ծեծելով սպաննել տալը, Յուլիանոս ուրացող կայսեր պատկերը եկեղեցւոյ մէջ կախել չտալուն համար բայց ինքն ալ պատիժը չուտով առաւ :

Հ. Ի՞նչ պատիժ ընդունեցաւ Տիրան :

Պ. Յուլիանոս Պարսից դէմ ըրած պատերազմին մէջ զարնուելով մեռաւ. և Շապուհ Տիրանէն վրէժը լուծելու համար բարեկամութիւն կեղծելով իրեն կանչեց զինքը և աչքերը կուրցնել տուաւ. այսպէս Տիրան թշուառութեամբ 11 տարի թագաւորելէն յետոյ՝ իր Արշակ որդիէն սպաննուեցաւ :

Հ. Տիրան Բ. ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր որդին Արշակ՝ որ Արշակունի թագաւորաց մէջ ամենէն մոյլի, անկարգ և վատարարոյն եղաւ և Յունաց ու Պարսից ալ խաղալիք. վասն զի Յոյնք և Պարսիկք իրենց մէջ ունեցած առելութենէն, Յոյնք ստիպեցին զինքը՝ որ Պարսից չծառայէ, Արշակ մտիկ չըրաւ. վասն զի Տիրացւոյ Քահանայից ներկայութեանը երդուած էր Ս. Աւետարանի վրայ Պարսից հաւատարիմ մնալու,

ուստի Թէոթոս Յոյն զօրապետն ահագին բազմութեամբ սկսաւ Հայաստան դալ. այն ատեն Մեծն Ներսէս՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան թոռը՝ Կոստանդնուպոլիս գնաց և Վաղենտինոս կայսեր բարկութիւնն իջեցուց :

Շապուհ ալ Տիրացւոյ քահանաներն ու սարկաւակները 70 հոգի սպաննել տուաւ : և սկսաւ Գրիստոնէից դէմ սոսկալի հալածանք հանել, որով բիւրաւոր հոգի մեռան՝ որոնց թիւը 200,000 կ'ենէ :

Հ. Արշակ ուրիշ ի՞նչ անիրաւութիւններ ըրաւ :

Պ. Իր Տրդատ եղբորը Գնել որդւոյն հարստութեանն և ամուսնոյն վրայ նախանձելով սպաննել տուաւ զանի, և անոր Փռաւնձեմ կինն ալ իրեն կին առաւ. Փռաւնձեմալ Արշակայ Ողիմպիադայ կինը թունաւորեց Մրջիւնիկ անուամբ անարժան քահանայի մը ձեռքը : Ասկից զատ Արշակ Արշակաւան անունով քաղաք մ'ալ շինել տուաւ առանց նախարարաց խորհրդին անսալու :

Հ. Արշակ ի՞նչպէս շենցուց Արշակաւանը :

Պ. Հրաման հանեց որ հոն դիմող յանցաւորներն ազատ են դատաստանէ այս լսելով չարագործ մարդիկ անմիջապէս հոն դիմեցին, թէպէտ և նախարարք այս անկարգութեան դէմ բողոքեցին. վասն զի շատերուն ծառաներն իրենց

տիրոջ ինչքերը յափշտակելով կամ գողնալով Արշակաւան փախած էին, բայց Արշակ մտիկ չբաւ. ուստի նախարարներն օգնութեան կանչեցին զՇապուհ, Արշակաւանը կործանեցին: Արշակ ալ նեղը մնալով Վրաց ապաւինեցաւ օգնութիւն գտնելու համար:

Հ. Արշակ Վրացոցմէ օգնութիւն գտաւ:

Պ. Շատ զօրք առնելով եկաւ Հայաստան և ըսկըսաւ պատերազմիչ նախարարաց դէմ. նոյն միջոցին Յունաց Վաղէս կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք զրկեց, լսելով որ Արշակ Պարսից օգներ էր Յունաց դէմ գալու ատեն. սոսկալի եղաւ արիւնհեղութիւնը. Արշակ նեղը մնալով Սուրբ Ներսիսի դիմեց՝ որ մեծ դժուարութեամբ նախարարները հաշտեցուց, և Յոյներն ալ Արշակայ Պապ սրդին պատանդ առնլով՝ դարձան Կոստանդնուպօլիս սուրբ Ներսիսին հետ:

Հ. Սուրբ Ներսիսին ի՞նչ պատահեցաւ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ:

Պ. Վաղէս կայսրն առանց Սրբոյն Ներսիսի երեսը տեսնելու արստօրել հրամայեց, և սուրբ Ներսէս երթալու ատեն նաւն անմարդաբնակ կզղկի մը քով ցամաքը զարնուելով ջախջախեցաւ, սուրբ Ներսէս ութն ամիս հոն մնաց. ու Աստուծոյ խնամքովը ծովուն ալիքներուն ամեն օր դուրս

նետած ձկներովը կը կերակրուէր:

Հ. Արշակ ի՞նչպէս վարուեցաւ նախարարներուն հետ:

Պ. Սուրբ Ներսիսի Հայաստանէն հեռացած ատեն, Արշակ իր ոխը նախարարներէն սկսաւ հանել, որոնցմէ շատերն սպաննել տուաւ, Ներսէս Կամսարականին ցեղն ալ բոլորովին ջնջեց. այս միջոցին Շապուհ՝ Ալանողան Պարթեւ իշխանը շատ զօրքով Հայաստան զրկեց. նախարարներէն շատերն Արշակին բարկացած ըլլալուն՝ ամենը մէյմէկ կողմ քաշուեցան Արշակ ալ մինակ մնալուն ճարը հատած ելաւ Շապուհին գնաց, որ քիչ մը ատեն պատուով պահելէն յետոյ շրջաւայով կապած Անյուշ բերդը զրկեց:

Հ. Արշակ ինչո՞ւ ինքզինքն սպաննեց.

Պ. Շապուհ՝ Մերուժան Արծրունի և Վահան Մամիկոնեան ուրացեալ նախարարներն իր կողմը շահելով, բազմաթիւ զօրք տուաւ ձեռուընին և Հայաստան զրկեց որ երթան Հայերը կրակապաշտ ընեն, անոնք ալ ամեն չարիք հասուցին թշուառ Հայաստանին՝ Արշակ աս ամենը լսելով յուսահատաբար ինքզինքն Անյուշ բերդին մէջ սպաննեց 18 տարի թշուառութեամբ թաղաւորելէն յետոյ:

Հ. Արշակայ ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Արշակայ մեռնելէն յետոյ Հայաստան բոլոր

րողին տալն ու վրայ եղաւ. և մեծն Ներսէս՝ որ Կոստանդնուպօլիս կը գտնուէր՝ աղաչեց Թէոդոս կայսեր՝ որ Արշակայ որդին Պապը Հայոց Թագաւոր դնէ. ուստի Թէոդոս Տերինտիանոսի հրամայեց որ շատ զօրքով Հայաստան երթայ՝ Պապը Թագաւորեցնէ. և երբ Զիրաւ ըսուած դաշտը հասան՝ Պարսիկներէն մեծ ընդդիմութիւն տեսան՝ և քիչ մնաց որ պիտի յաղթուէին բայց Ս. Ներսէս Նպատ լեռանը վրայ բազկատարած աղօթելով՝ յաջողակ քամի մ'ելաւ որ Պարսից նետերը ետ կը դարձնէր և ամպ մ'ալ արեւը խաբանեց. ասանկով Հայերը դիւրութեամբ վաճառեցին Պարսիկները, և Սմբատ Բագրատունին՝ Մերուժան ուրացեալ նախարարը բռնելով հրաշէկ շամբուր մը գլուխը դրաւ և սպաննեց զայն :

Հ. Պատերազմին վերջն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Պապ Թագաւորն և նախարարները միանալով երդումըրին սուրբ Ներսիսի առջեւ, որ անկից վերջը հաւատարմութեամբ ծառայեն Աստուծոյ. բայց քիչ մը վերջը Պապ դրժեց իւր երդմանը և սրբոյն Ներսիսի դաղտնի թոյն տալով՝ մեռցնել տուաւ, վերջն ալ ապստամբեցաւ Թէոդոս կայսրէն և Տերինտիանոս զօրավարը վաճառելով՝ Շապուհէն օգնութիւն առած՝ Յունաց դէմ պատերազմի ելաւ և յաղթուելով բռնուեցաւ. Թէոդոս

կայսրն ալ գլխատել տուաւ Ծ տարի Թագաւորելէն ետքը :

Հ. Պապ Թագաւորին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Վարազդատ՝ Արշակունի կտրիճ երիտասարդը՝ որ իւր քաջութիւններովը խիստ երեւելի եղած էր Յունաց քով : Կը պատմեն թէ օր մը Ը Լոմարտացիի դէմ ելնելով Յն ալ ետեւէ ետեւ սպաննեց. օր մ'ալ բերդի մը վրայ յարձակելով՝ 17 հոգի մէկ մէկու ետեւէ զարկաւ սպաննեց առանց վնասուելու և երբ Հայաստան կուգար՝ գողերու հանդիպելով ցատկեց Եփրատ գետին վրայէն, որուն լայնութիւնը 22 կանգուէր էր, և դողերը բռնեց :

Հ. Վարազդատ ո՞րչափ Թագաւորեց :

Պ. Հազիւ երկու տարի, վասն զի Յոյն զօրապետաց ամբարտաւանութեանը չկրնալով հանդուրժել՝ ուզեց ապստամբիլ և հարկատու ըլլալ Պարսից. բայց այս խորհուրդը Թէոդոս կայսրն իմացած ըլլալով՝ Պօլիս կանչեց զինքը՝ Վարազդատ յուսալով որ եթէ անձամբ երթայ կրնայ ինքզինքն արդարացնել, ելաւ դնայ. բայց կայսրն առանց երեսը տեսնել ուզելու՝ Թուրքիս կղզին աքսորել տուաւ զինքը :

Հ. Վարազդատին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Թէոդոս՝ Պապին երկու որդիքն՝ Արշակը Դուինի մէջ. և Վաղարշակը՝ Երիզայի մէջ թագաւոր դրաւ, որպէս զի եթէ մին ապստամբի՝ միւսը հաւատարիմ մնայ, բայց Վաղարշակ և ոչ տարի մը թագաւորելով մեռաւ. այս միջոցին՝ Թէոդոս Յունաց Կայսրը մեռնելով Յոյնք և Պարսիկք որոշեցին որ Հայաստանի արեւելեան մասը Պարսից իշխանութեան տակ՝ և արեւմտեան մասը Յունաց իշխանութեան տակ մնան. այս պատճառաւ Արշակ Գ. չուզելով Պարսկաց ծառայել՝ Յունաց մասն անցաւ և աթոռը Երիզա փոխադրեց:

Հ. Պարսիկք իրենց մասին թագաւոր դրին:

Պ. Արշակունեաց ցեղէն խոսրով անուն մէկն իրենց մասին թագաւոր դրին. և որովհետեւ նախարարներէն շատերը Յունաց մասն անցած էին՝ խոսրով նամակ գրեց անոնց որ դառնան դան, խոստանալով նաեւ խրաքանչիւրին կալուածներն իրենց դարձնել. ուստի սկսան նախարարներն անոր երթալ և կողոպտելով նաեւ Արշակայ գանձերն ալ հետեւնին տարին. Արշակ գետական զրկեց որ գանձերն ետ դարձնէ, բայց խոսրով յանձն չառնելով՝ պատերազմ բացուեցաւ մէջերին. Արշակ յաղթուեցաւ և Երիզա դառնալով մեռաւ 5 տարի թագաւորելէն յետոյ, և խոսրով Գ. Յունաց կայսեր հարկ տալ խոստանալով թագաւոր

եղաւ բոլոր Հայաստանի:

Հ. Խոսրով Գ. խաղաղութեամբ իշխեց:

Պ. Նախարարներէն ոմանք հետը թշնամութիւն ունենալով՝ դացին ամբաստանեցին Շապուհի՝ թէ խոսրով կուզէ ապստամբիլ, Շապուհ ալ իր որդին՝ Արտաշիւրը շատ զօրքով Հայաստան զրկեց, և խոսրով առանձին ու անօգնական մնալով գնաց Արտաշիւրի քով, որ անմիջապէս չղթայի զարնելով Անյուշ բերդը զրկեց 5 տարի թագաւորելէն ետքը. և Վռամշապուհ խոսրովի եղբայրը Հայոց վրայ թագաւորեցնելով՝ Հայաստան զրկեց:

Հ. Վռամշապուհ ինչպէս կառավարեց զՀայաստան:

Պ. Ուսումնասէր, հանգարտարարոյ և խոհեմ անձ մ'ըլլալուն ամենեւին ապստամբութիւն չըխորհելով սիրելի եղաւ Պարսից Վռամշապուհին: Այս խաղաղ միջոցին Հայաստանի մէջ սուրբն Սահակ Պարթեւ Հայրապետն և սուրբն Մեսրոպ՝ Վռամշապուհի ուսումնասիրական եռանդը տեսնելով ետեւէ եղան Հայերէն գրեր գտնել՝ դպրոցներ բանալ և ազգին ուսումնականն որ կենդանութիւն տալու, որոնց հետ միաբանեցան Մովսէս Խորենացի, Եղնիկ, Կորիւն, Եղիշէ Աղան Արծրունի, Ղազար և Մամբրէ. ասոնք գիշեր ցորեկ անդուլ աշխատութիւնով, դպրոցներ

բանալով և թարգմանութիւններ ընելով՝ Ազգին վերակենդանութեանը պատճառ եղան. ահա այս ժամանակն է որ Հայ գրագիտութեան ոսկեդարը կ'ըսուի Քրիստոսի 404 թուականին: Վռամշապուհ 21 ամբի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Վռամշապուհին ո'վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Արտաշէս դեռ պզտիկ ըլլալուն՝ Խոսրով Գ. իր եղբայրը՝ որ բանտէն ելած էր, երկրորդ անգամ թագաւոր եղաւ: Բայց հազիւ ամբի մ'իշխելով մեռաւ, և Յազիւ երա՝ Պարսից թագաւորն՝ իր Շապուհ որդին Հայոց թագաւոր դրաւ, որ շուտով կրապաշտ ընէ Հայերը:

Հ. Հայերը Շապուհին հետ ինչպէս վարուեցան:

Պ. Հայք իմանալով Յազիւ երաի միաբնակ անհաւատիկ Շապուհին հետ, այնպէս որ երբ օր մ'որսի ատեն Ատովմ Մոկացի քաջ իշխանին հետ վայրենի էշեր որսալու համար ժայռերէն վեր կ'առչաւէին՝ Շապուհ զՄոկացի Հայերը սատանորդի կոչեց. այս նախատինքը ծանր եկաւ իշխանին. ուստի օր մ'ալ վայրենի կինճ որսալու ատեն՝ Հայերը եղեգնուտին կրակ տուին, Շապուհ դանդաղելով չկրցաւ եղեգնուտէն դուրս ելնել, և սկսաւ աղաչել, Ատովմ զայն ազատելէն յետոյ՝ ծաղրելով Շապուհին ըսաւ. եթէ դու

Մոկացիները սատանորդի կը կոչես՝ ես ալ Պարսիկները կ'ամարդի և վատ կը կոչեմ, վերջապէս այնչափ բարկացուցին զՇապուհ՝ որ յարմար առիթ մը կը փնտռէր Պարսկաստան փախելու:

Հ. Շապուհ կրցաւ այդ առիթը ձեռք ձգել:

Պ. Շապուհ իմանալով իր Յազիւ երա հօրը հիւանդութիւնը՝ ճամբայ ելաւ Պարսկաստան երթալու և գաղտնի հրամայեց իր զօրապետին՝ որ Հայ նախարարները բռնէ ու Պարսկաստան ղրկէ բայց հազիւ ինքը Պարսկաստան հասած էր՝ իր մարդիկներէն սպաննուեցաւ. 5 տարի Հայաստանի թագաւորելէն յետոյ. նախարարներն իմանալով այս բանս՝ Շապուհին թողուցած զօրացը վրայ յարձակելով լաւ ջարդ մը տուին. բայց Պարսից Վռամ թագաւորէն վախճալով ամենն ալ իրենց բերդը քաջուեցան. յետոյ Վռամ իր սովորական հարկը ժողովելու համար Վռամշապուհի որդին Արտաշէսը թագաւոր դրաւ որ 18 տարեկան էր:

Հ. Արտաշէս ինչպէս կառավարեց ազգը:

Պ. Անկարդ, մոլի և վատաբարոյ ըլլալով ամենուն ատելի եղաւ. Հայոց նախարարներն Արտաշէսէն ձանձրացած՝ կուգէին թագաւորութիւնը Պարսից ձգել, թէեւ սուրբն Սահակ Հայրապետը շատ թախանձեց, շատ աղաչեց և շատ արտասուեց որ նախարարներն այս չար խորհրդէն հե-

ռացնէ, բայց անոնք յամառեալ աւելի լաւ համարեցան Պարսիկ իշխանով կառավարուիլ՝ քան Հայ թագաւորով մը, և վաւաճէն խնդրեցին որ Պարսիկ իշխան մը դնէ իրենց վրայ, վաւաճալ կանչելով զԱրտաշէս՝ աքսորել տուաւ 6 տարի թագաւորելէն ետքը և զսուրբն Սահակն ալ՝ որ կը պաշտպանէր Արտաշէսը՝ բանտը դնել տուաւ այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը Քրիստոսի 433 թուականին 583 տարի դիմանալէն ետքը:

ՎԵՐՋ ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ Դ.

ՄԱՐԶՊԱՆՔ

—

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԵՀՄԻՀՐՇԱՊՈՒ Ա. ՄԱՐԶՊԱՆՔԻՆ

Մ Ի Ն Ջ Ե Ի

ԴՊԻԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻԻՆ ԿԻԻՐԱՊԱՂԱՏ ԸԼԼԱԼԸ

433 — 625

Հ. Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն ետքը ինչպէս կը կառավարուէր Հայաստան:

Պ. Պարսից թագաւորին կողմէն իշխան մը կուգար և հոն նստելով հարկը կը ժողուէր և միանգամայն կը հսկէր Հայոց աշխարհին. այս իշխանը Մարզպան կ'ըսուէր, և առաջին Մարզպանն եղաւ Վահմիհրշապուն՝ որ բնութեամբ խաղաղասէր և ազնիւ մարդ մ'ըլլալուն՝ 14 տարի կառավարելէն յետոյ մեռաւ: Ասոր յաջորդեց Վասակ Հայ Մարզպանը, որ Հայ ըլլալով փոխանակ ազգը մխիթարելու չարիք չմնաց հասուց ազգին:

Հ. Ինչու Յագկերտ Հայ Մարզպան դրաւ:

Պ. Պարսիկները Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք անցունելէ յետոյ՝ ուղեցին անոնց կրօնքն ալ ջրն ջել. ասոր համար Յաղկերտ Պարսից թագաւորը ազգին երեւելի նախարարները կը պատուէր. ինչ պէս Վասակ Սիւնի իշխանին Մարզպանութեան և Վարդան Մամիկոնեանին ալ ընդհանուր սպարաւ պետութեան պատիւը տուաւ. և որովհետեւ Վասակ Մարզպանը շահած էր՝ կը ֆնար Վարդանը Հայաստանէն հեռացնել. ուստի հրամայեց որ Հայերն իրեն զօրք տան՝ որպէս զի ազգին երեւելիներն ու պատերազմական զօրութիւնը հեռացնէ որ չկարենան իրեն գէմ գնել. և Հայերը Յունաց գէմ եօթը տարի պատերազմաւ յօգնեցնելէն յետոյ սկսաւ կրակապաշտութեան ստիպմունքն ընել, նախարարներուն մէջէն յայտնի գէմ դրաւ Գարեգին քաջ նախարարը:

Հ. Հայ նախարարներէն ոմանք Պարսկաստան գտնուած ատեննին Հայաստան ինչ վիճակի մէջ էր:

Պ. Շատ հնարքներ մտածեց Յաղկերտ՝ բայց նախարարները չկրցաւ շահիլ. Ատովմ Գնունի և Մանաճիհր Ուշտունի իրենց զօրքերովն երբ կը փախէին՝ իմանալով Յաղկերտ, զօրք զրկեց ետեւնուն և զամենքն ալ թրէ անցնել տուաւ. յետոյ Գենչապուհ անունով քննիչ մ'առաքեց որ Հա-

յերը շատ նեղեց. թուղթ մ'ալ գրելով՝ հրամայեց որ կամ անոր պատասխանը տան և կամ Պարսից կրօնքն ընդունին. Յովսէփ կաթողիկոս՝ ազգին միաբան հաւանութեամբը թղթին պատասխանը գրեց:

Հ. Հայոց գրած պատասխանին վրայ ինչ ըրաւ Յաղկերտ:

Պ. Սաստիկ բարկանալով հրամայեց որ ազգին բոլոր մեծամեծները Պարսկաստան դան. ուստի նախարարներն ալ ճարեքնին հատած Պարսկաստան դացին. Յաղկերտ զամենքն ալ բանտ դնել տուաւ և ստիպեց որ հաւատքին ուրանան և իրեն հետ երկրպագութիւն ընեն Արեգական բայց նախարարները տեսնելով որ եթէ իրենք Յաղկերտին կամքը չկատարեն՝ պիտի նահատակուին և Հայաստան ալ ոտնակոխ պիտի ըլլայ, ուստի առ երեսս հաճութիւն տունն Յաղկերտի կամացը, որով մեծամեծ պարգեւներով, մոգերով և զօրքով վերագարձան ի Հայաստան՝ Հայերն ամբողջ կրակապաշտ ընելու համար:

Հ. Մոգերն ինչ ընդունելութիւն գտան Հայերէն:

Պ. Սուրբ Ղեւոնդ և ուրիշ աստուածընտիր քահանաներ ժողովրդեան հետ միացած լաւ ջարդ մը տալով լեղապատառ փախուցին մոգպետն իր

մոգերովը . իսկ ուրացեալ նախարարներն Բովսէփ Կաթողիկոսին ոտքն իյնալով՝ իրենց ակամայ ուրացութեանը վրայ թողութիւն խնդրեցին . բայց Վասակ սրտանց ուրացած ըլլալուն՝ ամեն հնարք ի գործ կը դնէր քահանաներն ու ժողովուրդը համոզելու՝ որ Յազկերտի առջեւ յանցաւոր չի գտնուին , միւս կողմէն ալ գաղտնի և յայտնի կը ջանար կրակապաշտութիւնը մուծանել Հայոց մէջ վասն զի Յազկերտ անոր խոստացած էր Հայոց թագաւորութիւնը . և երբ բռնուէր՝ սուտ երդումներով և սուտ զոյժմամբ կազատուէր բարեպաշտ Հայոց ձեռքէն :

Հ. Վասակ կրցաւ իր խորհուրդն առաջ տանիլ :

Պ. Այն միջոցին Յազկերտ Աղուանից երկիրն ալ շատ մոգեր զրկեր էր արեւապաշտութիւնը հոն ալ հաստատելու , բայց Աղուանք չկրնալով դէմ կենալ՝ օգնութիւն ուզեցին Հայերէն . ասոր համար հարկ եղաւ որ Հայ զօրքերն երեքի բաժնուին . առաջին մասը Ներշապուհ Արծրունիին տուին Պարսից դէմ պատերազմելու , երկրորդը Վասակայ՝ Հայաստանը պահպանելու , և երրորդը Վարդանայ՝ Աղուանից օգնելու համար , որ երթալու ատեն Պարսկաց հանդիպելով լաւ ջարդ մը տուաւ . և փախուց զամենքն ալ . նոյնպէս Աղուանից երկիրն ալ մոգերը ջարդեցին , կրակատուն .

ները կործանեցին և Պարսից զօրքերն ալ հալածեցին , և մինչդեռ Վարդան Աղուանից երկիրն այսպէս քաջութիւններ կընէր , ազգին անզգամ Վասակ իրեն յանձնուած զօրքովը Պարսից Միհրդնեհուհ հազարապետին կողմն անցաւ , որ նոյն միջոցին Հայաստան եկած էր բազմաթիւ զօրքով և փիղերով :

Հ. Վասակայ այս ընթացքն ի՞նչ ազդեցութիւն ըրաւ Հայոց վրայ :

Պ. Իրենց այն դառն վիճակին մէջ աւելի հոգի առած և զօրանալով ամեն կողմէն սկսան ժողվրուիլ Աւարայր գիւղին քով իբր 66,000 հոգւոյ չափ՝ որոնց մէջ քահանաներ , վարդապետներ և եպիսկոպոսներ ալ գտնուեցաւ . և իրենց սպարապետ ընտրեցին զքաջն Վարդան : Հոն աւանքը միաբան ուխտեցին որ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը թափելով՝ պաշտպանեն իրենց սուրբ հաւատքը , և Հոգեգալստեան վեցերորդ երեկոյն՝ որուն երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլլար , բոլոր Վարդանեանք հաղորդուեցան Քրիստոսի սուրբ մարմնոյ և արեամբը , և ամենքն ալ մահուան պատրաստուեցան . հոն քաջն Վարդան և սուրբ Ղեւոնդ մէկ մէկ ազդու յորդորներ կարդացին զօրաց՝ որով ամենքն ալ քաջալերուելով՝ միաբան , կեցցէ՝ Քրիստոնէութիւն և Հայրենիք , գոչեցին :

Հ. Վարդանանց պատերազմը ի՞նչպէս եղաւ.

Պ. Քրիստոսի 451 թուոյն Յունիսի 2ին, առաւօտուն սկսաւ պատերազմն իրիտ կատաղութեամբ՝ Աւարայրի դաշտին մէջ Տղմատ գետին եզերքը. բաժն Վարդան և ընկերներն այնպիսի ուժգին զօրութեամբ յարձակեցան Պարսից զօրաց վրայ, որ անոնց կարգն ու կարգադրութիւնները բոլորովին խառնակեցան և մեծ չփութութիւն մտաւ մէջերնին. անհնարին էր նկարագրելը կ'ըսէ մեր եղիշէ ականատես պատմադիրը Վարդանանց քաջութիւնները, մանաւանդ Վարդան՝ կայծակի նման ամեն կողմ կը հասնէր և Պարսիկները անխնայ կը ջարդէր. բայց վերջապէս թշնամեաց նետերէն պաշարուելով զարնուեցաւ մեռաւ. և իրեն հետ նահատակուեցան նոյն օրը ուրիշ քանի մը մանր մունր պատերազմներու մէջ 1,036 հոգի. իսկ Պարսից կողմանէ միայն նոյն օրը 3,500 հոգիէն աւելի մեռան. օրն իրիկուն ըլլալով Հայերը ճեղքեցին դարձեալ Պարսից բանակը և իրենց բերդերը քաշուեցան:

Հ. Վասակ ուրիշ ի՞նչ չարիք հասուց Հայոց:

Պ. Խաբէութեամբ մարդ կը բռնէր կամ հաւատքին ու քաջանել կուտար և կամ կ'ըսպաններ. շատ տեղեր կ'ործանեց, թէպէտև շատ աշխատեցաւ որ Հայոց ձեռքն եղած բերդերն առ-

նու՝ բայց չյաջողեցաւ. Ս. Բովսէփ Կաթողիկոսն և Ս. Ղեւոնդ քահանայն և ուրիշ շատ մը քահանաներ բռնելով Պարսկաստան ղրկեց. ուստի Հայ նախարարներն ալ Պարսից բերդերուն վրայ յարձակելով մեծամեծ վնասներ հասցնել սկսան: Յազկերտ իմանալով բոլոր այս եղածները՝ Ատրորմիղդ անունով Պարսիկ մը Մարգպան դրաւ Հայոց վրայ, ասի առ երեսս հրաման ըրաւ՝ որ ամեն մարդ ազատ պաշտէ Քրիստոնէական կրօնքը, և ինքը մէկ կողմէն նախարարները բռնելով Պարսկաստան ղրկեց Ս. Ղեւոնդեանց հետ:

Հ. Յազկերտ իրեն գացող քահանաներն ու նախարարներն ի՞նչ ըրաւ:

Պ. Ղեւոնդեանները սոսկալի տանջանքներով նահատակել տուաւ, նախարարներուն ալ ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան. բայց անոնք յանձն չառնելով՝ երկար ատեն բանտը մնալէն յետոյ՝ Շղոմշապուհ իշխանին աղաչանքովը ազատեցան և Պարսկաստան կը բնակէին:

Հ. Անօրէն Վասակ ի՞նչ վախճան ունեցաւ:

Պ. Վասակ՝ որ անձամբ Յազկերտի գացած էր իր հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէնն ընդունելու՝ յանցաւոր գտնուելով՝ մահապարտից բանտը նետուեցաւ, ուր որդնոտելով մեռաւ Քրիստոսի 452 թուականին:

Հ. Ո՞րչափ ատեն Պարսկաստան կեցան նախա-
րարները :

Պ. Յազկերտ մեռնելով իրեն յաջորդեց Պերոզ
իր որդին , որն որ նախարարներն ութը տարի
իր գործերուն ծառայեցնելով՝ երբ Ատրվշնասպ
Մարզպանը Հայաստան կուգար , զանոնք ալ զըր-
կեց իրենց հայրենիքը , որոնք եկան և սկսան
աշխատիլ Գրիստոնէութիւնը պայծառացնելու և
ազգը խաղաղութեամբ կառավարելու : Այս մի-
ջոցներուն մեծին Վարդանայ Հմայեակ եղբորը
մեծ որդին Վահան՝ իր քաջութեամբն ու խելա-
ցութեամբը շատ սիրելի եղաւ Պերոզ թագա-
ւորին , Պարսիկ նախարարաց և Ատրվշնասպայ որ
20 տարի Հայաստանի Մարզպանութիւնն ըրաւ .
ուստի ուրացեալ նախարարները նախանձելով՝
ամբաստանեցին Պերոզի զՎահան . նա ալ Պե-
րոզի աչքէն չիյնալու համար հաւատքն ուրացաւ :

Հ. Վահան նորէն Գրիստոնէութեան դարձա՞ւ :

Պ. Իմանալով Վրաց Վախթանկ թագաւորին
Պարսիցմէ ապստամբիլը՝ յորմար առիթ սեպելով
Հայերն ալ յորդորեց որ իրենք ալ ապստամբե-
լով՝ Գրիստոնէութեան համար պատերազմին .
այս առաջարկութիւնը ոմանք ընդունելով՝ Վա-
հանը Սպարապետ և Սահակ Բագրատունին ալ
Մարզպան դրին . իսկ մէկ քանի նախարարներ

ալ աւելի հասարակաց օգուտը մտածելով՝ հաս-
տատուն կեցան Վահանայ հետ : Երբ Պերոզ լսեց
Վահանայ ապստամբութիւնը , Ատրներսեհին ձեռ-
քով շատ զօրք զրկեց , ապաւրելով ողջ բռնել
զՎահան :

Հ. Ատրներսեհ կրցա՞ւ բռնել զՎահան :

Պ. Վահան թէպէտև շատ փանաց որ բոլոր նա-
խարարները միաբանէ , բայց չկրցաւ . վասն զի
նախարարներէն ոմանք շահու և փառասիրու-
թեան համար Պարսից կողմն անցած էին . ուստի
Վահան ալ Յովհան Մանդակունին հետն առած ,
թէպէտև քիչոր՝ բայց յաղթեց և փախուց բո-
լոր Պարսիկները :

Հ. Պարսիկը ուրիշ զո՞վ զրկեցին Վահանայ վրայ :

Պ. Պարսիկը Միհրանն առաքեցին Վահանայ
վրայ , յետոյ Զարմիհր Հաղարաւուիւր , յետոյ
Շապուհ Միհրանեանը . ասոնց ամենուն ալ յաղ-
թեց , միայն անդամ մը Միհրանին դէմ պատե-
րազմած Ժամանակ՝ յաղթուեցաւ՝ Վախթանկ Վը-
րաց թագաւորին խորդախութեամբը , որ Հա-
յոցմէ օգնութիւն ուզեր էր . Վահան գնաց և
հոն յանկարծակիի գալով՝ յաղթուեցաւ , և այս
պատերազմին մէջ Սահակ Բագրատունին , որ մէկ
տարի Մարզպանութիւն ըրաւ , և Վահանին եղ-
բայրը՝ Վասակ՝ նահատակուեցան :

Հ. Պարսիկք ի՞նչ կերպով հաշտուեցան վահանայ հետ :

Պ վահան անդամ մը 30 հոգւով Շապուհին դէմ՝ յաղթութիւն մ'աւ ըրաւ , վասն զի միշտ Աստուծոյ ապաւինած էր : Այս միջոցին Պերոզ մեռնելով՝ իր վաղարշ եղբայրը թագաւորեց Պարսից . սա լսած ըլլալով վահանայ անպարտելի քաջութիւններն ու անոր արդար պահանջմունքը՝ Նիխոր անուն խաղաղասէր մարդը զրկեց որ եկաւ վահանայ դաշինքն ընդունեց , որոնց գըլխաւորն և առաջինն էր՝ Քրիստոնէութիւնն ազատ պաշտօնի Հայաստանի մէջ . Նիխոր յանձն առաւ , ուստի վահան ալ Պարսից դուռն երթալով երգում առաւ թագաւորէն , և Հայոց ընդհանուր Սպարապետ դրուելով՝ դարձաւ Հայաստան . Անդեկան Պարսից իշխանն ալ Մարզպան եկաւ :

Հ. վահան ի՞նչպէս Մարզպան եղաւ :

Պ. Անդեկան 2 տարի մարզպանութիւն ընելէն յետոյ Պարսկաստան երթալով այնքան գովեց զվահան , որ վաղարշ Պարսից թագաւորը մարզպանութիւնը վահանին և սպարապետութիւնը վահանայ վարդ եղբօրը տուաւ . մեծ մխիթարութիւն գտան Հայք՝ տեսնելով որ քաջ , քրիստոնէայ , իմաստուն և սիրելի Հայ իշխան մը Մարզպան դրուեցաւ :

Հ. վահան կրցա՞ւ Հայաստանը խաղաղութեամբ կառավարել :

Պ. Ոչ . վասն զի վաղարշ մեռնելով՝ յաջորդեց Կաւառ . սա ուզելով Հայերը կրակապաշտ ընել , Պարսիկ Մարզպան մը դրաւ . բայց վահան վնասեց զայն և 26 տարի Հայաստանը կառավարելէ յետոյ մեռաւ Քրիստոսի 310 թուականին : Ասոր օրովը Հայաստանի մէջ Յովհաննէս Մանդակունի Կաթողիկոսը կը ծաղկէր , որ Հոգւով սրբով յընած ներհուն անձ մ'էր :

Հ. վահանին տեղ ո՞վ Մարզպան դրուեցաւ :

Պ. վարդ իւր եղբայրը , որ հազիւ 4-5 տարի մարզպանութիւն ըրաւ . վասն զի մէկ քանի հոգի նախանձելով անոր պատուոյն վրայ , ամբաստանութիւն գրեցին . ուստի Կաւառ ալ Բուրդան անունով Պարսիկ մը Մարզպան դրաւ , որ զՀայերն 3 տարի շատ նեղեց : Այս միջոցին Հոնք Հայաստանի վրայ վազելով շատ աւերմունք կ'ընէին . ասոնց դէմն ելաւ ՄԺԺ Գնունի իշխանը , և աղէկ ջարդ մը տալով փախուց . Կաւառ ՄԺԺին այս քաջութիւնն իմանալով՝ Բուրդանին տեղ Մարզպան դրաւ , որ 31 տարի խաղաղութեամբ աղքատ կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. ՄԺԺին տեղ ո՞վ Մարզպան դրուեցաւ :

Պ. Նտեւէ ետեւ Հորե Մարզպան դրուեցան ,

Դենչապուհ, Վչնասպ Վահրամ, Վարադդատ, Սու-
րէն . որոնք 40 տարի իշխեցին , ասոնցմէ ոմանք
ազգը նեղեցին և ոմանք խաղաղութեամբ կառա-
վարեցին . ասոնց մէջ ամենէն անօրէնը Սուրէնն
եղաւ՝ որ շատ չարիք հասուց չայոց , և Մանուէլ
Մամիկոնեան իշխանն սպաննեց . ուստի Մանուէլի
եղբայրը՝ Վարդան՝ բարկանալով՝ զօրք ժողովեց ,
վազեց Դուին քաղքին վրայ , Սուրէնն սպաննեց և
մոգերն ալ ջարդեց . Խոսրով Պարսից թագաւորը
Սուրէնի մահը լսելով՝ շատ զօրք զրկեց Վարդա-
նայ վրայ . Վարդան թէպէտ քիչ զօրք ունէր ,
բայց վարպետութեամբ պատերազմելով յաղթեց
թշնամոյն :

Հ. Սուրէնին տեղ ո՞վ Մարդպան դրուեցաւ :

Պ. Խոսրով աւելի մեծ բանակ մ'ալ ճամբեց
Վարդանայ վրայ . ասի առանձին մնալով Կ. Պո-
լիս դնաց , և երբ Յուստիանոս կայսեր օգնու-
թեամբը Հայաստան կուգար : Խոսրով ինքն ան-
ձամբ 140,000 զօրքով Վարդանայ վրայ եկաւ , և
երկու .կողմէն սոսկալի ջարդ մ'ըլլալէն ետքը՝
վերջապէս Պարսկաց ձեռքը մնաց Հայաստան .
Խոսրով Հայոց սիրտը չահելուզելով՝ Ճիհր-Վըն
խաղաղասէր Պարսիկը Մարդպան դրաւ՝ որ 14
տարի կառավարեց , ասի վերջին Պարսիկ Մարդ-
պանն եղաւ : Այս միջոցին Մովսէս Կաթողիկոս

Հայոց տօմարը նորոգելով , նոր թուական հաս-
տատեց որ Քրիստոսի 551 թուականին կ'սկսի :

Հ. Ճիհր-Վընին տեղ ո՞վ Մարդպան դրուեցաւ :

Պ. Սմբատ բաղմայաղթ կոչուած Հայը՝ իր քա-
ջութիւններուն համար . ասի 8 տարի մարդպանու-
թիւն ընելով մեռաւ . իրեն յաջորդեց Դաւիթ Սա-
հառունի՝ որն որ 23 տարի մարդպանութիւն ընե-
լէն ետքը՝ վախնալով Պարսիկներէն՝ թողուց իշ-
խանութիւնը Կ. Պոլիս փախաւ . այս միջոցին Խոս-
րով պատճառաւ մը թշնամանալով Մուշեղ Մամի-
կոնեանի հետ՝ 10,000 զօրքով իր Միհրան քեռոր-
դին Մուշեղայ դէմ զրկեց , Մուշեղ ալ իր Վահան
ազգականը օգնութեան կանչեց , որ հնարագիտու-
թեանը համար Գայլ Վահան կոչուեցաւ . ասի յաղ-
թեց Պարսից և Միհրանն ալ բռնելով սպաննեց ,
և անընդհատ Պարսից դէմ պատերազմելով մե-
ռաւ , իրեն յաջորդեց Սմբատ քաջ և հայրենա-
սէր որդին՝ որ միշտ պատերազմեցաւ Պարսից
հետ , յաղթեց և չորս երեւելի զօրավարնին ալ
սպաննեց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ԴԱՒԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻԻՆ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵՆԷՆ
ՄԻՆՁԵՒ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ
ՊԱՏՐԻԿ ԸԼԼԱԼԸ

631—655

Հ. Դաւիթ Սահառունի Մարդպանին ո՞վ յա-
ջորդեց :

Պ. Սմբատ բաղմոյաղթին որդին՝ Վարադտիրոց
Մարդպան գրուեցաւ , որ 8 տարիէն Կ. Պօլիս փա-
խաւ իր բնատնիքովը : Այս միջոցին Պարտից մէջ
խռովութիւն իյնալով՝ Հայք Յունաց ապստինեցան
և իշխան մ'ուղեցին , անոնք ալ Դաւիթ Սա-
հառունին առաքեցին Կիւրապաղատ անուամբ ,
որ իշխանութեան անուն մ'է , Քրիստոսի 631
թուականին . բայց 4 տարիէն փոխեցին Հայերն
դժաւիթ , և իրենք սկսան մէկզմէկու հետ կռուիլ
ու Հայաստանը տակնուվրայ բնել . նոյն միջոցին
Հագարացիք Հայաստան արշաւեցին :

Հ. Հագարացուց արշաւանացը դէմ դնող չե-
ղաւ :

Պ. Թէոդորոս Ուշաունի և Վահան Կամարա-
կան քաջ իշխանները թէպէտեւ սկիզբները լաւ
ջարդ մը տուն , բայց Սահու Սնձեւացի և ու-

րիչներ Հագարացուց կողմն անցնելով՝ սկսան թըշ-
նամույն հետ Հայերը ջարդել . այսպիսով ցրուե-
ցան Վահանայ զօրքերը . Հագարացիք մինչեւ
Դուին առաջ քալեցին , քաղաքը պաշարմամբ
առին և 35,000 հոգի ալ դերի տարին : Հագա-
րացուց երթալէն ետքը Վարադտիրոց՝ Կիւրա-
պաղատ գրուեցաւ Յունաց կողմանէ՝ որ տարիէ
մը մեռնելով իրեն յաջորդեց Սմբատ իւր որդին :

ՎԵՐՋ ԶՈՐՐՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Մ Ա Ս Ն Ե.

Պ Ա Տ Ր Ի Կ Ք

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ ՊԱՏՐԻԿՈՒԹԵՆԷՆ
ՄԻՆՉԵՒ ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ ԿՈՂՄԷՆ ԱԲԴԸԼԼԱՅ Ա.
ՈՍՏԻԿԱՆԻՆ ԳԱԼՈՒՍՏԸ

655—693

Հ. Սմբատին Կիւրապաղատութեան ատեն՝
Հայք հանգստացան :

Պ. Սմբատին Կիւրապաղատութեան երրորդ տա-
րին Հաղարացիք վերստին Հայաստան գալով՝
մեծամեծ կոտորածներ ըրին . ուստի նախարարք
ալ մարդ զրկեցին Ամիրապետին՝ որ իրեն կը հնա-
զանդին . այս լսելով Յոյնք սկսան Հայաստան
արշաւել , բայց Ներսէս Գ. Կաթողիկոսին խնդրա-
նօք , Համազասպ Մամիկոնեանը Պատրիկ դրուե-
ցաւ . ասոր օրովն էր որ Դաւիթ ճգնաւորին հայց-
մամբը Վարադայ սուրբ խաչին գիւտն եղաւ :

Հ. Համազասպայ Պատրիկութիւնը որչափ տե-
ւեց և իրեն ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Ամիրապետն իմանալով որ Հայերը դարձեալ
Յունաց հպատակեր են , իր քովն եղած պատանդ-
ներն ամենքն ալ թրէ անցուց . և երբ կը պատ-
րաստուէր վերստին Հայաստան գալու , ինքն ալ
իր զօրքերէն սպաննուեցաւ : Ասոր յաջորդին նո-
րէն հպատակեցան Հայք և քիչ ատենէն Համա-
զասպ ալ մեռնելով իր եղբայրը Պատրիկ դրուե-
ցաւ , որ 24 տարի խաղաղութեամբ ազգը կառա-
վարեւէն ետքը՝ Խաղրաց պատերազմին մէջ զար-
նուելով մեռաւ : Այս միջոցին երեւելի էին Անանիա
Շիրակացին և Մովսէս Սիւնեցին : Երկու տարիի
շափ Հայաստան տալին ու վրայ բլլալէն ետքը՝ Ա-
շոտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանն սկսաւ Հա-
յաստանի տիրել , և Հաղարացւոց ալ հարկ տալ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ք

ՍՏԻԿԱՆԵՆ ՄԻՆՉՆԻ ԲԱԳՐԱ-
ՏՈՒՆԵՍԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

693—885

Հ. Աշոտ որչափ ատեն Պատրիկութիւն ըրաւ :
Պ. Յոյնք՝ իմանալով որ Հայերը Հագարացոց
հարկատու եղեր են , շատ զօրք զրկելով մեծա-
մեծ աւերմունքներ ըրին ի Հայաստան , Հագա-
րացիք ալ ընդհակառակը կարծելով որ Հայք
Յունաց հնազանդեր են՝ անոնք ալ շատ վնաս հա-
սուցին Հայոց , թէպէտ Աշոտ ասոնց դէմ դրաւ
քաջութեամբ՝ բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ
3 տարի Պատրիկութիւն ընելէն ետքը , Գրիստոսի
693 թուականին , և Հայաստան բոլորովին Հա-
գարացոց ձեռքը մնաց , որոնք Ոստիկան անու-
նով մէկը կը զրկէին Հայաստանը հսկելու համար :

Հ. Ո՛վ եղաւ առաջին Ոստիկանը :

Պ. Աբդլլայ Ա. որ՝ Սահակ Կաթուղիկոսն ու
Նախարարները Դամասկոս զրկեց : Բայց Սմբատ

Բիւրատեան Յունաց օգնութեամբ վռնեց զանի
Հայաստանէն . և երբ Մոհմատ զօրավարին ան-
համար զօրքով Հայաստան գալը լսուեցաւ՝ Սա-
հակ Կաթուղիկոս , որ Մոհմատի հետ բարեկա-
մութիւն ունէր , իսկոյն Դամասկոսէն ճամբայ
եղաւ որ Մոհմատին բարկութիւնը իջեցնէ . բայց
ճամբան հիւանդանալով աղաչանայ թուղթ մը
գրեց ու ինքը վախճանեցաւ . և երբ Մոհմատ
Սրբոյն մարմինն քովն եկաւ , Կաթուղիկոսն ողջ
մարդու պէս նամակը Մոհմատին տուաւ և Հա-
յոց հետ հաշտեցուց զայն :

Հ. Աբդլլայ Ոստիկանին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Կոյմ 13 տարի , որ բոլոր աղղին մեծերը և
Նախարարները Նախջեւանի եկեղեցւոյն մէջ ժող-
վելով այրել տուաւ : Ասկէ ետքը ետեւէ ետեւ
նստեցան Վիլթ 10 տարի և Մուհամմէտ 4 տարի ,
և Աբդլլայիդ՝ 11 տարի որ բարի մարդ մ'էր ,
ասոր ալ յաջորդեց Մրուան՝ որ 1 տարիէն Ա-
շոտ Բագրատունին իշխան դնելով ինքն ամիրա-
պետ եղաւ . որով 15 տարիի չափ խաղաղեցաւ
Հայաստան բայց երբ Մրուան մեռաւ՝ Եէզիա ա-
նունով մարդ մ'ոստիկան դրուեցաւ՝ 2 տարի , որ
Հայերը շատ նեղեց . ասոր օրով Հայք վզերնին
կապարեայ կնիք կը կախէին ի նշան ստրկութեան :
ասոր ալ յաջորդեց Սահակ Բագրատունի բարե-

պաշտ մարդը՝ որուն վեցերորդ տարին Սիւլէյ-
ման ոստիկան զրկուեցաւ 9 տարի և վերջն ալ
Պէքիր անուն մարդը 7 տարի. ասոր ալ յաջոր-
դեց Հասան՝ 3 տարի, որ նեղեց Հայերը:

Հ. Հասանին ո՛վ յաջորդեց:

Պ. Մուշեղ Մամիկոնեան Հայ իշխանը՝ որ Հա-
սանին զօրքերը լաւ մը ջարդելով զինքը փախուց
Դուինէն. նոյնպէս Աշոտ մնակեր՝ քանի մ'ան-
գամ՝ յաղթեց Հազարացւոյ, մինչեւ որ եէզիտ
Բ. շատ զօրքով նուաճեց Հայերը, բայց վերջը
Խուզիմա 11 տարի, Հոլ 13 տարի և Բադարատ
Բադրատունի 32 տարի, այս ոստիկաններուն բա-
րութեամբը քիչ մը հանգարածեցան. Բադարա-
տին յաջորդեց Ապուսեթ, 11 տարի Հայք սպան-
նեցին զայն. ուստի Բուղա ոստիկանը զրկուե-
ցաւ, որ Աշոտ Արծրունին տնով տեղով Դամաս-
կոս գերի վարեց, նոյնպէս շատ նախարարներ և
իշխաններ բռնած Պաղտատ գերի տարաւ. ասոնց
մէջն էր Սմբատ սպարապետը, որ թէպէտ Բու-
ղայի առաջնորդեց որ պատուոյ հասնի, բայց զայն
ալ չղթայեալ բանտարկեց՝ ուր զղջալով իր ըրա-
ծին վրայ, Սմբատ խոստովանող ըսուեցաւ: Աս-
կեց վերջը Սմբատ Բադրատունիին Աշոտ որդին
սկսաւ խաղաղութեամբ կռաւարել զՀայաստան:

ՎԵՐՋ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

Մ Ա Ս Ն Զ.

Բ Ա Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն Ի Բ

Դ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԷՆ
ՄԻՆՋԵՒ ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ

885—990

Հ. Խնչպէս սկսաւ բադրատունեաց թագաւո-
րութիւնը:

Պ. Սմբատ խոստովանողին որդին Աշոտ՝ հաւա-
տարմութեամբ Հազարացւոյ ծառայելով՝ Հայոց
Ժողովրդեան ալ սիրելի եղաւ, և համբաւը մինչև
Ամիրապետին ականջը հասաւ՝ որն որ իշխանաց
իշխանի պատիւը տուաւ Աշոտին և անոր յանձ-
նեց Հայաստանի հարկը Ժողուելը. նախարարներն
այս բանիս վրայ ուրախանալով՝ Դէորդ Կաթու-
ղիկոսին հետ միաբանած խնդրեցին Ամիրապետէն.
որ Աշոտն իրենց վրայ թագաւոր դնէ, խոստա-
նալով որ հաւատարիմ կը մնան. Ամիրապետը
խնդիրքնին կատարեց և Աշոտը թագաւոր դրաւ

Հայաստանի, որն որ ամեն կողմ խաղաղեցնելէն ետքը՝ Կոստանդնուպօլիս դնաց Լեւոն կայսեր՝ ուր մեծամեծ պատիւներ դառաւ, և վերադարձին Շիրակ հասնելով հիւանդացաւ և մեռաւ 26 տարի իշխանութիւն և 3 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը:

Հ. Աշոտին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Սմբատ իւր որդին, բայց Սմբատ՝ իր հօրեղբայրը՝ որ Աշոտին սպարապետն էր, շատ զօրք ժողուած պատերազմի ելաւ և կուղէր ինք թագաւորել, և երկու անգամ յաղթուեցաւ. ուստի Սմբատ՝ Աբասին տեղն սպարապետ դրաւ իր Շապուհ եղբայրը: Եւ երբ Հայաստան քիչ մը խաղաղութեան երես պիտի տեսնէր, Ափշին Պարսից սոտիկանը նախանձելով Սմբատայ մեծնալուն վրայ՝ 30,000 զօրքով պատերազմի ելաւ և յաղթուեցաւ. նոյնպէս Ահմատ Միջագետի ոստիկանը՝ Գադիկ Արծրունին (Սմբատայ աղգակիաններէն մին) օգնութեան առած յանկարծ պատերազմի ելաւ Սմբատայ դէմ, բայց Սմբատ քաջութեամբ պատերազմելով՝ յաղթեց Ահմատին և փախուց իր տեղը:

Հ. Սմբատ Ահմատին յաղթելէն ետքը կրցաւ հանդարտիլ:

Պ. Ափշին նորէն պատերազմի ելաւ. Սմբատ ալ անօգնական մնալով պատանդ առաւ իր որդին,

բայց Ափշին երբ կ'ուղէր ուրիշ չարիքներ ալ հասցընել՝ սոսկալի մահուամբ մեռաւ և իրեն յաջորդեց Յուսուփ՝ իր եղբայրը:

Հ. Սմբատ Յուսուփին խարդախութիւններէն ազատելու համար ի՞նչ ճար մտածեց:

Պ. Որովհետեւ Սմբատ Յուսուփայ խարդախ ըլլալը քաջ գիտէր, ոստիկանաց նեղութիւններէն ազատելու համար աղաչեց Ամիրապետին՝ որ փոխանակ տուրքերն ոստիկանաց ձեռքով տալու, ուղղակի իրեն զրկէ. ասոր վրայ Յուսուփ բարկացած շատ զօրքով Սմբատայ վրայ եկաւ, բայց անոր զօրութիւնն իմանալով՝ հաշտութիւն խօսեցաւ, միտքը դնելով՝ որ յարմար առթով մը վրէժը լուծէ:

Հ. Ինչո՞ւ ապստամբեցան նախարարները Սմբատէն:

Պ. Եգերացւոց Կոստանդին թագաւորը Սմբատէն ապստամբեցաւ. Սմբատ ալ Վրաց Աւորներսէն թագաւորին հետ միանալով յաղթեց, և Կոստանդինն ալ գերի բռնելով Անիի մէջ կը պահէր. բայց չորս ամսէն վերջը զթալով Կոստանդինի վրայ՝ սղատ թողուց. այս բանս Վրաց թագաւորը և նախարարք իրենց սնպատուութիւն սեպելով, պատերազմի ելան Սմբատայ դէմ, բայց յաղթուելով՝ ամենքն ալ գերի բռնուեցան և Սմբատ մէկ քանի նախարարաց քչքը կուրցուց և

Ատրնէրսեհի վրայ գթալով ազատեց . այս միջոցին Գաղիկ Արծրունի՝ Սմբատայ քեռորդին՝ ապստամբելով դնաց Յուսուփին քով . Յուսուփ ալ քաջ գիտնալով որ Հայոց զօրութիւնը տկարացնելու միակ միջոց անոնց մէջ երկպառակութիւն ձգելն է . Գաղիկին շատ պատիւներ ընելով թաղաւոր դրաւ զանի , յետոյ Գաղիկ և Յուսուփ միացած՝ պատերազմի ելան Սմբատայ դէմ , նա ալ անօգնական մնալով , Գուգարացոց երկիրը փախաւ :

Հ. Սմբատ Գուգարացոց երկիրն ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Երբ իմացաւ որ իր Աշոտ և Մուշեղ որդիքը յաղթուեր են Սեւորդինքերուն մատնութեամբը՝ ինքն ալ յուսահատելով Կապոյտ բերդը քաշուեցաւ . Յուսուփ Հայաստանի շատ տեղերն աւերակ ընելէն յետոյ՝ եկաւ Կապոյտ բերդը պաշարեց . խորամանկ ոստիկանը միշտ Հայերը կը քչէր բերդին դէմ պատերազմելու համար . Սմբատ տեսնելով որ իրեն համար երկու կողմէ ալ Հայերը կը ջարդուին . երդումն առնելով Յուսուփէն անձին մնաս մը չը հաօցնելու՝ անձնատուր եղաւ . Յուսուփ թէև Սմբատը պատուելով ազատ թողուց , բայց յետոյ շատ տանջանքներով նահատակեց Քրիստոսի 949 թուականին . 30 տարի թագաւորելէն ետքը Գաղիկ ալ Վասպուրականի մէջ սկսաւ թագաւորել :

Հ. Սմբատի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Յուսուփ Հայաստանի ամեն կողմն արին . լուայ ընելէն ետքը՝ պահապաններ թողլով՝ Պարսկաստան դարձաւ : Բայց Սմբատայ որդին՝ Աշոտ Բ. որ Աշոտ Երկաթ քսուեցաւ , հօրը մահուան լուրն առնելուն պէս՝ անմիջապէս 600 հոգւոյ չափ մարդ ժողովեց և վաղեց Յուսուփին թողուցած պահապաններուն վրայ և սաստիկ ջարդ մը տալով փախուց . նախարարք Աշոտի քաջութիւնները տեսնելով միաբանեցան և դինքը թաղաւոր դրին , բայց ոմանք վերջերը նախանձելով ապստամբեցան ու նորէն խռովեցին աշխարհը :

Հ. Այս նեղ միջոցին Աշոտ ո՞ւսկից օգնութիւն դուաւ :

Պ. Կոտտանդին Պերվեռուժէն Յունաց կայսրն խմանալով խեղճութիւններն , Աշոտը՝ Կ. Պօլիս կանչեց , և շատ պատուելէն վերջը Յունաց զօրքով դարձուց իր թագաւորութեանը . Յուսուփ՝ կայսեր օգնութենէն վախնալով՝ Աշոտին հօրեղբօրորդին՝ Աշոտ սպարապետը թագաւորեցուց , որ Աշոտ բռնաւոր քսուեցաւ . այս պատճառաւ շատ արինահեղ պատերազմներ բլլալէն յետոյ երկու Աշոտները հաշտուեցան Յովհաննէս Կաթուղիկոսի միջոցաւ :

Հ. Աշոտ Երկաթ ուրիշ թշնամի ունեցա՞ւ :

Պ. Անկրթութիւնն այն աստիճան տիրած էր Հայոց մէջ՝ որ ամենքն ինքնիշխան թագաւորել կուզէին, ինչպէս նաեւ Աբաս՝ Աշոտի եղբայրն՝ ապստամբելով սկսաւ պատերազմիլ. Աշոտ Երկաթ թէպէտեւ յաղթեց, բայց իր քովի ադէտ, փառամոլ և անձնասէր պաշտօնականներէն յուսահատած հարիւր հոգւով Սեւան կղզին քաշուեցաւ:

Հ. Սեւան կղզին մէջ Աշոտ Երկաթին ի՞նչ դէպք պատահեցաւ:

Պ. Յուսուփ խմանալով՝ Նըսրը անուշով անպիտան ոստիկանը Հայաստան ղրկեց որ շատ չարիք հասուց. Նըսրէն ետքը Բըշըր՝ որ Սեւան կղզին պաշարեց Աշոտը բռնելու համար, բայց Աշոտ Երկաթ իր հարիւր կտրիճներովն այն աստիճան քաջութեամբ պատերազմեցաւ որ շատ մարդ սպանեց. թշնամիք սկսան փախչիլ, ինքն ալ ետհետն իյնալով հալածեց զամենքը և Հայաստան գալով թագաւորութիւնը ձեռք առաւ. Աբաս եղբորը հետ ալ հաշտուեցաւ. 24 տարի թշուառութեամբ թագաւորելէն ետքը մեռաւ. Աշոտ Շահնշահ ալ ըսուեցաւ, որ թագաւորներու թագաւոր ըսել է:

Հ. Աշոտ Երկաթին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Աբաս իւր եղբայրը՝ որ բոլոր թշնամիներուն յաղթելով՝ աթոռն ալ Կարս փոխադրեց. ուստի Հայաստան քիչ մը խաղաղութեան երես տեսնելով

սկսաւ ծաղկիլ: Նոյն միջոցին Բեր անուն վրաց և Ափխազաց թագաւորը պատերազմի ելաւ Աբասայ դէմ, և ծաղրելով պատգամ ղրկեց որ Կարսի Մայր եկեղեցին ինք պիտի օծէ վրաց ծիսով, Աբաս դէմն ելաւ յաղթեց և Բեր թագաւորը բռնելով Կարս բերաւ, ցուցուց այն եկեղեցին որ կուգէր ինքն օրհնել: յետոյ աչքերը կուրցուց. Աբաս 24 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ: Ասոր օրով վասպուրականի մէջ Արծրունեաց թագաւորութեանը կիշխէր Աշոտ Դերենիկ՝ որ այլազգեաց ձեռքը մատնուեցաւ իր Ապխարիպ զօրավարին ձեռքով, բայց վերջը Ապխարիպ իր քաջութեամբը ազատեց դարձեալ Աշոտ Դերենիկը:

Հ. Աբասին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Իր որդին Աշոտ Գ. որն որ հօրը մեռնելէն ետքը սկսաւ Հայաստան ասպատակողները վռնտել, և ինք տարի հայրենիքը պաշտպանելէն յետոյ՝ նախարարները զինքը Անիի Մայր եկեղեցւոյն մէջ թագաւոր օծեցին. Աշոտի եղբայրը Մուշեղ ալ Կարսի մէջ թագաւորեց. Աշոտ խռովութիւն չհանելու համար ձայն չհանեց թագաւորական այն ճիւղը « Թագաւորութիւն Կարուց » ըսուեցաւ, որ քիչ մը վերջը Յունաց անցաւ: Այս միջոցին Համաուն Հագարացուց զօրապետը Ամիրապետէն ապստամբելով՝ Հայաստանի վրայ վազեց. Աշոտ

դէմն ելաւ սպաննեց զայն , որով Ամիրապետէն թագաւորական թագ ընդունեցաւ : Աշոտի օրով ծաղկեցան մեծն Խոսրով Անձեւացին , Ս. Գրիգոր Նարեկացին և Ղեւոնդ փիլիսոփան . Աշոտ 26 տարի խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը մեռաւ , և իր աղքատասիրութեանը համար « Աշոտ ողորմած » ըսուեցաւ :

Գ. Լ. Ո. Ի. Խ. Բ.

ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱՆԷՆ ՄԻՆՁԵՒ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ
ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

990—1080

Հ. Աշոտի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Սմբատ Բ. իր անդրանիկ որդին՝ որ իր հօրը պէս քաջութեամբ և իմաստութեամբ սկսաւ ազգը կառավարել . շատ շինութիւններ ըրաւ . Տրդատ ճարտարապետին ձեռքով Անիի Մայր Եկեղեցին շինել տուաւ , և Անիի չրջապատը ամուր պարիսպ մը քաջել տուաւ՝ որուն համար կ'ըսեն թէ ութը տարի հազարաւոր հողի աշխատեցան , իսկ քաղքին բոլոր եկեղեցեաց թիւը հազար և մէկի կը

հանեն , և ռամկաց մէջ սովորութիւն էր որ Անիի հազար և մէկ եկեղեցեաց վրայ երդում կ'ընէին : Սմբատ Բ. 13 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ՝ Քրիստոսի 990 թուականին . Սմբատ թէպէտեւ խաղաղութեամբ և խոհեմութեամբ թագաւորեց , բայց վերջերն եկեղեցական արարողութեանց դէմ մեղանշելով՝ իր անունը արատաւորեց :

Հ. Սմբատայ ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Իր եղբայրը Գագիկ Ա. որ բարեպաշտութեամբ քաղաքաշինութեամբ երեսելի՝ և Բագրատունեաց թագաւորութեանը պարծանք եղաւ , 30 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն յետոյ մեռաւ : Ասոր յաջորդեց Յովհաննէս Սմբատ , որ թէպէտ խելացի էր՝ բայց գործունեայ և աշխոյժ չլլալուն՝ շատ չարիքներ պատահեցան Հայաստանի մէջ . իր Աշոտ եղբայրն ապստամբեցաւ , որ քաջ և տաք դուրս երիտասարդ մ'ըլլալուն՝ Վասպուրականի Սինեքերիմ թագաւորէն օգնութիւն առած՝ եկաւ Անին պաշարեց . բայց Պետրոս Կաթողիկոս և Վրաց թագաւորը միջնորդելով հաշտեցուցին . Աշոտ հաշտութեանը վրայ զըջալով մտաբերեց որ Յովհաննէս Սմբատն սպաննէ . ուստի հիւանդ ձեւանալով՝ Յովհաննէսը հրաւիրեց . հոն Յովհաննէս՝ Աշոտին լարած սրագայթն խնա-

լով՝ աղաչեց որ կենացը խնայէ . բայց՝ Աստուծոյ իշխանը՝ որ Յովհաննէսը մեռցնել խոստացած էր՝ փոխանակ մեռցնելու , Անի տարաւ և հոն թա-
գաւորեցնելով՝ ինքն ալ փախաւ :

Հ. Յովհաննէս Սմբատի օրով ի՞նչ պատահե-
ցաւ :

Պ. Ասոր օրով Սկիւթացիք սկսան Հայաստան
արշաւել , Վասպուրականի Սինեքերիմ թագաւո-
րը ձեռուընտէն ազատելու համար Վասպուրակա-
նը Յունաց թողուց և ինքը Սեբաստիան առաւ .
Սկիւթացիք հետզհետէ յառաջանալով՝ սկսան
մեծամեծ աւերումներ քնել , թէեւ Վասակ Պահ-
լաւունի քիչ մ'ատեն դէմ դրաւ , բայց ինքն ալ
սպաննուեցաւ առանձին աղօթած միջոցին :

Հ. Յովհաննէս Սկիւթացւոց ձեռքէն ազատե-
լու համար ի՞նչ ճար մտածեց :

Պ. Յովհաննէս չկրնալով Սկիւթացւոց դէմ դը-
նել՝ Վասիլ կայսեր օգնութեան դիմեց , խոստա-
նալով որ իրեն մեռնելէն յետոյ Անին Յունաց անց-
նի . Վասիլին յաջորդ եղբայրը՝ Կոստանդին մեռ-
նելու ատեն Կիրակոս անուն վատ չքահանայի
մը կը յանձնէ Անիի գաշանց թուղթը . ուստի
չքահանան պահելով զայն , երբ 1034 ին Միքայ-
էլ կայսր կ'ըլլայ՝ անոր կը յանձնէ և փոխարէն
բազում ոսկի կ'ընդունի . այս սոսկալի մատնու-

թեան հետեւութիւնն եղաւ Բագրատունեաց թա-
գաւորութեան կործանումը . իսկ Յովհաննէս 20
տարի թագաւորելէն ետքը անորդի մեռաւ :

Հ. Յովհաննէս Սմբատին մեռնելէն ետքն ի՞նչ
վիճակ ունեցաւ Հայաստան :

Պ. Երկու տարիի չափ անտէր մնաց . ուստի
Խորիկ անունով Պարսիկը , որ Բերկրիկն քաղա-
քապետն էր , Հայերուն դէմ ոխ պահած ըլլա-
լուն՝ Ամիրայից օգնութեամբ շատ աւերել նուա-
ճեց և մարդաչափ փոս մը փորել տալով՝ ձեռքն
ինկած Հայը մորթել տուաւ և անոնց արիւնով
լեցուց փոսը , ինքն ալ արիւնարբու գազանի պէս
մէջը լուացուեցաւ : Այս միջոցին Վեստ Սարգիս
Սիւնեաց իշխանը զօրանալով՝ կուղէր ամենուն
վրայ թագաւորել :

Հ. Յայնեքն Անին առնելու համար ի՞նչ ըրին :

Պ. Միքայէլ կայսրը՝ Վեստ Սարգսի թեքադ-
րութեամբ երեք անգամ զօրք զրկեց որ Անին
առնեն . այս զօրքերը շատ աւերմունքներ ըրին ,
բայց իրենցմէ ալ բազում մարդ կորսնցուցին .
ուստի չորրորդ անգամ 100,000 զօրքով եկան և
Անին պաշարեցին Սարգսի օգնութեամբ . Վահ-
րամ Պահլաւունին Անիին մէջ գտնուած 30,000
զօրքով յանկարծ դուրս յարձակելով սոսկալի ջարդ
մը տուաւ , մնացածներն ալ ցիրաւան ըրաւ , այս

յաղթութենէն ետքը Վահրամ և նախարարները միաբանելով՝ Գաղիկ Բ.ը թագաւոր դրին իրենց վրայ :

Հ. Ո՛վ էր Գաղիկ Բ. :

Պ. Յովհաննէս Սմբատին Աշոտ եղբօրը սրդին էր , իմաստուն և չնաշխարհիկ կատարելութիւններով զարդարեալ . Գաղիկ թագաւորելուն պէս՝ Վեստ Սարգիսը բռնեց ու կապած Անի բերաւ , բայց մէկ քանի նախարարաց աղաչանքն աղատեց : Այս միջոցին Սկիւթացիք վերստին Հայաստանի վրայ յարձակեցան . Գաղիկ 16,000 զօրքով անոնց դէմն ելաւ , յաղթեց և հալածեց զանոնք :

Հ. Վեստ Սարգիս ուրիշ ի՞նչ չարիք հասուց :

Պ. Վեստ Սարգիս շարունակ Յոյները կը դրդէր որ Անին ուղեն . ուստի երբ Միքայէլ կայսրը մեռաւ՝ Մոնոմախոս իւր յաջորդը սկսաւ Անին պահանջել . և երբ Գաղիկ յանձն չառաւ՝ Մոնոմախոս երկու անգամ՝ պատերազմի ելաւ և յաղթուեցաւ : Այս միջոցին Հայաստանի մէջ կը ծաղկէր Գրիգոր Մաղիտորոս մականունանեալն՝ որ ոչ միայն Հայոց մէջ՝ այլ և Յունաց մէջ երեւելի համբաւ ստացաւ :

Հ. Երբոր Վեստ Սարգիս խորհուրդը յառաջ չգնաց ի՞նչ բրաւ :

Պ. Իրեն պէս քանի մը ազգաստեաց նախարար-

ներու հետ միանալով խորհուրդ տուաւ Մոնոմախոս կայսեր՝ որ բարեկամութիւն ձեւացնելով Կ. Պօլիս կանչէ զԳաղիկ , ու վերջէն իրենք Անին կը յանձնեն : Գաղիկ իմանալով խորհուրդին՝ կայսեր հրաւերը մերժեց , բայց նախարարները սուտ երգում ընելով՝ թէ իրենք Անին կը պաշտպանեն , յորդորեցին զինքը որ երթայ , Գաղիկ ելաւ գնաց ահեղ երդումն առնելով նախարարներէն ու Կաթուղիկոսէն , բայց աւելի ճարը հատնելով քան թէ համոզեալ :

Հ. Գաղիկ՝ կայսրէն ի՞նչպէս ընդունուեցաւ :

Պ. Մոնոմախոս թէեւ սկիզբէն պատիւ և սէր ցցուց . բայց վերջն սկսաւ Անին ուղել , Գաղիկ յանձն չառաւ , բայց երբ Սարգիս և համախոհները Անիին բանալիները կայսեր դիկեցին , այն ատեն Գաղիկ յուսահատութենէն թագաւորութիւնը ձգեց 3 տարի իշխեցէն ետքը . կայսրը՝ Գաղիկին քանի մը քաղաքներ տուաւ , ու ինքը Հայաստանի տիրեց Քրիստոսի 1045 թուականին :

Հ. Գաղիկ Բ. թագաւորութիւնը ձգեցէն ետքը ի՞նչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան :

Պ. Ամեն տեսակ թշնամիք Հայաստանի վրայ վազելով մտքէ չանցած չարիք հասուցին Հայոց . որոնց մէջ նշանաւոր եղան Յուդիլ , Աբխաշան և Մելիք Շահ , ասոնք շատ բերդեր կործանեցին ,

շատ մարդ ջարդեցին : Լաստիվերտցի ականատես պատմադիրը՝ Սմբատայ բերդ ըստած ամուր բերդին մէջ սլատահածները , այսպէս կը նկարագրէ . « Վերաւորածներէն ոմանք դեռ կէս մը կենդանի , ոմանց վիզը կէս մը կտրած , ձեռուրնին ոտուքնին գետինը կը զարնէին , ոմանց ալ փոքրիկ աղաքները գրկերնուն յափշտակուելով գետինը զարնուած , և ողջ մնացածներուն լալու ձայնը լեռները կը թնտաղնէին » :

Հ. Այս ատեններս Հայոց մէջ երեւելի ո՞վ կար :

Պ. Այս թշուառութեանց մէջ Թաթուլ երեւելի և քաջ իշխանը՝ քանի մը նախարարաց հետ միաբանելով թշնամեաց դէմն ելաւ և յաղթուեցաւ . կռուոյն մէջ Թաթուլ Տուղրիլի իշխաններէն մէկուն տղան վիրաւորելով ինքն ալ գերի բռնուեցաւ , և երբ Տուղրիլին դէմն ելաւ , Տուղրիլ ըսաւ որ եթէ տղան ապրի՝ քեզ ալ կ'ազատեմ . Թաթուլ պատասխան տուաւ , թէ որ ես զարկի՝ չ'ապրիր . մեռաւ տղան և զինքն ալ սպաննեցին : Տուղրիլին յաջորդեց Ալիաւան :

Հ. Ալիաւան ի՞նչ չարիք հասուց Հայոց :

Պ. Երկար ատեն Անին պաշարելէն ետքն առաւ , սոսկալի ջարդեր քնելով՝ քաղաքն ալ գրեթէ կործանեց . յետոյ Գաղիկ՝ Կարսի թագաւորին հրաման ղրկեց որ գայ իրեն հնազանդի ,

Գաղիկ ալ սուղի հագուտ հագած Ալիաւանին դէմն ելաւ , ըսելով որ Տուղրիլի մահուանը համար սուղի մտեր եմ . Ալիաւան վրան խղճալով սիրով պաղտուեցաւ և խաղաղութեամբ ետ դարցուց . բայց Գաղիկ այնուհետեւ Կարս մնալն ապահով չսեպելով՝ իշխաններն հետն առած Յունաց երկիրը գնաց . կայսրը Մամեդաւ բերդը տուաւ՝ որով Կարսի թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ՝ Մուշեղ , Աբաս և Գաղիկ՝ երեք թագաւոր ունենալէն յետոյ :

Հ. Գաղիկ Յունաց երկրին մէջ ի՞նչ կ'ընէր :

Պ. Յունաց երկրին մէջ թէպէտեւ Հայ թագաւորի անուամբ կը չրջէր Գաղիկ , բայց Յոյները իրենց սովորութեանը համեմատ չարաչար կը նախատէին զՀայո , ինչպէս Կեսարիոյ Մետրապօլիտը՝ շանք անունը Արմէն դրած էր , իմացաւ զայն Գաղիկ և օր մ'ելաւ Մետրապօլիտին այցելութեան գնաց . կերակուրի ատեն խնդրեց Գաղիկ՝ շունը կանչել , Մետրապօլիտը նեղը մնալով Արմէն Արմէն ըսելով շունը կանչեց . Գաղիկ աչք ըրաւ ծառաներուն որ շունն ու Մետրապօլիտը պարկի մը մէջ դրին և այնքան ծեծեցին , որ շունն զՄետրապօլիտը խածնելով երկուքն ալ մեռան .

Հ. Յոյնք այս վրէժն ի՞նչպէս լուծեցին :

Պ. Գաղիկ օր մը Կիզիստուա բերդն երթալով՝ պարտիզին մէջ մինակ կը պտըտէր, բերդին պահապաններն՝ որ Յոյն էին՝ դարան մանելով բռնեցին և չարաչար տանջանքներով սպաննեղէն ետքը՝ մարմինն ալ բերդէն վար կախեցին. թէև Հայերը բազմութեամբ եկան բերդը պաշարեցին, բայց բան մը չկրնալով բնել՝ ետ դարձան. յետոյ թշուառ Գաղիկայ սակորները Բանիկ անուամբ Հայ մը գիշերանց գերեզմանէն հանելով՝ Պիզուքաղաքը Գաղիկին շինել տուած վանքին մէջ թաղեց, Քրիստոսի 1070 թուականին:

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի ո՞վ կիշխէր:

Պ. Արիասլանի որդին՝ Մելիք Շահ, Պարսից թագաւորը ըլլալով՝ Հայաստան արշաւեց և Յոյները բոլորովին վռնտելով՝ ինքը տիրեց Հայաստանի: Այսպէս վերջացաւ Կարսու և Արծրունեաց թագաւորութիւններն ալ Բագրատունեաց թագաւորութեան վերնալովը, որով թշնամիք արձակ համարձակ անտէր տան մը վրան ուղածնուն պէս յարձակելով՝ մտքէ չանցած չարութիւններ դորձեցին:

ՎԵՐՋ ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

Մ Ա Ս Ն Է .

Ռ Ռ Ի Բ Ի Ն Ե Ս Ն Ք

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

ՌՌԻԲԻՆԵՍՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿՍԵԼԷՆ
ՄԻՆՉԵԻ ԼԵԻՈՆ Բ.Ի ԹԱԳԱՒՈՐ ՕԾՈՒԻԼԸ

1080—1198

Հ. Ռուբինեանց իշխանութիւնը որո՞ւ ձեռքով սկսաւ:

Պ. Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումէն 34 տարի ետքը՝ Քրիստոսի 1080 թուականին՝ Ռուբէն անունով իշխան մը՝ որ Բագրատունեաց վերջի թշուառ թագաւոր Գաղիկին ազգականն և Կիզիստրայի մէջ բռնուած ժամանակն անոր հետ դաշնակցութեան մէկն էր, Կիլիկիոյ կողմերն երթալով՝ հոն բնակող Հայոց սիրտը վասակեցաւ, քանի մը հարիւր կտրիճ գլուխը ժողովեց, և օգնական դառնալէ Գող Վասիլ կոչուած քաջ և հայրենասէր իշխանը:

Հ. Ռուբէն ի նշալէս հաստատեց իր իշխանութիւնը, և իրեն ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Ռուբէն մէկ քանի քաղաքներու տիրեց, Յունաց դէմ ալ քանի մը քաջութիւններ բնեղէն ետքը մեռաւ 16 տարի իշխելով. իրեն յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա. որ իր քաջութիւններու ընդարձակեց տէրութիւնը. և երբ որ Եւրոպայի ազգերը Ս. Երուսաղէմն Եգիպտացոց ձեռքէն ազատելու կ'երթային, օգնեց անոնց, և իշխան Հայոց կոչուեցաւ. Կոստանդին Ա. հինգ տարի իշխելէն վերջը մեռաւ:

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Կոստանդինին:

Պ. Թորոս Ա. ասի նախ Յոյներէն Անարզարա քաղաքն առաւ, Սկիւթացիները և Պարսիկները՝ որ Հայաստանի վրայ կուգային, զարկաւ փախուց, Կիլիկիոյ բերդին ալ տիրեց, և Մանատեան երեք իշխաններն, որ Գադիկը մեռցրնողներն էին, բռնեց լաւանեց, և ինքը 23 տարի իշխելէն ետքը մեռաւ: Իրեն յաջորդեց իր եղբայրը, Լեւոն Ա. որ քանի մ'անառիկ բերդերու տիրեալն համար ամենուն՝ ինչուան նաեւ Յունաց սիրտը վախ ձգեց. բայց Անտիոքի Պէտէվի իշխանէն բռնուելով բանտարկուեցաւ, ուստի քանի մը քաղաք և մէկ որդին պատանդ տալով ազատեցն յետոյ՝ Կիլիկիա եկաւ, մէկէն

զօրք ժողովեց, և տուած քաղաքներն ետ առնելէն զատ այնչափ նեղը խօթեց Պէտէվին՝ որ ինքը Լեւոնին պատանդներ տալով հազիւ ազատեցաւ:

Հ. Յունաց կայսրն ինչո՞ւ համար Լեւոնին դէմ պատերազմի ելաւ:

Պ. Լեւոնի այս աստիճան զօրանալը՝ Յունաց Պէրքէոսէն կայսեր ականջը հասնելով՝ մեծ պատրաստութեամբ Լեւոնի վրայ պատերազմի ելաւ. Լեւոն վախնալով կայսեր բազում զօրացը դէմն ելնելու՝ փախաւ ընտանիքովը, ուստի կայսրըն ալ զԿիլիկիան անտէր գտնելով՝ շատ քաղաքներու տիրեց, Անարզարան առաւ, Լեւոնն ալ Կ. Պօլիս դերի տարաւ, թէպէտ ինքն ալ իր զօրաց մեծ մասը կորսնցուց:

Հ. Կայսրը Լեւոնին հետ ի՞նչպէս վարուեցաւ:

Պ. Կայսրն զանի տարի մը բանալ պահելէն յետոյ, վրան դիմալով բանտէն հանեց և իր պալատը կը պահէր, բայց քանի մը տարիէն վերջտին բանալ դնել առաւ, անոր Թորոս որդւոյն հետ, հոն սրտին ցուէն մեռաւ Լեւոն 14 տարի իշխելէն և 4 տարի բանալ կենալէն ետքը. և երբ Կիւ Մանուէլ կայսր եղաւ, Թորոս բանալն ելած էր, փախաւ և Կիլիկիա գալով՝ յայտնեց իր ո՞վ բլլալը, իշխաններն ալ միարա-

նելով՝ իշխան գրին իրենց՝ որ մէկէն սկսաւ քաջութիւններ ընել :

Հ. Յունաց կայսրը երբ թորոսին փախչիլը լըսեց ի՞նչ ըրաւ :

Պ. Անդրոնիկոս զօրավարը զրկեց շատ զօրքով՝ որ երթայ թորոսը շղթայի զարկած Պօլիս բերէ . բայց թորոս Բ. միշտ արթուն գտնուելով՝ այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցաւ՝ որ Յունաց զօրքերուն մեծ ջարդ տալէն յետոյ՝ շատ իշխաններ ալ գերի բռնեց , զորոնք կայսրը դնել ուզելով ի պատիւ իշխանաց շատ ստակ առաւ , և թորոս բոլոր առած ոսկին դեսպաններուն առջեւ իր զօրացը բաժնեց , և երբ անոնք զարմացան , ըսաւ թորոս . կամաւ ըրի՝ որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշխանները . դարձեալ եկաւ Անդրոնիկոս՝ և արինահեղ պատերազմով չարաչար յաղթուեցաւ , կայսրը՝ Կոստանդին Կալամարոս զօրապետն առաքեց , ան ալ յաղթուեցաւ , ուստի թորոս բոլորովին վճռուեց Յոյները Կիլիկիայէն :

Հ. Ուրիշ որո՞ւ հետ պատերազմ ըրաւ թորոս :

Պ. Իկոնիոյ Դըլքճ Սալան Սուլթանը կայսրէն գրգռուած՝ պատերազմի ելաւ , անոր ալ յաղթեց թորոս . բայց երբ Մանուէլ կայսրը վերստին մեծ պատրաստութեամբ Կիլիկիոյ վրայ կուգար՝ հաշտութիւն խօսեցաւ և քանի մը տարի ալ ապրե-

լով , մեռաւ 24 տարի իշխելէն ետքը :

Հ. Թորոս Բ.ին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Թորոսի որդին անչափահաս ըլլալուն՝ թովմաս Պայլ անուամբ Լատինացին , որ թորոսին աներն էր , խնամակալ դրուեցաւ . բայց Մլեհ՝ Թորոսին եղբայրը՝ Բերիոյ Ամիրայէն օգնութիւն առած , եկաւ և շատ խռովութիւն հանելէն յետոյ ինքն սկսաւ իշխել . Մլեհ սահմանակից թշնամի ազգաց հետ պատերազմելով յաղթեց . Յունաց դէմ ալ քանի մ'անգամ յաղթութիւններ ըրաւ , բայց իր ժողովրդեան հետ անդթաբար վարուելուն՝ ինքն ալ սպաննուեցաւ իր զօրքերէն Յտարի իշխելէն ետքը :

Հ. Մլեհի մեռնելէն ետքը՝ Հայոց իշխան ո՞վ եղաւ :

Պ. Մլեհի յաջորդեց Ռուբէն Բ. եղբորորդին՝ սա Կիլիկիոյ վրայ մեծ խնամք և սէր ունեցաւ . բայց Լամբրոնի Հեթում իշխանին հետ թշնամանալուն Անտիօքի Պէմուհտ Կոմէն նենգութեամբ բռնուեցաւ , սակայն իր Լեւոն եղբորը կտրիճութեամբ ազատելով՝ վերստին դարձաւ Կիլիկիա : Ասոր օրով անուանի էր Ներսէս Լամբրոնացի , Տարսոնի Արքեպիսկոպոսը : Ռուբէն 11 տարի իշխելէն վերջը իշխանութիւնը Լեւոն եղբորը յանձնելով՝ վանք մը քաջուեցաւ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ .

ԼԵՒՈՆ Բ . ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒՆ
ՄԻՆՁԵՒ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

1189—1390

Հ. ԼԵՒՈՆ Բ. Ի՞նչպէս կառավարեց իր ազգը :

Պ. Իւր իմաստութեամբը և այլազգի իշխանաց
դէմ տարած յաղթութիւններովը տէրութիւնն ա-
մենայն մասամբ ծաղկեցուց ու բնդարձակեց ,
երուսաղէմի վրայ դացող խաչակիր զօրաց օգնե-
լով՝ անունը բոլոր Եւրոպա տարածեցաւ , և վեր-
ջապէս Գերմանացւոյ կայսրէն՝ թագաւորական
թագ և Պապէն դրօշ մ'ընդունելով՝ Սոյս մէջ
թագաւոր օծուեցաւ Գրիգոր Տղայ կոչուած կա-
թողիկոսէն . Քրիստոսի 1193 թուականին թա-
գաւոր ըլլալէն վերջն ալ՝ քանի մը մեծ յաղթու-
թիւններ ըրաւ Իկոնիոյ և Բերիոյ Ամիրաներուն
դէմ , և 34 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ :

Հ. ԼԵՒՈՆ Բ. ի ս'վ յաջորդեց :

Պ. ԼԵՒՈՆԻ յաջորդեց իր Զապել անուամբ աղ-
ջիկը՝ զոր Փիլիպոս անուն Լատինացիի մը հետ
կարգեցին . այս Փիլիպոսը՝ միայն մօր կողմանէ

Հայ ըլլալուն երկու տարիէն՝ Սոյս հարստութիւն-
ներն սկսաւ Անտիօք կրել՝ Հայ իշխանք բարկա-
նալով բանտ դրին զինքը՝ ուր մեռաւ 2 տարի
իշխելէն ետքը . այս միջոցին կը ծաղկէին Կիլի-
կիոյ մէջ Մխիթար Գօշ առակախօսը և Տարսնի
Խաչատուր երաժիշտը :

Հ. Փիլիպոսին ո'վ յաջորդեց :

Պ. ՀԵԹՈՒՄ Ա. Զապելի հետ կարգուելով թա-
գաւոր եղաւ . առի Հայաստանը զարդարեց և
տեսնելով որ Թաթարք շատ չարիք կը հասցնեն՝
Թաթարտան դնաց Մանգոյ խանին , սիրով ըն-
դունուեցաւ և բարեկամութեան դաշինք դնե-
լով Կիլիկիա դարձաւ : Բայց Իկոնիոյ Սուլթանը
վրան նախանձելով՝ պատերազմի ելաւ Հեթումի
դէմ և յաղթուեցաւ . դարձեալ Կոստանդին Լամբ-
րոնի իշխանը միաբանելով Իկոնիոյ Սուլթանին՝
պատերազմի ելան և յաղթուեցան : Նոյն միջոցին
Եգիպտոսի Փրնտուխտար Սուլթանը զօրանալով՝
պահանջեց որ Հեթում Եգիպտացւոյմէ առած
քաղաքները ետ դարձնէ :

Հ. ՀԵԹՈՒՄ Եգիպտացւոյ քաղաքները ետ
տուաւ :

Պ. ՀԵԹՈՒՄ յանձն չառաւ , ու իր երկու որդիքը
Հայոց բանակին հրամանատար կարգելով պատե-
րազմի զրկեց՝ բայց յաղթուեցան , որոնցմէ Թո-

րոս սպաննուեցաւ և Լեւոն գեթի բռնուեցաւ .
Հեթում չատ ստակով զնեց զԼեւոն , և թագա-
ւորութիւնը անոր յանձնելով ինքը Դրազարկ քս-
ուած վանքը քաշուեցաւ , ուր մեռաւ բարի մահ-
ուամբ 43 տարի թագաւորելէն ետքը :

Հ. Լեւոն Դ. ինչպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Բարեպաշտ և միանգամայն ուսումնասէր
ըլլալուն՝ մէկէն սկսաւ դպրոցներ բանալ ու գի-
տութիւնը ծաղկեցնել , բայց քիչ ժամանակէն՝
ներքին երկպառակութիւնը այս բարիքներուն
ամենն ալ ջնջեց , վասն զի իշխաններէն ոմանք ,
հետը թշնամանալով՝ Փնտուխտարը Լեւոնին դէմ
գրդռեցին . ան ալ անթիւ զօրքով Կիլիկիա եկաւ .
Լեւոն անօգնական մնալով փախաւ պահուածե-
ցաւ , Լեւոն՝ Կիլիկիոյ աւերմունքը տեսնելով
չկրցաւ հանդուրժել , քիչ մը զօրք ժողովեց և իր
ծերունի Սմբատ սպարապետին հետ միացած՝
յաղթեց Եգիպտացւոց և վռնտեց զանոնք՝ ինչ-
պէս նաեւ Իկոնիոյ Սուլթանը . ինքն ալ 49 տարի
թագաւորելէն ետքը վախճանեցաւ՝ յաջորդ թող-
լով իրեն զՀեթում Բ :

Հ. Հեթում Բ. ինչպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Կրօնասէր ըլլալուն վանք մը քաշուեցաւ ,
և իւր տեղը Թորոս Դ. թագաւորեցուց . Թորոս
ալ 3 տարիէն վանք մը քաշուելով՝ ստիպեց որ

դարձեալ Հեթում իր եղբայրը թագաւորէ , բայց
Սմբատ իր միւս եղբայրը յափշտակեց թագաւո-
րութիւնը՝ մինչդեռ Թորոս և Հեթում Պօլիս Մա-
րիամ կայսրուհիէն հրաւիրուած էին , որ իրենց
քոյրն էր , և երբ վերադարձան՝ Սմբատ բռնե-
լով զանոնք՝ Թորոսն սպաննեց և Հեթումին աչ-
քերը կուրցուց . սակայն Կոստանդին միւս եղ-
բայրնին սաստիկ բարկանալով Սմբատայ անդթու-
թեանը վրայ՝ պատերազմի ելաւ , և յաղթելով
Սմբատին՝ բռնեց բանտ դրաւ և ինքն անոր տեղ
թագաւորեց . Հեթումն ալ բանտէն հանելով քո-
վը կը պահէր . բայց երբ հրաչքով Հեթմոյ աչ-
քերը բացուեցան՝ ժողովուրդն ուղեց որ նորէն
Հեթում թագաւորէ . Կոստանդին տուր վրայ խը-
ռովութիւն հանել կ'ուզէր , ուստի Հեթում զինքն
ու Սմբատը Կ. Պօլիս զրկեց :

Հ. Հեթում Բ. ո՞րչափ ատեն թագաւորեց և
իրեն ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Քանի մ'անգամ Եգիպտացւոց ու Լիկայո-
նացւոց յաղթելէն յետոյ՝ թագաւորութիւնը Թօ-
րոս եղբօրը՝ Լեւոն որդւոյն յանձնելով՝ վանք մը
քաշուեցաւ . բայց Լեւոն Դ. երկու տարի թագաւո-
րելէն վերջը քանի մ'իշխանաց վատութեամբ Թա-
թարաց Պիղղար զօրավարէն նենգութեամբ բռնուե-
ցաւ և իր իշխաններովը հանդերձ սպաննուեցաւ :

Հ. Լեւոն Դին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Լեւոն Դին յաջորդեց իր եղբայրն Օշին , որ մէկէն զօրք դուստրելով՝ յաղթեց Պիլզարին և Եգիպտոսի Ամիրային՝ որ բազմութեամբ Կիլիկիոյ վրայ եկած էին , Օշին 12 տարի մեծաւ քաջութեամբ և խելքով ազգը կառավարելէն ետեւ մեռաւ , իրեն յաջորդ թողլով իր որդին Լեւոն Ե :

Հ. Լեւոն Ե.ի ատենը Կիլիկիա ի՞նչ վիճակի մէջ էր :

Պ. Լեւոն Ե.ի ատենը Եգիպտացիք , Թուրքմէնք , և Թաթարք առ հասարակ Կիլիկիոյ վրայ սկսան յարձակիլ , որուն պատճառը՝ Լեւոնին Լատին իշխանաց հետ ըրած թղթակցութիւնն էր՝ որնոր Հայոց թագաւորութեանը կործանման պատճառ եղաւ : Լեւոն Ե. 24 տարի խելճութեամբ թագաւորելէն ետքը մեռաւ և իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Պայլ՝ Լատին իշխանը՝ որ Հայաստեցութեանը համար մէկ տարիէն սպաննուեցաւ :

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Գուխտոն իր եղբայրը՝ զոր երկու տարիէն սպաննեցին Հայոց Ազգային եկեղեցւոյն մէջ Լատին ծես խօթել ուղեւուն համար , և իրեն յաջորդեց Կոստանդին Դ. որ թէպէտ ազգաւ Լատին էր , բայց խելքով 18 տարի ազգը կառավարեց , և Եգիպտացւոց դէմ ալ փառաւոր յաղթութիւն

մ'ընելով մեռաւ . քիչ մ'ատեն Կիլիկիա անտէր մնալէն յետոյ՝ իշխանք միաբանելով Լեւոն Զ. Լուսինեանը թագաւոր դրին . որուն միայն մայրը Հայ էր՝ այս մարդը իւր իմաստութեամբը լաւ տիտի կառավարէր ազգը , բայց աւագ որ ժամանակը չ'օգնեց թշնամի ազգերը զօրացած միշտ Կիլիկիոյ վրայ կը յարձակէին , և Լեւոն օրինաւոր օգնութիւն չ'իրնալով գտնել Եւրոպայէն , կառավարութիւնը օրըստօրէ վատթարացաւ թէեւ մեծամեծ խոստումներ շատ կ'ըլլար միշտ Հռովմայ Պապէն և Եւրոպայի թագաւորներէն :

Հ. Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն ի՞նչպէս վերջացաւ :

Պ. Եգիպտոսի Սուլթանը քանի մ'անգամ Կիլիկիոյ վրայ եկաւ , յաղթեց Լեւոնին՝ ետ դարձաւ : Երկու տարիէն դարձեալ անհամար զօրքով Կիլիկիա դալով Լեւոնն ալ բռնեց , գերի տարաւ Եգիպտոս , 11 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը : Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը Քրիստոսի 1373 թուականին : Ռուբինեանց իշխանութիւնը թէ և ընդարձակութեամբ և զօրութեամբ խիստ պզտիկ էր , բայց քաջութեան և խոհեմութեան մասին շատ մեծ՝ մանաւանդ տնայլոսի դարերու մէջ՝ որ ամեն կողմէն թշնամիք զօրացած ու Հայոց արտաքին ու ժը տկարացուցած էին :

Հ. Լեւոն 2. ի՞նչ եղաւ Եգիպտոս :

Պ. Լեւոն 7 տարի բանտը կենալէն ետքը՝ ազատեցաւ, հրաման առնելով նաեւ որ՝ ուր որ ուզէ երթայ. ուստի Լեւոն նախ Երուսաղէմ գնաց և իր ընտանիքը հոն թողլով՝ անցաւ Եւրոպա՝ ուր ամեն կողմ թագաւորական պատուով ընդունուելով՝ Փարիզ եկաւ և հոն մեռաւ նոյեմբեր 19 ը. Գրիստոսի 1393 թուականին 60 տարուան, և թաղուեցաւ Կեղեւտինեանց վանքին մէջ. 11 տարի թագաւորելէն 7 տարի Եգիպտոս բանտը մնալէն և 12 տարի Եւրոպա պանդխտանալէն վերջը :

ՎԵՐՋ ԵՕԹԵՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍԻՆ Ը.

ԲՈՒՅԱԿԱԼ

Գ Լ ՈՒ Խ Ա.

ՌՈՒՐԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԷՆ
ՄԻՆՁԵՒ ԵՈՎԱԿԻՄ Ա. ՊԱՏՐԻԿ. Կ. ՊՕԼՍՈՅ

1393—1461

Հ. Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանումն մէն վերջը ի՞նչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան :

Պ. Ռուբինեանց թագաւորութեան կործանումն ետքը, բոլոր Հայաստան պատերազմի դաշտ մը դարձած էր, վասնզի մէկ կողմէն Պարսիկք՝ որ Հայաստանի մեծ մասը իրենց իշխանութեան տակ էր, Սրաբացւոց արշաւանքէն մնացած զանազան ամիրաները վանել կուզէին, որոնք անկախ և ինքնագլուխ կ'իշխէին, միւս կողմէն Էջրէֆ Շապան Եգիպտոսի Սուլթանը, զԿիլիկիան տակնուվրայ կ'ընէր և ահա արիւն կգալ թշնամի մը Լէնկլթիմուր՝ Էօզսէք թաթարաց թագաւորը ան.

համար զօրքով շատ տեղեր նուաճելէն ետքը
Հայաստան եկաւ :

Հ. Լէնկթիմուր ի՞նչպէս վարուեցաւ Հայոց հետ :

Պ. Հասած տեղերը սոսկալի անդթուծիւններ
կ'ընէր, Կարա քաղաքն առնելով շատ մարդ ջար-
դեց, յետոյ անցաւ փոքր Ասիա, առաւ Սեբաս-
տիա քաղաքը և որովհետեւ երդուած էր քաղա-
քացւոց սրով մարդ չ'ըսպաննել, նախ քաղաքին
զօրքերը ողջ ողջ թաղել տուաւ, յետոյ տղայքն
և ծերերը ձեռուրնին ոտուրնին կապած դաշտի
մը մէջ ձգելով կատաղած ձիերու կոխկռտեց. իսկ
քաղաքին մէջ բոլորներն ու տկար մարդիկը խեղ-
դել տուաւ, ըսելով՝ ես ողջերուն չ'ինայեցի,
դուք ի՞նչ բանի հարկաւոր էք. ասոնք բնելէն
վերջը անթիւ բազմութիւն մ'ալ Խորասան գերի
տարաւ, և Հայաստանը երկու իշխանի յանձնեց,
որոնք զօրանալով իր թագաւորութիւնը կործա-
նեցին :

Հ. Այս միջոցին ի՞նչ գլխաւոր գիտելիք կայ
Հայոց վրայ :

Պ. Լէնկթիմուրին Հայաստան արշաւած ատեն՝
Սիւնեաց կողմերը կը զօրանար Պէլզինէ անուամբ
կարիճ Հայ իշխան մը, որ վաթսուն հազարի չափ
Հայ բնուանիք կը խնամէր և օր աւուր իր քա-
ջութեամբն ու ազգասիրութեամբը մեծ համբաւ

կը տարածէր Հայաստանի մէջ. բայց Վրաց թա-
գաւորը նախանձելով՝ Ամնադին անուամբ վատ
Հայու մը ձեռքով թունաւորել և սպաննել տուաւ
զանի, որ Հայերը մեծ սուգի մէջ ձգեց. թէ-
պէտեւ Ամնադին ալ իր արժանաւոր պատիժն
առաւ Հայերէն՝ որ ղինքը չարաչար սպաննեցին :
Այս միջոցին Սուլթան Մէհմէտ Բ. Փաթիհ կո-
չեցեալ՝ Օսմանցւոց թագաւորը՝ Կ. Պօլսոյ Յունաց
ձեռքէն առաւ, և վաճառականութիւնն ու ար-
հեստները ծաղկեցնելու համար շատ երեւելի Հայ
արհեստագէտներ բերել տուաւ ու Պօլսոյ զանա-
զան կողմերը բնակեցուց, և իրենց զուլա կար-
դեց Պատրիկ մը Քրիստոսի 1461 թուականին,
իշխանութիւն տալով իշխել փոքր Հայոց և Յու-
նաստանի մէջ գտնուած Հայերուն :

ՎԵՐՋ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՄԱՍՆ Թ.

ՊԱՏՐԻԿԱ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՅՈՎԱԿԻՄ Ա. ՊԱՏՐԻԿԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱԻԵՏԻՔ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ

1461—1701

Հ. Ո՛վ եղաւ Ա. Պատրիկ :

Պ. Ֆաթիհ՝ բոլոր Յունաստանի տիրելէն յետոյ, կուղէր նաեւ տէր ըլլալ Հայաստանի, բայց այս մեծ գործը առանց արեան և դիւրաւ գլուխ հանելն անկարելի էր, ուստի՝ իրեն նախկին բարեկամ Պրուսայու առաջնորդ՝ Յովակիմ Եպիսկոպոսին դիմելով յայտնեց իւր խորհուրդը, խօստացաւ նաեւ զինւորական պահպանութենէն ու արքայոց հաւաքումէն զատ իրաւունքներն Հայ ազգէն Պատրիկ անուամբ մէկուն յանձնել և աթոռն ալ Կ. Պօլիս հաստատել. երբ այս առաջարկութիւնն իմացաւ Յովակիմ Եպիսկոպոս ուրախու-

թենէն անմիջապէս էջմիածնայ և Սոյ Կաթուղիկոսներուն, գաւառաց Եպիսկոպոսներուն, իշխաններուն գրեց և անոնց ձեռօք, յորդորեց զազգը և հպատակեցուց Օսմանեան քաղցր լուծին, ուստի Ֆաթիհ ալ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Պատրիկ դրաւ Հայոց վրայ և ինչ իշխանութիւն ու արտօնութիւն որ տուեր էր կրօնապէս Յունաց պատրիարքին նոյնը յար և նմանը տուաւ Հայոց Պատրիկին Հայ ազգին գոյութեան ու Հայ Եկեղեցւոյ անկախութեան համար :

Հ. Այս միջոցին ո՛վ էր էջմիածնայ Կաթուղիկոս :

Պ. Էջմիածնայ Կաթուղիկոսն էր Գրիգոր Ժ. Մակուեցի : Ասոր օրով Սարգիս անուն վարդապետ մը գողնալով Ս. Լուսաւորչայ աջը՝ Դաւրէժ տարաւ, և շատ ալ բնծաներ առած՝ ձիհան Շահին գնաց Կաթուղիկոսութիւնն առնելու համար. բայց Աթմարայ Զաքարիա Կաթուղիկոսը՝ ձիհան Շահ իշխանին մօրն աղաչելով՝ էջմիածնայ Կաթուղիկոսութիւնն ինքն առաւ : Յովակիմ Պատրիարք 17 տարի ազգը խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Յովակիմ Պատրիարքին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Հեազհետէ նստեցան Նիկողայոս Ա. 11 տարի. Կարապետ Ա. 20 տարի. Մարտիրոս Ա. 20 տարի. Գրիգոր Ա. 11 տարի. Աստուածատուր Ա.

13 տարի : Ասոր օրովն էջմիածնայ Ստեփանն Կաթողիկոս , Սերաստացի Միքայէլ եպիսկոպոսը իրեն յաջորդ կարգելով շատ ընծաներ առած Կ. Պօլիս Սուլթան Սիւլէյմանին եկաւ , որ Քանունի կը կոչուէր , աղաչելու համար որ էջմիածնայ վրայ եղած ծանր տուրքը թեթեւցընէ . նոյնպէս Պարսից Շահ - Թահմազ թագաւորին շատ ընծաներ ղրկեց՝ աղաչելով որ խնայէ Հայոց , և արգիլէ ասպատակները նեղութիւն տալէ վանօրէից և եկեղեցեաց . թէ Սուլթանը և թէ Պարսից Շահը ղեջանելով անոր աղաչանացը՝ սկսան հոգ տանիլ Քրիստոնէից վրայ : Ստեփանն Կաթողիկոս քիչ մ'ատեն Կ. Պօլիս կենալով , անցաւ Գերմանիա Կարօլու Ե. թագաւորին հետ տեսնուեցաւ . յետոյ զնաց Լեհաստան՝ ուր Հայերէն մեծ ընդունելութիւն գտաւ և շատ ստիպեցին որ հոն մնայ . բայց քիչ մ'ատեն հոն կենալէն վերջը Ռուսաստան զնաց , և բոլոր դաղթեալ Հայերը մխիթարեւէն ետքը դարձաւ յէջմիածին :

Հ. Աստուածատուր Պատրիարքին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Ստեփանն Ա. 11 տարի : Ասոր ալ յաջորդեց Տիրատուր՝ զոր 2 տարիէն դահէն վար առին՝ ժողովուրդը կեղեքելուն համար : Ասի զնաց առանձինն՝ Սոյ Կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ մինչդեռ օրինաւոր Կաթողիկոս ունէր աթոռը . ասոր պատ-

ճառաւ երկպառակութիւն մտնելով Հայոց մէջ զիրար նախատել սկսան . Տիրատուրէն վերջը Պատրիարք եղաւ Յակոբ Ա. : Ասոր օրով Կաթողիկոսին աղաչանքովը Շահ - Թահմազ Հայաստանի դրեթէ դեռ նոր շնորհեր էր ղխադառնութիւն , ասպատակները դադրեցնելով , ծառաները զինքը խեղդեցին , և իրեն յաջորդեց Շահ - Իսմայիլ իր որդին : Սա այնչափ անդուծ էր՝ որ չէ թէ Հայոց՝ այլ Պարսկաց մեծամեծներն ամենքն ալ թրէ անցուցնոյն միջոցին Սուլթան Մուրատ՝ Պարսկաստանի շփոթութիւնն իմանալով՝ ահագին բանակ մը ղրկեց Հայաստան՝ Լալա վաչայի հրամանատարութեամբ որ Երեւանայ վրայ գալով Նախիջևան , Չալաքը , Դավրէժ քաղաքներն առաւ , և 60,000 ի չափ Հայ առնելով՝ Յունաստան տարաւ , Յակոբ Պատրիարք 11 տարի ազգը կառավարելէն ետքը մեռաւ :

Հ. Յակոբ Պատրիարքին որո՞նք յաջորդեցին :

Պ. Յովհաննէս Ա. 8 տարի . Թովմաս Ա. 10 տարի Սարգիս Ա. 3 տարի . Յովհաննէս Բ. 1 տարի և Ազարիս Ա. որ Կաթողիկոս տանն Սոյ էր , 1 տարի : Ասոր ալ յաջորդեց Սարգիս Բ. որ 3 տարի պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ՝ Սոյ ինքնաւոր Կաթողիկոս՝ Տիրատուր Պօլիս գալով , կաշառօք պատրիարքական դահն ելաւ դարձեալ : Ասոր օրով էջմիածին պարտական խնալով՝ Մեքքիսեդ Ա. էջ-

միաժնայ Կաթուղիկոսը Կ. Պօլիս եկաւ հանգա-
նակութեան համար: Պօլսեցիք շատ սիրով ընդու-
նեցին զինքը և կուգէին Պատրիարք դնել: Կա-
թուղիկոսը շատ դէմ կենալէն ետքը՝ զիջանելով՝
ժողովրդեան թախանձանաց՝ Տիրատուրը վար առ-
նելով, որ երեք տարիէ ի վեր պատրիարքու-
թիւն կ'ընէր, ինքը Պատրիարք եղաւ: Այս մի-
ջոցին սոսկալի սով մը տիրեց Հայաստանի մէջ, և
յետոյ սարսափելի մահտարածամ մը հասնելով՝
շատ գիւղեր և քաղաքներ անմարդաբնակ եղան:

Հ. Մեկքիսեդ Կաթուղիկոս ո՞րչափ ատեն Պատ-
րիարքութիւն ըրաւ:

Պ. Հազիւ տարի մը կարող եղաւ շարունակել
իւր պաշտօնը և հրաժարեցաւ: Իրեն յաջորդեց
Յովհաննէս Գ. խուլ: Մէկ տարիէն Գրիգոր Բ.
Կեսարացի եպիսկոպոսը պատրիարքութիւնն առ-
նելով՝ սկսաւ ինքը կառավարել ազգը: Սա բարի
և ազգասէր անձ մ'ըլլալուն՝ ժողովրդեան մեծ
հոգ կը տանէր: Ասոր օրով Շահ-Աբաս Հայաս-
տանը Օսմանցւոց ձեռքէն առաւ և ինքը տի-
րեց բոլորովին: Էջմիածնայ Կաթուղիկոսն ալ կան-
չելով մեծ գումար մը պահանջեց անկէ, բայց նա
չկրնալով վճարել՝ բանտ դրուեցաւ, և երկար ա-
տեն հոն մնալէն վերջը՝ Պարսկաստանի Հայք ի-
րենց մէջ հանգանակութիւն ընելով՝ պարտքը

տուին և Կաթուղիկոսը ազատեցին:

Հ. Շահ-Աբաս ուրիշ ի՞նչ անգթութիւններ ըրաւ:

Պ. Հայաստանի մէջ Օսմանեան պահապան զօրաց
Շահ-Աբասէն յաղթուելուն լուրը Կ. Պօլիս հաս-
նելուն պէս՝ Սուլթան Ահմէտ՝ ճշալէզատէ Սի-
նան փաշան անհամար զօրքով Պարսից դէմ զըր-
կեց. Շահ-Աբաս տեսնելով որ չպիտի կարենայ
յաղթել Օսմանեանց, հրաման ըրաւ որ բոլոր
Հայ ընտանիքները ժողովն Արարատայ դաշտին
մէջ, և անոնց քաղաքներն, աւաններն ու գե-
ղերն այրեն, և Հայերն արտորնօք Պարսկաստան
տանին. որպէս զի՝ երբ Օսմանցիք գան՝ պաշար
և բնակութիւն չի գտնան:

Հ. Հայոց այս գաղթականութիւնն ի՞նչպէս
եղաւ:

Պ. Այս բռնի գաղթականութեան մէջ թշուառ
և անտէր Հայերուն կրած տառապանքներն ան-
նըկարագրելի են. վասնզի Պարսիկներն անդա-
դար յառաջ կը մղէին զիրենք առանց հանգիստ
տալու, տկարներն ու ծերերը չարաչար կը ծե-
ծէին, մէկ քանին ցիցը և մէկ քանին ալ կա-
խաղան հանեցին, որպէս զի՝ մէկալները վախնան
և շուտով յառաջ երթան: Երբ Երասխ գետին
քով հասան՝ ըստ որում կ'աճապարէին որ Օս-
մանցիք չհասնին, բաւական նաւակ ու լաստ չ'ըլ-

լալով՝ սկսան ժողովուրդը դեռ ձգել, որ լողալով անցնին, ասով անհամար մարդիկ խեղդե-
ուեցան. դեռ էն և սուրէն ազատողներուն թիւն
էր 12000 ընտանիք, ասոնք Նոր-Ջուզայ բսուած
քաղաքը շինեցին. Շահ-Աբաս Հայոց սիրտը վա-
տրկելու համար տուրքերնին թեթեւցուց և հե-
տերնին դթութեամբ վարուիլ սկսաւ:

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի մէջ յիշատակի
արժանի ի՞նչ դէպք պատահեցաւ:

Պ. Մինչդեռ Հայաստան այսչափ անտանալի
ներութեամբ կը տառապէր, եկեղեցիները կը
քանդուէին, վանքերը կը կողոպտուէին և կրօնի
պաշտօնեայք՝ ոմանք իրենց ժողովրդոցը հետ
կ'երթային, և ոմանք իրենց ուխտեալ վանքե-
րուն մէջ գտնուած սրբոց մասունքները և նուի-
րական անօթները անարատ պահելու համար ան-
դուլ կը հսկէին. և ահա այս միջոցին Լատին
կրօնաւորք յարմար առիթ սեպելով Հայաստանի
ամայութիւնը՝ սկսան խումբ խումբ հոն վազել,
որոնց երկուքը Մելքիսեդ Կաթուղիկոսին հան-
դիպելով ընծաներ մատուցին, նա մարդասիրու-
թեամբ ընդունեց զանոնք յէջմիածին. Լատինք
շուտով բարեկամացան միաբաններուն հետ և
համարձակ կը պտրտէին մերձակայ վանքերը.
ամեն օր Հռիփսիմեանց Դայիանեանց վանքերը

կ'երթային՝ որոնց երկուքն ալ քանդուած էին.
և որովհետեւ Լատինք գիտէին սրբոց մասանց՝
վանքին ո՛ր կողմն ըլլալը. սկսան այն կողմը
քակել:

Հ. Լատինք կրցա՞ն գողնալ սրբոց մասունք-
ները:

Պ. Վանքին մէջ մատուռին երկաթէ դուռը
չլրնալով կուտրել, աւագ խորանին տակէն պատը
ծակելով մատուռն իջան, և սկսան փորել. Հը-
ռիփսիմեանց ոսկերց արկղը գտնելով դուռս հա-
նցին, բացին արկղը և երբ մասունքները կը-
տաւով քսակներու մէջ դնել սկսան, էջմիածնէն
երկու եպիսկոպոս այն կողմերն եկած ըլլալով
վանքին մօտեցան, Լատինք շատ ջանացին որ
եպիսկոպոսները անկէ հեռացնեն, բայց անոնք
խորագիտութեամբ մտան տաճարը, և տեսնե-
լով Հռիփսիմեանց ոսկերց արկղը զարհուրեցան,
և շուտ մը Լատին կրօնաւորները ծեծելով վան-
քէն դուռս վռնտեցին, արկղն ալ էջմիածին բե-
րին նոյն գիշերը, և հետեւեալ օրը հանդիսիւ
ամբողջ միաբանք դարձեալ իւր տեղը տարին
Կաթուղիկոսին հրամանաւ: Այս Լատինները թէ-
պէտ շատ տեղերէ գողութիւններ ըրին՝ բայց
ամենքն ալ ձեռուքնուն առնուեցան Ջուզայեցի
Նազար մեծ իշխանին շնորհիւ, որ նոյն ատենը

Պարսից Շահին սիրելին ու խորհրդակիցն էր :

Հ. Նոյն օրերն ուրիշ ի՞նչ երեւելի գործ պատահեցաւ :

Պ. Շահ-Աբաս Պարսից թագաւորն ուղեւորվ Հայերը բոլորովին պաղեցնել Հայաստանէն, միտքը դրաւ Էջմիածինը կործանել և անոր քարերովք նոր Էջմիածին մը շինել Սպահանայ Պարսից երկրին մէջ, և հոն բերել տալ Ս. Լուսաւորչայ աջը. այս խորհուրդը յայտնեց իր խորհրդակից Խօճա Նազարին. Նազար որ ճարտարախօսութեամբ երեւելի եղած էր արքունեաց մէջ՝ բասա. « Տէր արքայ, եթէ դուք կամք կընէք հոս Էջմիածին մը շինել, ինչո՞ւ Այրարատայ Էջմիածնին քարերը հոս փոխադրենք. դուք կարող էք ոչ թէ քարէ այլ ոսկիէ շինել. բայց երբոր քարէ շինել կը հաճիք, հոս ձեր իշխանութեան տակ շատ աղնիւ քարեր կը գտնուին, անոնցմով աւելի փառաւոր կ'ըլլայ, և մենք ազօթող կ'ըլլանք քու կենացդ » : Այս խօսքով թէեւ ղիշաւ Շահ-Աբաս առ երեսս, բայց հետեւեալ օրը հրաման քրաւ Ամիրգունայ Թահ-մազդուլի նախարարին՝ որ Կաթուղիկոսն ու Լուսաւորչայ աջն իրեն զրկէ, Թահմազդուլի իսկոյն գնաց Էջմիածին, Ս. Լուսաւորչայ աջը՝ ոսկիապատ աւետարան մը և արծաթ խաչ մը Մելքի-

սեդ Կաթուղիկոսին հետ Սպահան առաքեց :

Հ. Գրիգոր Բ. Կեսարացի ո՞րչափ նստաւ Պատրիարք :

Պ. Յովհաննէս Գ. խուլ մականուանեալ. հակառակելով Գրիգորի՝ 3 տարիէն վերջը վերստին Պատրիարք եղաւ, բայց 1 տարիէն ժողովրդէն հալածուելով՝ դարձեալ Գրիգոր Բ. Պատրիարք դրուեցաւ, որ 10 տարի խաղաղութեամբ կառավարեց ազգը. և որովհետեւ մաս մ'անձինք Յովհաննէսը կուղէին՝ շատ ստակ վատնելով դարձեալ զանի պատրիարքական դահլ հանեցին՝ որ 2 տարի իշխանութիւն վարելով դարձեալ Գրիգոր Բ. Պատրիարք եղաւ, և 3 տարիէն հրաժարելով՝ Զաքարիա Ա. Վանցի՝ Պատրիարք նստաւ : Ասոր օրով երեւելի էր Մովսէս Կաթուղիկոս՝ որ Էջմիածինը և բոլոր անոր չըջակայ վանքերը նորոգեց, հաստատեց նաեւ դպրոցներ, և գիշերցերեկ անդու աշխատելով աշակերտներ կը հասցընէր, Հայաստանի ամեն կողմ՝ նուիրակ զրկելով վանքերու և եկեղեցիներու շինութեան պէտքերը կը հոգար : Ասոր օրով Գաղատացի Յովհաննէս անուն վարդապետ մը՝ Հայոց տառեր ձուլելով ժամագիրք, Սաղմոս և այլն ապել տուաւ :

Հ. Զաքարիա ո՞րչափ ատեն պատրիարքութիւն քրաւ :

Պ. Հինգ տարի . և հետզհետէ նստան Յովհաննէս Գ. խուլ , չորրորդ անգամ , 3 տարի . դարձեալ Զաքարիա՝ 3 տարի : Ասոր օրով Լեհաստան գաղթող Հայոց մէջ մեծ գժտութիւն ելաւ իրենց նիկոլ անուն անարժան եպիսկոպոսին՝ Հայ եկեղեցւոյն մէջ Լատին ծէս մտցնել ուղեւուն համար . Մովսէս Կաթուղիկոս շատ յորդորեց զանի և Գրիգոր Կեսարացի հրաժարեալ Պատրիարքը զրկեց՝ որ համոզէ զնիկոլ , բայց անօգուտ եղաւ . նորէն Կաթուղիկոսն իր աշակերտներէն Կեսարացի Խաչատուր վարդապետն առաքեց՝ որ ճարտարախօս և խելացի անձ մ'էր . շատ աշխատեցաւ Խաչատուր՝ որ համոզէ զնիկոլ և ժողովրդեան հետ հաշտեցնէ , բայց անկարելի եղաւ :

Հ. Նիկոլ ինչ հնարք մտածեց Կաթուղիկոսին ձեռքէն ազատելու համար :

Պ. Այն ատենները Լատին կրօնաւորները զօրացած էին Լեհաստանի մէջ . Նիկոլ անոնց դիմեց , ըսելով որ ես և ժողովուրդս Հայ Կաթուղիկոսին իրաւասութեանը տակ չենք ուղեր կենալ . այս որ ըսեցին Լատինք՝ սկսան ամեն ճիգ թափել . Նիկոլ անոնց հետ միացած՝ նախ Կաթուղիկոսին զրկած Խաչատուր վարդապետն աքսորել տուաւ իբր խռովարար , և յետոյ չարիք չմնաց հասուց Հայ ժողովուրդին գլխուն , թէ և ժողովուրդը

շարունակ կը մարտնչէր Լատին կրօնաւորաց դէմ՝ իր մայրենի և ուղղափառ եկեղեցիէն չզատուելու համար , և ամէն զոհողութիւն չինայեց թէ՛ նիկոլայէս և թէ՛ բարոյապէս , բայց Լատինք և Նիկոլ՝ որ առանց ժողովրդին հաւանութեան եպիսկոպոս եղած էր , վերջապէս յաղթող դառնուեցան , և 40000 Հայ ընտանիք պապականութեան մէջ իյնալով , իրենց սիրելի ազգութիւնը բոլորովին մոռցան :

Հ. Լեհաստանի Հայերն ուսկի՞ց գաղթած էին :

Պ. Բազրատունեաց կործանելէն ետքը Անեցիք այլեւայլ ազգաց բռնութիւններէն ազատելու համար , ինչքերնին ժողուելով Խըրըմ անցան , անկէ մաս մը Մոլտաւիա և մեծ մաս մ'ալ Լեհաստան գաղթեցին , հոն հետզհետէ բազմանալով 40000 տուն եղան . Լեհաց թագաւորն Հայոց ազգայնութեան իրաւունքները ճանչնալով՝ Վոյթ առնունով Հայ կառավարիչ մը դրաւ՝ որ ազգային դատաստանները տեսնէ , և 1516 ին Սիկամուն թագաւորին հրամանաւր Լէմպէրկի մէջ Հայոց դատաստանարանը շինուեցաւ . այս քաղաքին մէջ Հայք այնչափ զօրացան և հարստացան՝ որ գրեթէ Լեհաց տէրութեան բոլոր երեւելի քաղաքներուն մէջ իրենց վաճառականութիւնն ու արհեստը տարածեցին . և մինչև հիմայ ԱՐՄԷՆԼԷՇ

անուամբ չուկաներ, պողոտաներ և փողոցներ չատ կը գտնուէին : Զինուորութեան մէջ ալ չատ յառաջադիմութիւններ քրին, բայց այն Նիկոլ անուն վատ եպիսկոպոսին ձեռքով ի պապականութիւն առաջնորդեցան ի մեծ սուգ ընդհանուր Հայութեան :

Հ. Զաքարիա Պատրիարքին ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Դաւիթ Ա. Արեւելցի, որ Էջմիածնէն նուիրակ եկած էր, բայց 2 տարիէն աթոռէն վար առնուելով՝ Երեւանցի Կիրակոս վարդապետը Պատրիարք դրուեցաւ : Ասի բարի և ազգասէր մարդ մ'ըլլալուն՝ թեմերն այցելութեան ելաւ, երբ Պրուսա հասաւ, Հայք խիստ մեծ պատուով ընդունեցին զինքը. և որովհետեւ դատաւորը Հայերը չատ կ'ատէր, տեսնելով Պատրիարքին այնչափ փառաւորուիլը՝ բարկացաւ սաստիկ և հրամայեց որ կործանեն Հայոց եկեղեցին. այս լուրը Կ. Պօլիս նստող Եպարգոս Գարա Մուսթաֆա փաշան առնելուն՝ անմիջապէս դատաւորն ու եկեղեցին քանդողները խստիւ պատժեց ըսելով թէ « Հայոց եկեղեցին կործանելովսիդ՝ կ'ըստիպէք ժողովուրդը որ ուրիշ երկիրներ երթան իրենց պաշտամունքը կատարելու » և հրաման ըրաւ նաեւ որ եկեղեցին շինեն. Կիրակոս Պատրիարք դարձաւ Կ. Պօլիս, և 1 տարի 3 ա-

միս պատրիարքութիւն ընելէն վերջը Ժանաւամահէն վախճանեցաւ :

Հ. Կիրակոս Ա. ի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Խաչատուր Սեբաստացի 1 տարի և 6 ամիս. յետոյ Դաւիթ Ա. որ Տաճիկ մեծամեծներն և մէկ քանի Հայեր իրեն կողմ շահելով Պատրիարք եղաւ : Ասոր օրով Լատինք Կ. Պօլսոյ մէջ բաւական մարդ որսացած էին՝ որոնց գլուխն էր Կղեմէս անուն կրօնաւոր մը : Դաւիթ քանի մ'անգամ զգուշացուց զԿղեմէսն և անոր երթելու կութիւն ընողները, բայց անոնք անհոգութեամբ Պատրիարքին ազգարարութեան ո՛չ միայն չ'անսացին՝ այլեւ սկսան իրենց մէջ ստակ հաւաքել որ Պատրիարքն աթոռէն իջեցնեն և տեղը Թովմաս Բերիացին դնեն : Այս բանը մեծ Եպարգոս իմանալով՝ ուղեց բռնել զԿղեմէսն ու անոր համախոհ Լատինները : Լատինք այս լուրն առնելուն պէս՝ փախան Իսկէնուէր Զէյթլիին տունը, միայն Կղեմէս բռնուեցաւ, բայց Դաղդիոյ դեսպանին մարդիկները ճամբան վրայ հասնելով՝ չատ ստակ տուին բռնողներուն և փախուցին իրենց դեսպանատունը. դեսպանը տեսնելով որ չպիտի կրնայ պաշտպանել Կղեմէսը Հռովմ փախուց, վասնզի Եպարգոսը բարկացած շարունակ փնտռել կուտար զանի :

Հ. Ո՛րչափ պատրիարքութիւն ըրաւ Դաւիթ :

Պ. Դաւիթ հազիւ 5 ամիս պատրիարքութիւն ըրած էր , Թովմաս անուն վարդապետ մը շատ տուրք խոստանալով վճարել արքունի դանձուն ինքը Պատրիարք եղաւ , բայց չկրնալով վճարել խոստացած տուրքը՝ Հռովմ՝ փախաւ : Իրեն յաջորդեց դարձեալ Դաւիթ՝ երրորդ անգամ : Ասոր Պատրիարքութեան երրորդ տարին սոսկալի հըրդեհ մը պատահեցաւ Կ. Պօլիս , և այրեցան 2000 տունէն աւելի , Դուսմաբուլի Ս. Աստուածածնայ Մայր եկեղեցին . բայց երկու ամսէն Սուլթան Իպրահիմի հրամանաւը Տիվրիկցի Պօղոս վարդապետին յորդորանօքը՝ վերստին շինուեցաւ աւելի փառաւոր կերպով :

Հ. Դաւթի պատրիարքութեան օրով ի՛նչ երեւելի դէպք պատահեցաւ Հայաստանի մէջ :

Պ. 1648 ապրիլ ամսոյն 2 ին աւագ շաբթու ահագին գետնաշարժ մ'եղաւ , որ ութ օր տեւեց , և կործանեցան շատ վանքեր՝ եկեղեցիներ՝ մեղկիթներ և անհամար տուն , որոնց տակը 50000 էն աւելի մարդիկ մեռան . այս միջոցին Կ. Պօլսոյ Հայերը մեծ խռովութեան մէջ էին , վասնզի ումանք կ'ուզէին որ Դաւիթը Պատրիարք մնայ , ումանք Թովմասը . բայց Թովմասեանք յաղթող գտնուելով՝ Դաւիթը վար առին հինգ տարի

պատրիարքութիւն ընելէն վերջը . և 11 ամիս աշխարհական տեղապահով ազգը կառավարուելէն ետքը՝ դարձեալ Դաւիթ Պատրիարք եղաւ , և 3 ամիսէն դարձեալ վար առնուելով , աշխարհականք սկսան կառավարել , մինչեւ որ Եղիազար Անթապցի , որ վերջերը Երուսաղէմի Պատրիարք և Էջմիածնի Կաթողիկոս ընտրուեցաւ , հաճեցունելով տեղապահներն՝ ինքը Պատրիարք եղաւ , սակայն խռովութիւնը չվերցաւ Հայոց մէջէն :

Հ. Փիլիպպոս Կաթողիկոս ինչո՞ւ համար Կ. Պօլիս եկաւ :

Պ. Պօլսոյ Հայոց մէջ պատրիարքական երկպառակութիւնը տիրելով՝ օր ըստ օրէ թշնամութիւնը կ'աւելնար . ասոր համար շատ անգամ նամակներ գրեցին խաղաղասէր ոմանք Կաթողիկոսին , ոմանք ալ անձամբ դացին Էջմիածին , որ դարման մը գտնեն և այս երկպառակութիւնը վերցնեն Հայոց մէջէն . թեպէտեւ Կաթողիկոսը շատ անգամ կոնդակներով կը յորդորէր և իր կողմէն խաղաղասէր անձինք կը ղրկէր , բայց չէր օգտեր . ուստի անճարացեալ ճամբայ ելաւ անձամբ Պօլիս դալու . Հայք Կաթողիկոսին Պօլիս գալը Եպարդոսին խմացնելով բաղմամբիւ անձինք՝ Բ. Դրան պաշտօնականներով Կաթողիկոսը դի-

մաւորեւ գացին մինչ ի Կարին . Կաթուղիկոսը նախ
երուսաղէմ հանդիպելով՝ հոն գտաւ Սայ Ներ-
սէս Սեբաստացի Կաթուղիկոսը՝ և շատ սիրով
տեսնուեցաւ հետը . այս երկու Կաթուղիկոսներն
իրենց եկեղեցականաց մէջի անկարգութիւնները
վերցունելու համար մօտակայ թեմերուն եպիս-
կոպոսներն ու վարդապետներն երուսաղէմ հրա-
ւերելով՝ ժողով մը կազմեցին :

Հ. Երկու Կաթուղիկոսաց այս ժողովքը ի՞նչ
կանոններ հաստատեց :

Պ. Սահմանադրութիւն մը չինեցին , որոյ առա-
ջին և գլխաւորն է՝ Էջմիածնայ և Սայ Կաթու-
ղիկոսները մէկըմէկու հետ սիրով կապուին , և
ամեն մէկն իրեն վիճակեալ թեմերուն եպիսկո-
պոսները ձեռնադրէ , և մանաւանդ առանց ժո-
ղովրդին վկայութեան եպիսկոպոս չձեռնադրեն
Կաթուղիկոսք . մէկ վիճակ մը մէկ առաջնորդ-
ունենայ , եպիսկոպոսք իրենց թեմէն դուրս ու-
րիշ վիճակի մը քահանայ կամ վարդապետ չը
ձեռնադրեն , վարդապետութեան կամ քահա-
նայութեան պաշտօն չտրուի մէկու մը՝ մինչեւ որ
ուսման և առաքինութեան մէջ կատարեալ չըլ-
լայ , և իրենց վիճակին եպիսկոպոսէն ձեռնադ-
րուին ժողովրդին հաւանութեամբ . եպիսկո-
պոսք չգրկին զքահանայները իրենց իրաւունքէն՝

զոր ժողովուրդը կուտայ , և քահանայք մէկըզ-
մէկու ծուխ չյափշտակեն , քահանայք նշանաւո-
ւութիւնն եկեղեցւոյ մէջ խմացունեն որ եթէ ար-
դելք մը կայ՝ յայտնուի . երէցիկնը վախճանած
քահանայ մը , եթէ ծեր և քանի մը զաւակ ու-
նի և առաքինի ըլլալը վկայուած է , կրնայ եկե-
ղեցւոյ մէջ պաշտօն վարել , ապա թէ ոչ՝ պէտք
է անպատճառ վանք երթայ : Այս կանոններն
ամեն տեղ հրատարակեցին : Փիլիպպոս Կաթու-
ղիկոս Ս. Յակոբայ աւագ խորանին բեմը շինել
տալով ուղեւորեցաւ ի Պօլիս :

Հ. Փիլիպպոս Կաթուղիկոսին Պօլիս գալն ի՞նչ
ազդեցութիւն բրաւ :

Պ. Դէմքով պատկառելի և ճարտարախօս ըլ-
լալուն՝ եկեղեցեաց մէջ սէր ու միաբանութիւն
քարոզելով՝ ժողովուրդը խաղաղեցուց . Եղիա-
զար Պատրիարքն ալ վար առնելով՝ Յովհաննէս
Դ. Մուղնեցի վարդապետը Պատրիարք դրաւ .
ժողովուրդն սկսաւ մէկըմէկ համբուրելով՝ եղ-
բայր եմք մեք գոչել . շատ սիրեցին Կաթուղի-
կոսը և Էջմիածնայ համար մեծագումար ստակ
հաւաքեցին իրենց մէջ . նաեւ բնիկ Պրուսացի
Անտօն Չէլէպլին Էջմիածնայ մեծ զանգակատունը
շինելու համար խոստացաւ ամբողջ ծախքը վը-
ճարել . նոյն օրերը Լեհաստանէն Կ. Պօլիս եկաւ

Նիկող անուն անարժան եպիսկոպոսը և քանի մը երեւելի Հայեր՝ զոր երկար համոզելով հաշտեցուց . Նիկող խոստացաւ որ անկէ ետքը ժողովըրդեան կամացը համեմատ վարուի . ժողովուրդին ալ կոնդակաւ պատուիրեց որ հաշտ աչօք նային իրենց առաջնորդին և ճամբու դրաւ . բայց Նիկող դարձեալ իր ընթացքը շարունակեց . իսկ Կաթողիկոսը քիչ մ'ատեն ալ Պօլիս կենալով՝ օրհնեց ժողովուրդը և գնաց Էջմիածին :

Հ. Ուրիշ ի՞նչ յիշատակի արժանի գործ ունի Փիլիպպոս Կաթողիկոս :

Պ. Էջմիածնայ վանքը կատարելապէս նորոգելէն ետքը , Ասպահան գնաց , ուր մեծ ընդունելութիւն գտաւ Հայերէն : Սա կը փափաքէր Լուսաւորչայ Ս. Աջն Էջմիածին փոխադրել վերստին , բայց Զուղայեցիք դէմ կը կենային պատճառելով թէ՝ Զուղայեցի Հայերն ինքզինքնին մխիթարելու համար միայն այս Ս. Աջն ունին , և թէ՝ Շահ-Աբաս արքայն Զուղայեցւոց տուած է զայն պահելու , եթէ ուղեւոր ըլլայ ի՞նչ բնենք . ուստի Փիլիպպոս Կաթողիկոս Երեւանցւոց օգնութեամբ շատ ընծաներ տալով՝ Պարսից երեւելիները հաճեցուց . յետոյ ընծաներով թագաւորին ալ աղերսագիր տուաւ և հրամանն ընդունելով , Զուղայեցի պարոն Սաֆարին տուեն Ս. Աջն եւ

կեղեցին փոխադրեց ժողովուրդը օրհնելու համար . և երբ տեսաւ որ Զուղայեցիք դարձեալ կ'ընդդիմանան և չեն ուղեր տալ , Մարգար անուն վաճառականի մը ձեռն Դավրէժ փախուցուինքն ալ ճամբայ ելնելով հասաւ Դավրէժ և Ս. Լուսաւորչայ Ս. ջր 40 տարի Պարսկաստան մնալէն յետոյ վերադարձուց Էջմիածին :

Հ. Յովհաննէս Մուղնեցի՝ աղգը կրցա՞ւ կառավարել :

Պ. Եղիազար Անթապցի քանի մ'երեւելի Հայեր իրեն կողմ որոտլով 4 տարիէն Յովհաննէսը պատրիարքութենէ ձգեց . սակայն իշխանները փոխանակ Եղիազարը Պատրիարք ընելու՝ իրենք սկսան տեղապահութիւն ընել . այս տեղապահները Կ. Պօլսոյ 6 եկեղեցեաց կողմէն ընտրուած էին , որք են , ի Սամաթիա Ս. Գէորգ՝ որ Պատրիարքարան էր . ի Գումգարու Ս. Աստուածածին . ի Լանկա Ս. Սարգիս . յԱլաճա-Մէճիտ Ս. Նիկողոս . ի Պալատ Ս. Հրեշտակապետ և ի Ղալաթիա Ամենափրկիչ : Այս վերջինը Պօլսոյ մէջ Հայոց համար շինուած առաջին եկեղեցին է : Այս միջոցին Փիլիպպոս Կաթողիկոս Էջմիածնայ մէջ ուրիշ շատ կարգադրութիւն ընելէն ետքը վախճանեցաւ . իրեն յաջորդեց Յակոբ Զուղայեցի առաքինի՝ վեհանճն և խորախորհուրդ եպիսկոպոսը :

Հ. Տեղապահներն ո՞րչափ ատեն կառավարեցին Ազգը :

Պ. Հազիւ 2 տարի . վասն զի Հռովմ փախած թովմաս Բ. Պօլիս գալով՝ դեսպանաց թարգմաններուն միջոցաւ վերստին պատրիարքական դահն ելաւ : Ասոր օրով Երուսաղէմի Աստուածատուր Պատրիարքը Կ. Պօլիս եկաւ Յունաց հետ դատ վարելու համար , վասն զի Մազաթիկի մ'առթիւ Յունաց և Հայոց մէջ վէճ բացուելով՝ Գրիգոր Մոկացի Երուսաղէմի նախկին պատրիարքը տեղւոյն բզեչխին միջնորդութեամբ կրցաւ կատարել Ս. Յարութեան տաճարին մէջ իւր պաշտօնը , այս բանիս համար Յոյներն ո՞րս պահած էին . երբ Գրիգոր Պատրիարք մեռաւ՝ Յոյնք տէրութեան բարձրատիճան անձանց դիմելով՝ Հայոց Ս. Յակոբայ վանքն իրենց սեպհականեւ կուգէին , ուստի Աստուածատուր Պատրիարքին ճարը հատնելով՝ Կ. Պօլիս եկաւ , և Նղիազարին յաջողակութիւնն ու ճարտարութիւնը տեսնելով՝ իրեն փոխանորդ կարգեց , և խոստացաւ նաեւ իրեն յաջորդ ընտրել եթէ սոյն իրաւացի դատը չահելու ըլլայ . Նղիազար այս խնդիրը յանձն առնելով՝ թէեւ շատ սարսափելի և անտանելի չարարանքներ քաջեց թէ Հայոց և թէ Յունաց վրէժխընդրութենէն , բայց և այնպէս դատը շահեցաւ :

Հ. Թովմասի Պատրիարքութիւնն ո՞րչափ ժամանակ տեւեց :

Պ. Հազիւ 1 տարի և 6 ամիս , վասն զի Հայ ժողովուրդն որ էջմիածնայ աթոռին և հոն բաղմող Կաթողիկոսին վրայ մեծ սէր ունէր , կուգէր դարձեալ Յովհաննէսը Պատրիարք դնել . բայց թովմաս՝ դեսպանաց զօրութեամբը կը բռնանար Հայոց պատրիարքական դահուն վրայ , սակայն վերջապէս ժողովուրդը յաջողեցաւ վանել աթոռէն և տեղը Կաթացի Մարտիրոս վարդապետը դրաւ՝ որ Երուսաղէմայ միաբանութենէն էր : Սա պատրիարքական աթոռը Գումգարու փոխադրեց Սամաթիայէն : Ասոր օրով Կ. Պօլիս ստակալի հրդեհ մը պատահելով՝ 3000 էն աւելի տուն և 5000 ի չափ անձինք այրեցան՝ որոնց մէջ էր Հայոց Լանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցին , և հազիւ ազատեցաւ Գումգարուի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին : Այս տոնեններն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանց՝ երեւելի եղած էր իր տաղանդովը . այս մեծ մարդը բաւական աշխատութիւններ ունի դրական ասպարիդին մէջ : Մարտիրոս Բ. 1 տարի և 5 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ վար առնուեցաւ . և իրեն յաջորդեց Տիմրիկցի Ղազար եպիսկոպոս՝ Բ. Դրան դիւանագալիւր Տիմրիկցի Իպրահիմին ձեռօք :

Հ. Որչափ ատեն պատրիարքութիւն բրաւ Ղա-
զար :

Պ. 2 տարի և 4 ամիս պատրիարքութիւն ընե-
լէն ետքը՝ Եջմիածնայ միաբաններէն Յովհաննէս
վարդապետ՝ որ Եջմիածնայ անուամբ նուէր կը
հաւաքէր, տեսնելով Պօլսոյ պատրիարքական
լիազօր իշխանութիւնը, Եջմիածնայ համար ժող-
ված ստակովը՝ Պատրիարք եղաւ և Յովհաննէս
Ե. կոչուեցաւ. բայց հազիւ 1 տարի և 1 ամիս
անցած էր՝ ժողովրդեան մէջ դժտութիւն մտաւ՝
վատնած ստակները շուտով հաւաքելու համար
հարստահարութիւններ ընելուն. ասոր օրով Երու-
սաղէմէն նուիրակ եկած էր Սարգիս վարդապետ
Ռօտոսթոցի : Սա յարմար առիթ սեպելով՝ դնաց
Անգլիանուպօլիս Երուսաղէմի համար ժողված
ստակները վատնելով և շատ ալ սարգեւ տալ
խոտտանալով՝ Պատրիարք եղաւ Սարգիս Գ. ա-
նունով՝ և եկաւ Կ. Պօլիս, հալածեց Յովհան-
նէսն ու ինքն սկսաւ կառավարել զԱզգը 9
ամիս, մինչեւ որ Յովհաննէս Ե. վերստին Պատ-
րիարք եղաւ : Ասոր օրով Եղիազար Անթապի որ
Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդն էր,
Երուսաղէմի մէջ բազմաթիւ շինութիւններ ընե-
լէն ետքը, ջանք բրաւ Տաճկաստանի Կաթօ-
ղիկոս ըլլալ և աթոռը Երուսաղէմի մէջ հաստա-

տել, և այս բանին համար Երուսաղէմի մէջ Եջ-
միածին անուամբ եկեղեցի մ'ալ շինեց :

Հ. Եղիազար կրցա՞ւ յառաջ տանիլ իւր այս
խորհուրդը :

Պ. Սոյ Խաչատուր Կաթօղիկոսն Երուսաղէմ
հրաւիրելով համոզեց զայն և հաճեցուց բսելով.
« Դու քու վիճակիդ Հայոց, Եջմիածին՝ Պարս-
կաստանի և Արեւելքի մէջ գտնուող Հայոց, իսկ
ես՝ Կ. Պօլսոյ շրջակայից և այլն գտնուող Հայոց
վրայ Կաթօղիկոս պիտի ըլլամ » : Ուստի Եպար-
գոսին երթալով Կաթօղիկոսութեան և միան-
գամայն Երուսաղէմի Պատրիարքութեան հրովար-
տակն առաւ. ասկէ երկպառակութեան դուռ
մ'ալ աւելի բացուեցաւ Ազգին մէջ. բայց Եջմի-
ածնայ Յակոբ Կաթօղիկոսն՝ որ խոհուն և հե-
ռատես անձ մ'էր, իմանալով՝ Եղիազարու այս
ընթացքն՝ անմիջապէս Կ. Պօլիս եկաւ, խաղաղե-
ցուց ժողովուրդը, և անախ Սուլթանին դնաց
յԱնգլիանուպօլիս, հոն վերստին վաւերացուց իր
ընդհանրական Կաթօղիկոսութիւնը. և որովհե-
տեւ Յովհաննէս Պատրիարքի վրայ ալ տրտունջ-
ներ կային, վերստին Սարգիս Գ. Ռօտոսթոցիին
հրովարտակն առաւ և Յովհաննէսը հրաժարե-
ցուց 2 տարի և 2 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն
յետոյ : Այս ատեններս էր՝ որ Ոսկան վարդապետ

Մանչէսթէրի մէջ տպարան բանալով Աստուածաշունչ և այլն գրքեր տպագրել սկսաւ :

Հ. Սարգիս Դ. ո՛րչափ ատեն Պատրիարքութիւն ըրաւ :

Պ. Սարգիս 3 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց Էջմիածնայ միաբանութենէն Ստեփանոս վարդապետ Մեղրցի՝ որ խելացի և ուսումնական անձ մ'ըլլալուն՝ ուրսաւ խաղաղութեամբ կառավարել Ազգը , բայց 4 տարիէն վախճանելով՝ Յովհաննէս Զ. Սամաթիացի բօփայ մականուանեալը յաջորդեց , որուն օրովք Հայերը Լանկայի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն շինութեան հրամանն առին , բայց հազիւ լմնցած էր , կործանեցին ի հիմանց և մինչեւ այսօր աւերակ կը մնայ . Յովհաննէս Զ. 1 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն վերջը՝ դահէն վար առնուելով Անդրէաս անունով երէց մի դրուեցաւ . 1 տարիէն Կարապետ Կեսարացի Կրպոյ մականուանեալը յաջորդեց : Ասի 3 տարի ազգը կառավարելէն ետքը՝ արքունի բանակին մէջ հացագործ Սարգիս անուն անձ մ'երիցութեան աստիճան առնելով՝ Պատրիարք եղաւ . բայց 1 տարիէն վերստին Կարապետ Կեսարացի երկրորդ անգամ Պատրիարք եղաւ : Այս միջոցներուն Ժողովուրդն ալ շուարեալ որուն հնազանդելը չէր գիտեր .

Յակոբ Կաթողիկոս այս բաներն իմանալով՝ վերջստին Կ. Պօլիս եկաւ Ժողովուրդը խաղաղեցնելու :

Հ. Յակոբ Կաթողիկոս ի՞նչ ըրաւ Կոստանդնուպօլիս :

Պ. Հազիւ Պօլիս հասած էր , մահը հասնելով վախճանեցաւ . Հայերը մեծ վառօք Բերայի գերեզմանատան մէջ թաղեցին զինքը օգոստոս 2 Դրիստոսի 1680 թուականին . բոլոր ազգայինք սգացին այնպիսի ազգասէր և սուրբ հովուէ մը զրկուելուն համար : Յակոբ Կաթողիկոսի մահունէն վերջը Էջմիածնայ միաբանք Նղիազար Անթապցին ընդհանուր Կաթողիկոս ընտրեցին . ասով Ազգին մէջ այդ մասին խաղաղութիւնը հաստատեցաւ . իսկ Պատրիարքութեան գալով Կարապետ 1 տարի և 3 ամիս իշխելէն վերջը՝ Թորոս Ա. երէց յաջորդեց , որուն պատրիարքութիւնը 40 օր տեւեց : Ասոր յաջորդեց երրորդ անգամ դարձեալ Կարապետ Բ. Կեսարացի 2 տարի . յաջորդեցին հետզհետէ Եփրեմ վարդապետ Էջմիածնայ միաբանութենէն՝ որ նուիրակ եկած էր , 1 տարի 8 ամիս : Կարապետ Բ. Կեսարացի չորրորդ անգամ՝ 1 տարի : Թորոս Ա. որ 40 օր պատրիարքութիւն ըրած էր՝ երկրորդ անգամ 1 տարի : Խաչատուր երէց Ճլեցի 7 ամիս : Կարա-

պետ Բ. Կեսարացի հինգերորդ անգամ՝ որ 5 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ՝ ժողովուրդը զինքը բռնի դահէն վար առաւ և աքսորել տուաւ :

Հ. Կորապետ Բ. ի ո՛վ յաջորդեց :

Պ. Երկու աշխարհական տեղակալներ նստան , որոնք երկու տարի խաղաղութեամբ ժողովուրդը կառավարեցին . ասոնց անուններն են , Սադա օղլու և Շահին , որոց յաջորդեց Մատթէոս Սարի մականունեալն . սա 2 տարիէն Սոյ Կաթողիկոսութիւնը յափշտակեց : Ասոր յաջորդեց Եփրեմ Ղափանցի : Ասոր օրով շատ մը ճիգովի և Լատին կրօնաւորներ Կ. Պօլիս և Անատօլիի քաղաքները լեցուեր էին , մինչեւ անգամ Հայաստան և Պարսկաստան , որոնք յայտ յանդիման Հայոց եկեղեցին կը նախատէին և քանի մը թեթեւամիտ Հայեր իրենց կողմ որսալով չէր բլար օր խաղաղութեամբ անցնել , թէեւ արքունի քավագները կ'արդիւէին , և ճիգովիներէն շատերը կը բռնէին խաղաղութեան համար , բայց Դադղիոյ դեսպանին միջոցաւ անմիջապէս կադատուէին բանտէն :

Հ. Եփրեմ Ղափանցի կրցա՞ւ կառավարել ազգը :

Պ. Ճիգովիքաց այս ընթացքը վարանման մէջ ձգեցին զինքը , վասն զի ամեն տեղ կրօնական

ատելութիւն մ'է սկսաւ , և Եփրեմ 3 տարի և 6 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ հըրաժարեցաւ , իրեն յաջորդեց Մելքիսեդ Սուպի մականունեալն : Ասոր օրով Մխիթար Աբբայ Սեբաստացի Կ. Պօլիս դալով՝ Ղալաթիոյ Ս. Լուստւորիչ եկեղեցին քարոզիչ եղաւ : Մելքիսեդ 1 տարի և 3 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն ետքը Մխիթար վարդապետ Քիւրտիստանցի Մելքիսեդը աքսորել տալով՝ ինքը Պատրիարք եղաւ , բայց մէկ տարի և 2 ամիս ետքը Մելքիսեդ աքսորէն դառնալով՝ վերստին Պատրիարք եղաւ , 9 ամիս անցնելով Եփրեմ Ա. երրորդ անգամ յափշտակեց պատրիարքութիւնը : Ասի աթոռը Անդրիանուպօլիս հաստատեց , և Կ. Պօլիսը փոխանորդով կը կառավարէր :

Հ. Եփրեմի պատրիարքութիւնն ո՞րչափ տեւեց :

Պ. Այս տեւեցեալը Լատին կրօնաւորներն այնքան շատցած էին ի Կ. Պօլիս՝ որ գրեթէ իւրաքանչիւր Հայ քահանայի տուն կը գտնուէին . թէեւ շատ անգամ կը վռնտուէին բարեպաշտ և իրենց մայրենի ու անդրանիկ եկեղեցւոյն կանոններն ու ծէսերը սուրբ և անարատ պահել ուղղաօրէնի Հայ երէցներէ , բայց՝ նոքա իրենց յամառութեամբ՝ մինչեւ անգամ կը յանդգնէին Հայ եկեղեցիներուն սրբազան բեմին

վրայէն կեղծ բարեպաշտութեամբ պապութիւն
քարոզել. ուստի և ժողովրդեան տգէտ մասը
խաբուելով անոնց պատիր խօսքերէն՝ կ'սկսէին
անոնց կողմը բռնել՝ ոմանք ստակով և ոմանք
ալ տեսակ տեսակ սնտոյի խոստմունքներով, թէ-
պէտ շատերը լաւ համոզուած կ'զգուշանային այդ-
կրօնաւորներէն. այդ ճիգովիներէն մաս մ'ալ
հայ քահանայներու զգեստով Անդրիանուպօլիս
գացին Պատրիարքն որսալու համար, բայց Եփրեմ
Պատրիարք ճանչնալով՝ ո՛չ եկեղեցին ընդունեց
և ո՛չ ալ անոնց կրօնքի վերաբերեալ խօսք մը
ըրաւ. ճիգովիք իրենց հանապազօրեայ խորա-
մանկութեամբ մէկ քանի միամիտ քահանայներ
որսալով՝ սկսան հոն ալ երկպառակութիւն ձգել,
ուստի Եփրեմը հրաժարեցուցին պատրիարքու-
թենէ 40 ամիս իշխանութիւն վարելէն ետքը:

Դ Լ ՈՒԽ Բ.

ԱԼԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

1700—1860

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Եփրեմի:

Պ. Եփրեմ Պատրիարքին օրով Կ. Պօլիս եկած
էր Երզնկայի Աւետիք անունով վարդապետ մը,
և Սամաթիա Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ քարոզ-
չութեան պաշտօն կը վարէր: Սա իր բարի՝ խո-
հեմ վարքով և աղիւս քարոզութեամբը բոլոր
Ժողովրդեան սէրն իրեն դրաւեց, և հեռաւոր
Թաղերէ անոր քարոզը մտիկ ընել կուգային,
վասն զի քարոզութիւնները սիրոյ և միութեան
վրայ էին, ամենուն հետ ալ սիրով կը վարուէր:
Աւետիքի համբաւն ամեն տեղ տարածուելով,
մինչեւ անգամ Շէյխ-Իւլ-Իսլամի ականջը հա-
սաւ, որն որ իր պալատը հրաւիրեց և երկար
ատեն տեսութիւն ընելէն յետոյ, զարմացաւ Ա-
ւետիքի իմաստութեանը վրայ, ուստի միշտ կու-
ղէր որ քովը կենայ: Եւ մինչդեռ Աւետիք Անդ-
րիանուպօլիս էր, Հայերը բազմաթիւ ստորագ-
րութեամբ աղերսագիր մը մատուցանելով Եպար-

գոսին, խնդրեցին որ Աւետիքն իրենց Պատրիարք գնէ, և որովհետեւ Նպարգոսն ալ ձանձրացած էր Պատրիարքաց փոփոխութեանը պատճառաւ Հայոց մէջ ծագած երկպառակութենէն, ուղեց նախ տեղեկութիւն առնել Աւետիքի վրայ և իմանալով անոր բարի վարքը՝ նա մանաւանդ Շէյխ-Իւլ-Իսլամ Էֆէնտիէն Աւետիքի լաւութիւնը, կանչեց Բ. Դուռը և պատրիարքական կոնգակը տուաւ։ Այս բանը ժողովրդեան մեծ ուրախութիւն պատճառեց։

Հ. Աւետիքի վրայ ի՞նչ դիտելիք կայ։

Պ. Աւետիքի պատրիարքութիւնն ընդհանուր Հայոց ուրախութեան պատճառ եղաւ, այնպէս որ Հայք ամենը մէկ սիրտ և մէկ հոգի եղած՝ սկսան մէկըմէկ սիրով համբուրել։ Նոյն օրերն Երուսաղէմի միաբաններէն չորս վարդապետ իրենց անկարգութեանը համար Երուսաղէմի վանքէն արտաքուսելով, Անդրիանուպօլիս եկան, և սկսան նախատանօք խօսիլ Երուսաղէմի Մինաս Պատրիարքին վրայ։ Ասոնք բազմաթիւ կողմնակիցներ գտնելով Նպարգոսին դիմեցին, Երուսաղէմի Պատրիարքը պաշտօնէն ձգելու, և որովհետեւ Նպարգոսն Աւետիքի խաղաղասիրութեան և խոհեմութեան համբաւն առած և իրօք ալ տեսած էր, ուստի Երուսաղէմի պատրիարքու-

թիւնն ալ անոր յանձնեց։ Աւետիք քիչ մը ժամանակ եւս Անդրիանուպօլիս կենալով՝ Կ. Պօլիս եկաւ, ուր ժողովուրդը բազմութեամբ դիմաւորեց զինքը, և այնպիսի մեծ ու շքեղ պատուով ընդունեց՝ որոյ նմանը երբէք չէր եղած մինչեւ այն ատեն գահակալող Հայ Պատրիարքներուն։ Օտար դեսպաններն ալ շնորհաւորի եկան, մանաւանդ Ֆէրիօլ՝ Դադղիոյ դեսպանը, և Ղալաթիոյ Դաբուչինաց վանքին վանահայրը՝ Հայր Յակինթոս։ Ասոնք շատ սիրով տեսնուեցան Պատրիարքին հետ, և ազգային երկպառակութեան վերջ մը տալու համար խոստացան սիրով մնալ շարունակ իրարու հետ։

Հ. Աւետիք Պատրիարքի օրով ի՞նչ երեւելի գէպք պատահեցաւ։

Պ. Դադղիոյ դեսպանը շատ ջանաց որ Աւետիքն իրեն կողմ դարձնէ՝ բայց չյաջողեցաւ, վասնզի Աւետիք իր եկեղեցւոյն ծխին և արարողութեանը ջերմ նախաձախնդիր էր։ Նա մանաւանդ իր համոզիչ և ազդու քարոզութիւններովն ամբողջ Հայոց սիրտն իրեն դրաւեց, և այն օտարացած Հայերն՝ որ առաջ Հայ եկեղեցւոյ առջեւէն անցնելն անգամ մեղք կը սեպէին, սկսան Հայոց եկեղեցին դալ և պատարագ տեսնել։ Սերաստացի Մխիթար վարդապետին ալ քանի

մը անգամ նամակ դրեց՝ որ իրեն տեսութեան
գայ, բայց Մխիթար՝ Լատինաց թեղադրութեամբ
ըջ չուղեց երթալ, կասկածելով որ Աւետիք Պատ-
րիարք իրեն վնաս մը կը հասցնէ. վնաս ղի Լա-
տինք իրենց կողմը եկողները Հայոց եկեղեցիէն
բոլորովին պաղեցնելու և հեռացնելու համար՝
ամենուն սիրաբար տարապարտ կասկածներ կը դար-
թուցանէին, որով պատճառ եղան այն ամեն ա-
ղետալի խռովութիւններուն՝ որոնք զՀայ ազգը
երկպառակեցին, Մխիթար վարդապետ յարմար
առթով մը վաճառականի մը նաւով Մօսկա փա-
խաւ, հոն վանք մը շինեց և անոր մէջ դպրոց
բանալով՝ աշակերտներ ժողովեց՝ բայց քիչ մը
վերջը Վենետիկցւոց պատերազմին ատենը վանքն
ու դպրոցը կործանելով՝ Մխիթար դնաց Վենե-
տիկ, և հոն հաստատեց իր բնակութիւնը Պա-
պին իշխանութեանը տակ:

Հ. Աւետիք ո՞րչափ պատրիարքութիւն բրաւ:

Պ. Աւետիք Պատրիարք՝ խոհեմութեամբ իր
հօտին ցրուեալ ոչխարներն օր աւուր Հայաստան-
եայց Ս. եկեղեցւոյն փարախը կը ժողովէր. Լա-
տինք տեսնելով որ իրենց այնչափ ատենի մէջ
որսացած ժողովուրդը ձեռքերնէն կելլայ, զայ-
րանալով՝ դարձեալ սկսան հակառակութիւն ը-
նել և Հայ եկեղեցին նախատել, և յարմար առ-

թի մը կ'աջասէին Աւետիք Պատրիարքը ձգելու:
Նոյն օրերը 200000 ի չափ Եէնիչէրիներ ապստամ-
բելով Սուլթան Մուսթաֆան դահէն վար առին
և անոր տեղը Սուլթան Ահմէտը թագաւոր դը-
րին. ուստի Աւետիքն ալ Եէնիչուլէն բանաբ-
դրին՝ 1 տարի և 8 ամիս պատրիարքութիւն ը-
նելէն յետոյ. ասով լատինք և լատինացեալ Հայ
քահանայներն ուղեցին պատրիարքութիւնն ի-
րենց ձգել, բայց չը յաջողեցան:

Հ. Աւետիքի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Երբոր Սուլթան Ահմէտ Կ. Պօլիս կուգար՝
Հայոց մեծամեծներն և մէկ քանի եպիսկոպոս
խմացուցին Բ. Դրան թէ Երուսաղէմի և թէ Կ.
Պալսոյ Պատրիարք չունենալին. ուստի հրաման
ելաւ՝ որով Մինաս նախկին Պատրիարք՝ Երուսա-
ղէմի, և Կայծակ Դաւուստ վարդապետ Կ. Պօլսոյ
Պատրիարք եղան. Լատինք Դաւուստ Պատրիար-
քին անհոգութենէն օգուտ քաղելով՝ սկսան ի-
րենց հակառակորդ եղողներէն շատերը մօտնել
Բ. Դրան. չարախօսելով թէ Քրանկացեալ և ա-
նոնց կողմէն լրտես են՝ թէեւ իրենցմէ ալ շա-
տերը կը բանտարկուէին, բայց Դադղիոյ դես-
պանին միջոցաւ անմիջապէս կ'ազատուէին: Ուս-
տի ճշմարիտ Հայերը չկրնալով հանդուրժել Դա-
ւուստ Պատրիարքին անփոյթ կենացը վրայ՝ միա-

բանեցան և բողոքեցին Բ. Դրան, որով անմիջապէս վար առնուեցաւ 10 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն ետքը. և անոր տեղը Ներսէս վարդապետ Կ. Պօլսեցի Պատրիարք նստաւ՝ սակայն Հայերը դարձեալ Աւետիքը կուզէին:

Հ. Ներսէս ո՛րչափ ատեն պատրիարքութիւն ըրաւ:

Պ. Հայ ժողովուրդը՝ որ Աւետիքի վրայ մեծ սէր ունէր և կը ճանչնար անոր առաքինի յատկութիւնները, դիտէր՝ նաեւ այս բարի եկեղեցականին իր Ս. եկեղեցւոյն քաջարի ախոյեանն ըլլալը, որ ոչ շահ կը վնասուէր և ոչ վնաս, այլ դիշեր ցերեկ իր ժողովրդեան անդորրութիւնը կը մտածէր. վասն զի հարուստը կը համոզէր, աղքատը կը խնամէր և հարստահարեալը կը մըխիթարէր. Հայերը այնպիսի անձէ մը զրկուելնուն վրայ մեծ ցաւով կը կենային. ուստի որոշեցին որ Բ. Դրան պաշտօնեայնեքը հաճեցնեն, անկէ ետքը Եպարդոսին դիմեն ու խնդրեն Աւետիք Պատրիարքը. Լատինք այս բանն իմանալով՝ Հայոց գլխաւորներէն Յ հոգի բանտարկել տուին. բայց Հայք փոխանակ վհատելու՝ առաւել զայրացած երդում ըրին թէ ինչ որ ալ պատահի, բանտ, աքսոր, մահ, չպիտի ետ կենան բողոքելէ. և քանի մ'օրէն դարձեալ հա-

ղարաւոր ստորագրութեամբ աղերսագիր մը մատուցին մեծ Եպարդոսին, յայտնելով թէ Աւետիք Պատրիարքին անկումը քանի մը հակառակորդ և պապադաւան անձանց միջոյաւն է. Եպարդոսը լաւ մը տեղեկանալով՝ Ներսէսը վար առնել տուաւ, որոյ Պատրիարք ըլլալը 4 ամիս եղած էր, և անոր տեղ Աւետիք Պատրիարք դրաւ, նմա յանձնելով նաեւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը:

Հ. Աւետիք ի՞նչպէս վարուեցաւ պապականներուն հետ:

Պ. Միշտ ներողամտութեամբ, այնպէս որ թըշնամիք անգամ կը զարմանային այս մարդուն անյիշաչարութեանը վրայ. իր ամենէն անազորոյն և անյաղթելի թշնամին Ֆէրիօլ՝ որ Գաղղիոյ դեսպանն էր՝ այցելութեան եկաւ, Աւետիք ամենայն քաղաքավարութեամբ և սիրով ընդունեց զանի. նոյնպէս Գաբուչինաց վանահայրը՝ Հայր Յակինթոս այցելութեան եկաւ և յարգանք ընդունուեցաւ Աւետիքէն. և վերջապէս ամենուն հետ մարդասիրութեամբ վարուելով, բոլոր թըշնամիներն սկսան անկնածութեամբ նայիլ իրեն, բայց Ֆէրիօլ՝ Գաղղիոյ թագաւորին և Ս. Պապին գրգռմաներով դարձեալ սկսաւ թշնամանալ և ժողովուրդը Աւետիքի դէմ գրգռել, բայց առաջի

ազդեցութիւնը չունեցաւ, վասն զի ժողովրդեան մեծ մասը լաւ ճանչցած էր Աւետիքին արժանիքը:

Հ. Աւետիք կրցաւ շարունակել պատրիարքութիւնը:

Պ. Ֆէրիօլ պապականացեալ Հայոց ձեռօք գործ չկրնալ տեսնելուն՝ սկսաւ Դրան պաշտօնեայներն և Վէզիր Բեահեասին Հայոց Աւետիք Պատրիարքի դէմ դրդուել. վասն զի երանելի Պատրիարքը մեծ արգելք եղած էր Լատինաց դեսպանն իր խորհուրդը առաջ տանելէն ամենեւին ետ չկեցաւ: Երբ տեսաւ որ Դրան պաշտօնակալներն ալ յանցանք մը չէին կրնար գրտնել Աւետիքի վրայ, օր մը իր թարգմանին միջոցաւ սպառնալեօք ըսել տուաւ որ Փրօփականտայի Հայ Պապական վարդապետները Հայ եկեղեցւոյն մէջ պէտք է քարոզ խօսին և պատարագ մատուցանեն. բայց Աւետիք ամենայն հանդարտութեամբ պատասխանեց՝ թէ « Հայ եկեղեցւոյն ո՛չ Պապը ո՛չ Գաղղիոյ թագաւորը և ոչ Գաղղիոյ դեսպանը կրնան խառնուիլ, այլ միայն Հայոց կրօնական Ս. Ժողովը »: այս խօսքին վրայ Ֆէրիօլ սաստիկ բարկացած՝ Եպարգոսին դիմեց ըսելով, թէ Հայոց Պատրիարքը զիս անպատուեց, վկայ կոչելով իր թարգմանը, մէկ քանի բաղդախնդիր Հայ եկեղեցականք և մէկ քանի պա-

պականացեալ Հայեր՝ որոնք յառաջուց պատրաստուած էին: Եպարգոս ասոնց համոզուելով Աւետիքը ձգեց պատրիարքութենէ և աքսորեց, երկրորդ անգամ մէկ տարի պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ:

Հ. Աւետիք Պատրիարք ո՛ւր աքսորեցաւ:

Պ. Թէպէտեւ Պօհնա աստաք ըսուած կղզին, բայց Բավագները Գաղղիոյ դեսպանէն կաշառուելով, ճամբան Գաղղիացի նաւապետի մը հրամանատարութեան ներքեւ եղող վաճառականի մը նաւով Մարսիլիա տարին, և հոն Գաղղիոյ ներսերը՝ Նօրմանտիոյ և Պրիթանիայի սահմանագլխին մօտ Պենեդիկտեան կրօնաւորաց վանքը դրին, ուր խեղճ Պատրիարքը 3 տարի բանտարկուելէն յետոյ, Փարիզ եկաւ և 10 ամիսէն մեռաւ 1711 յուլիս 21: Պօլոյ Հայերն իրենց Պատրիարքը շատ փնտռեցին, շատ ստակ վատնեցին, քանի անգամ մարդ զրկեցին Գաղղիոյ, Իտալիոյ և Սպանիոյ երկիրները, չգտան, և քանի մ'անգամալ աղերսագիր մատուցին մեծ Եպարգոսին. և որովհետեւ Եպարգոսը գիտէր Գաղղիոյ դեսպանին Աւետիքի թշնամի ըլլալը՝ նամակ գրեց Ֆէրիօլի և մինչեւ անգամ սպառնացաւ որ Աւետիքը գտնուի, բայց Ֆէրիօլ միշտ ուրացաւ: Հայք այնքան սգացին իրենց սիրելի Պատրիար-

քին կորստեանը վրայ՝ որ առավագ մէջ առած է մեծ բան մ'անյայտ եղած ատենն ըսել՝ «Աւետիքին խաղը դարձաւ»։ Աւետիքէն ետքը Գաղղիոյ դեոսպանին խնդրանք Կեսարացի Մատթէոս Սարի մականուանեալը Հայոց Պատրիարք դրուեցաւ։

Հ. Մատթէոս ո՞րչափ պատրիարքութիւն ըրաւ։

Պ. Հաղիւ 2 ամիս եղած էր նստելը՝ Հայերը զանի վար առնելով՝ Աւետիքի փոխանորդ Մարտիրոս վարդապետը Պատրիարք դրին։ Այս ալ Աւետիքին փոխանորդն ըլլալուն՝ դեոսպանը վար առնել տուաւ՝ 4 ամիս պատրիարքութիւն ընելէն ետքը։ Տեղը յաջորդեցին Միքայէլ անուանով երէց մը՝ 8 ամիս, և Ապուշեցի Սահակ վարդապետը։ Ասոր օրով Կ. Պօլիս եկաւ Զմիւռնիացի Յովհաննէս վարդապետը՝ որ երբեմն Աւետիքի փոխանորդն էր, և որ Եւրոպա ճանապարհորդած էր Աւետիքի վրայ լուր մ'առնելու համար։ այս որ տեսան Հայք՝ խնդրեցին Եպարգոսէն որ Յովհաննէսն իրենց վրայ Պատրիարք դնէ։ Եպարգոսը լսելով Հայոց աղաչանաց՝ Սահակը վար առնելով, որ 8 ամիս պատրիարքութիւն ըրած էր, Յովհաննէս էւր Հայոց վրայ Պատրիարք դրաւ, և որովհետեւ Եպարգոսն իմացած էր Յովհաննէսի ճանապարհորդութիւնը, հար-

ցուց թէ լուր մ'առած է Աւետիքի վրայօք, նա՛ ոչ պատասխանեց։

Հ. Ուրիշ ի՞նչ հարցումներ ըրաւ Եպարգոս Յովհաննէս Պատրիարքին։

Պ. Աւետիքի և Գաղղիոյ դեոսպանին մէջ եղած խօսակցութիւնները մի առ մի քննելէն յետոյ՝ լատինացեալ Հայ քահանայից, Փրօփականտայէն եկող Հայ քարոզիչներուն և պապականացեալ Հայոց հող եւ որ արարողութիւնները մատակարարող անձանց վրայօք տեղեկութիւններ ուղեց. Յովհաննէս Պատրիարք խոհեմութեամբ երեք օր պայմանաժամ խնդրելով՝ դաղտնի իմացուց լատինացեալ քահանայից և պապականացեալ Հայ ժողովրդոց, բայց անոնք պատասխան անգամ չտուին. ուստի երեք օրէն վերջը Յովհաննէս յայտնեց Եպարգոսին, և Եպարգոսն ալ ամենը մէկ ժողովելով բանտ դնել տուաւ, որոնցմէ ոմանք ազատեցան և շատերը մնացին բանտը, մինչեւ որ Գաղղիոյ դեոսպանը կասկածելով՝ որ զինքը կը մատնեն իսքինքարի ատեն, Վէդիր Բէհեասին իրեն կողմն որսաց, բանտարկեալներն ազատեց և Յովհաննէսը ձգեց Պատրիարքութենէն մէկ տարիէն վերջը։

Հ. Յովհաննէսին ո՞վ յաջորդեց։

Պ. Սահակ Ապուշեցի վերստին. ուս խաղա-

դու թեամբ աղգը կառավարեց Յ տարի և Յ ամիս . բայց թէ քիրտաղի առաջնորդը հետը թշնամանալով եկաւ Կ. Պօլիս , Հայ մեծամեծներն և Դերան բարձրաստիճան պաշտօնականներն իրեն կողմ որսալով՝ Սահակը Պատրիարքութենէ ձգեց . Եպարդոսը հրամայեց Հայոց որ Պատրիարք մը բնորեն : Հայք՝ որ Պատրիարք բնաբեւէ և հրաժարեցնելէ ձանձրացած էին , ի տարակուսի էին թէ զո՞վ բնորեն : Նոյն օրերը Յովհաննէս անուն Գանձակեցի աբեղա մը կը գտնուէր որ փռան մը մէջ կը բնակէր Կ. Պօլիս , շատերը եպիսկոպոս կը կարծէին զինքը . հացագործներն ալ զայն ներկայացուցին Պատրիարք բնելու համար . թէպէտ Հայերէն շատերը չէին ընդուներ զայն , բայց Յովհաննէս աբեղայ ճարտարախօս բլլալուն՝ ժողովրդեան մեծ մասն իրեն զրաւեց և Պատրիարք եղաւ Յովհաննէս Ը. անուամբ : Ասի Պատրիարք բլլալուն պէս նախ լատինացեալ Հայոց նամակ գրեց՝ յորդորելով որ Հայոց եկեղեցին դան , բայց անոնք ամենեւին մոտիկ չըրին , յետոյ Լատինաց եպիսկոպոսին նամակ գրեց՝ աղաչելով որ Հայերը չարգիլէ իրենց եկեղեցին երթալէ . ասկէ ետքը կամաց կամաց սկսան գալ Հայոց եկեղեցին :

Հ. Ասիկից ետքը ի՞նչ ընթացք բռնեցին Լա-

տինք Հայոց դէմ :

Պ. Լատինք առաւել եւս բարկանալով՝ սկսան Հայոց եկեղեցին նախատել , բսելով՝ թէ Հերետիկոս Հայ եկեղեցիներուն առջեւէն անցնելն անգամ մեծ մեղք է , և սկսան միջոցներ փնտռել որ Եպարդոսը հաճեցունեն որ իրենց՝ զատ եկեղեցի և զատ Պատրիարք մը դնէ . Եպարդոսն իմանալով Պապականաց այս խորհուրդը՝ Պապականաց Յ գլխաւոր եպիսկոպոսները բանտարկել տուաւ . ուստի Լատինք բոլոր Պապական ժողովուրդն ի ժողով հրաւիրելով՝ խորհուրդ ըրին որ Պատրիարքն ամբաստանեն , և հետեւեալ օրն Եպարդոսին աղերսագիր մը մատուցանելով Պատրիարքն ամբաստանեցին , բսելով թէ Պատրիարքը մեր Յ եպիսկոպոսները բանտարկել տուած է չենք դիտեր ի՞նչ պատճառաւ . Եպարդոսն այս բանի վրայ բարկանալով՝ հրամայեց որ զիրենք թեղադրող և առաջնորդ եղող անձինքն իրեն իմացունեն , և երբ անոնք չուզեցին իմացնել՝ Պապական ժողովուրդին մէջէն մէկ քանին բանտարկել տուաւ և միւսներէն ալ երաշխաւոր առնելով աղատ թողուց որ երթան իրենց առաջնորդ եղող անձինքն իրեն բերեն :

Հ. Պապականք կրցա՞ն բերել Եպարդոսին իրենց առաջնորդները :

Պ. Փրօփականտայի քարոզիչք, Լատինք և պապականացեալ Հայ կղերականք այս բանը կանխաւ իմանալով, ոմանք Լատինաց վանքին մէջ և ումանք Գաղղիոյ դեռսպանատունը պահուբացան, ժողովուրդը չկարենալով դտնել զանոնք, յուսահատեալ՝ Լատին եպիսկոպոսին և Գաղղիոյ դեռսպանին դացին և սկսան սպառնալ բսելով՝ թէ՛ մեզ առաջնորդ եղաք, թէ՛ դուք մեզ ստք հանեցիք, թէ՛ դուք մեր եղբարցը մէջ ատելութիւն ձգեցիք և հիմայ բոլորովին ետ կը կենաք : ժողովուրդին այսպիսի յուսահատեալ խօսքերէն վախնալով՝ իրենց քով պահուբացած պապական եպիսկոպոսները և քահանայները յորդորեցին որ երթան, խոստանալով որ ամէն միջոց ի դործ կը դնեն զիրենք ազատելու համար, և ամենքն ալ բանտարկուեցան : Պապականացեալ ժողովուրդն իմանալով ասոնց խարդախ և քսուբնաւորութիւնը՝ սկսան ատելութեամբ վարուիլ Լատինաց հետ, և իրենց մայրենի եկեղեցւոյն դիրքը դարձան՝ ասով խաղաղութիւնը վերստին հաստատուեցաւ Հայոց մէջ :

Հ. Յովհաննէս Ը.ի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեւեց :

Պ. Հազիւ 1 տարի և 8 ամիս. վասն զի նոյն օրերը Երուսաղէմի վանքը մեծ վտանգի էր իւր

մեծագումար պարտուցը պատճառաւ, և գրեթէ ամեն Հայ մտատանջութեան մէջ էր, նոյն ատեն Պօլիս կը գտնուէր նաեւ Ս. Կարապետի միաբան. ներէն Յովհաննէս վարդապետ Բաղիշեցի, որ իւր սքանչելի քարոզութեամբ բոլոր ժողովրդեան և Պատրիարքին սիրելի եղած էր : Սա ուղեւով Երուսաղէմի վանքին դարման մ'ընել, Գումգափուի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ Հայոց երեւելիներէն ժողովմը դումարելով՝ սկսաւ ողբալ Երուսաղէմի վանուց թշուառութիւնը. ժողովուրդը Յովհաննէս վարդապետի ազդու խօսքերէն զգածուելով՝ ամեն կերպ ձեռնտուութիւն ընել խոստացաւ, այն պայմանաւ որ Յովհաննէս յանձն առնու Կ. Պօլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները. սկիզբէն Յովհաննէս շատ դէմ կեցաւ, բայց երբ տեսաւ ժողովուրդին ըստիպումը և Յովհաննէս Պատրիարքին յօժարութեամբ հրաժարիլը՝ յանձն առաւ միայն Պօլսոյ Պատրիարքութիւնը, և եղաւ Յովհաննէս Թ. Պատրիարք : Ասի Կոլոտ ըսուեցաւ : Իսկ Ս. Կարապետի առաջնորդ Գրիգոր վարդապետը՝ Երուսաղէմի Պատրիարք եղաւ՝ ժողովրդեան և էջմիածնայ Աստուածատուր Կաթողիկոսի թախանձանօքը :

Հ. Այս երկու Պատրիարքներն իրենց պաշտօնն ինչպէս վարեցին :

Պ. Կարծես նախախնամութենէն յատուկ ընտրուած էին այս երկու անձինքը. վասն զի Գրիգոր, որ Երուսաղէմի Պատրիարք եղաւ, Տտարի շարունակ չղթայ կրելով Երուսաղէմի ամբողջ պարտքը վճարեց, որուն համար Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարք կոչուեցաւ. և Յովհաննէս՝ որ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք եղաւ, անհնարին տառապանքներ կրելով և ամենէն խորամանկ Լատինաց դարաններէն և մեքենայներէն իր ժողովուրդը զգուշացնելով՝ եկեղեցիներ շինեց, դպրոց մը բացաւ Իսկիւտարու մէջ, և բազմաթիւ աշակերտներ հասուց: Ասոր օրով Աղուանք Նոր Ջուղայի վրայ յարձակեցան և բազմաթիւ հայ ջարդեւէն և շատ նեղութիւններ և տառապանքներ տալէն յետոյ 40 Հայ օրիորդ 21000 թուման առնելով փախան 1722 թուականին:

Հ. Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքին օրով ի՞նչ դէպք պատահեցաւ:

Պ. Աղուանք Պարսկաստան յարձակած միջոցին, Օսմանցիք ալ Պարսից Հայաստան արշաւեցին և 3 ամիս անդադար պատերազմելէ վերջը, Երեւան, Գաւրէժ, Գանձակ և ուրիշ շատ մը քաղաքներ առին, այս ատեններս Էջմիածնայ Աստուածատուր Կաթողիկոսը վախճանելով՝ իրեն յաջորդեց Ունեցի Կարապետ Եպիսկոպոս՝ որ

Գաղափոյ առաջնորդ էր: Ասոր օրով Էջմիածին Օսմանցւոց ձեռքն անցնելով, Կաթողիկոսը Պօլիս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ օծուեւէն ետքը, Եպիսկոպոսական ժողով դումարեց՝ աղգային դործերու և Երուսաղէմի վանուց Պատրիարքութեանը վրայօք կարգադրութիւններ ընելու համար:

Հ. Ի՞նչ որոշեցին Երուսաղէմի Պատրիարքութեան համար:

Պ. Երկար առեն խորհելէն յետոյ՝ որոշեցին և վճուեցին որ այսուհետեւ Երուսաղէմի միաբան չեզոք ո՛ր և է անձ Ս. Երուսաղէմի Պատրիարք չ'ըլլայ, և ժողովուրդին ալ սիրով և խաղաղութեամբ ապրելու համար յորդորներ տալով՝ պատրաստեցաւ երթալ Էջմիածին: Նոյն օրը Լատին Եպիսկոպոսը և Գաղղիոյ դեպտանատան Թարգմանը շնորհաւորութեան եկան Կաթողիկոսին, որ սիրով ընդունեց զիրենք և յորդորեց որ սիրով և խաղաղութեամբ վարուին Հայոց հետ, և հետեւեալ օրն ալ ինչան փոխադարձ սիրոյ իր կողմէն Մանուէլ Եպիսկոպոսը զրկեց Լատին Եպիսկոպոսին և Գաղղիոյ դեպտանին՝ որ շատ սիրով ընդունուեցաւ. բայց քանի մ'օրէն վերջ երբ Կաթողիկոսը ճամբայ ելաւ դէպ յէջմիածին, Լատինք իրենց խոստմանցը դրժելով՝ դար-

ձեալ սկսան երկպառակել զՀայս : Յովհաննէս Պատրիարք իր ազգասիրութեամբն ամեն դործի կը հասնէր՝ թէ ի դաւառս և թէ ի Պօլիս , ամենուն հետ սիրով կը վարուէր , լատինացեալ Հայերը մի առ մի կը կանչէր , կը յորդորէր կը համոզէր . Լատին եպիսկոպոսին ալ նամակներ դրեց , և մէկ քանի անգամ ինքն անձամբ դնաց , աղաչեց որ Հայ ժողովուրդը չտրդիլէ Հայոց եկեղեցի յաճախելէն : Նոյնպէս մէկ քանի անգամ ալ Գաղղիոյ դեոպանին գնաց . դեոպանը Պատրիարքին աղաչանաց զիջանելով՝ խոստացաւ որ կը համոզէ Լատին եպիսկոպոսը :

Հ. Դեոպանը իր խոստմունքը կատարեց :

Պ. Թէեւ դեոպանը շատ ջանաց համոզել զԼատինս՝ որ Հայոց հետ սիրով վարուին , բայց անկարելի եղաւ . վասն զի նոքա սկսան դիշեր ցերեկ պապականացեալ Հայ տուներուն մէջ քարոզութիւններ ընել . այս պատճառաւ շատ Հայեր բանտերու մէջ մեռան , մէկ քանին գլուխնին կորսնցուցին և շատերն ալ աղքատացան : Սակէ ետքը Հայք սկսան բողբոլիլն հեռու չըջիլ Լատիններէն . բայց սոքա նոր մեքենայ մը հնարեցին Հայերը վերստին որսալու , ըսելով որ՝ մենք խորհեցանք ձեզի համար ուրիշ եկեղեցւոյ հրաման առնել Գաղղիոյ դեոպանին միջոցաւ ,

բայց գոնէ առ այժմ 50,000 դահեկան պէտք է , այս գումարը հաւաքեցէք . թէեւ ժողովրդեան մեծ մասը դիտէին այդ հրամանին անկարելիութիւնը , բայց միամիտներ իրենց մէջ դրամ ժողովելով՝ Գաղղիոյ դեոպանին տուին , վասն զի քանի քանի անգամ Լատինք զանազան խոստմամբ խաբելով՝ ստակինն առած և իրենց պիտոյիցը դործածած էին . ասոր համար Հայերը փոխանակ ստակնին Լատին քահանայից տալու՝ դեոպանին տուին :

Հ. Լատինք կատարեցին իրենց խոստմունքը :

Պ. Երբ դեոպանը Հայ պապականաց համար մասնաւոր եկեղեցւոյ մը հրամանն առնելու կաշխատէր , Լատինք ամենը մէկէն ոտք ելնելով դային դեոպանին իմացուցին որ՝ եթէ Հայ պապականք մասնաւոր եկեղեցի ունենան , իրենց եկեղեցեաց եկամուտը կը կտրի , և ան տտեն ի՞նչպէս պիտի ապրին , և այլն . այսպէս խօսքերով համոզեցին զդեոպանը . իսկ ասդին՝ ստակ տուող խեղճերը կ'սպասէին որ զատ եկեղեցի պիտի ունենան : Եւ երբ տեսան որ այս ստակնին ալ գնաց , ամենքը դեոպանին դային և սկսան ստակնին ետ պահանջել : Դեոպանին ճարը հատնելով վռնտեց զամենքն ալ՝ ըսելով որ՝ ես ձեռնէ այն ստակը ոչ թէ մասնաւոր եկեղեցի շինել

տալու համար առի, այլ որպէս զի կարենաք
Լատինաց եկեղեցին արձակ համարձակ դալ:

Հ. Պապականացեալ Հայերն ի՞նչ ընթացք բռն-
նեցին երբ դեռ պանէն մերժման պատասխան ըն-
դունեցին:

Պ. Ամենք մէկէն նպարդոսին աղերսագիր տը-
ւին, ըսելով որ՝ Գաղղիոյ դեռ պանը և Լատին
եպիսկոպոսը մեր ստակներն առին, մեղի մաս-
նաւոր եկեղեցւոյ հրաման առնելու խոստումով,
բայց ոչ հրաման առին և ոչ ստակնիս կուտան:
Նպարդոսն աղերսագիրը կարդալով ամենքն ալ
վռնաց. ուստի պատգականք հասկնալով Լատին-
նաց ընթացքը՝ սկսան հետզհետէ Յովհաննէս
Պատրիարքին դիմելով մեղայ գոչել. այնպէս որ
Լատին եկեղեցեաց մէջ հաղիւ քանի մը Գաղա-
սացի Հայեր կը տեսնուէին. այնուհետեւ շատ
սուներէ վռնտուիլ սկսան Լատին քահանայք,
որով բոլորովին վարկերնին կոտորեցաւ թէ ի Պո-
լիս և թէ դաւառներուն մէջ:

Հ. Ուրիշ ի՞նչ հնարք մտածեցին Լատինք Հա-
յերն որսալու համար:

Պ. Տեսնելով որ անկարելի է Հայոց սիրտը շա-
հիլ, սկսան Պատրիարքաբարան յաճախել. և Հայոց
եկեղեցւոյն հետ միութեան վրայօք խօսիլ. և
օր մը Գաղղիոյ դեռ պանն իր ընտանիքովը և և

բեւեղի պաշտօնականներովը Ղալաթիոյ Ս. Լու-
սաւորչայ եկեղեցին եկաւ քանի մը Լատին եկե-
ղեցականներով. նոյնպէս աւագ ուրբաթ օրը թա-
փօրի համար Ղալաթիա իջան Գաղղիացւոց և
Լեհացւոց դեռ պաններն իրենց ընտանիքովը, և
Քէմէր ալթը բողոսք փողոցը նստան և սալաե-
ցին որ նախ Հայերը թափօրի ելնէն, յետոյ Լա-
տինք. և ի վերջոյ Յոյներ մինչդեռ առաջները
նախ Յոյք և յետոյ Հայերը կը կատարէին. սա-
կայն որչափ որ Լատինք կը մօտենային Հայոց,
Հայք ընդհակառակն տուաւել եւս կը զղուէին
տնոնցմէ: Նոյն օրերը վախճանեցաւ Յովհաննէս
Թ. Կոլոտ Պատրիարք 23 տարի և 3 ամիս պատ-
րիարքութիւն ընելէն յետոյ: Իրեն յաջորդեց
Յակոբ Նալեան՝ զոր ինքն ընտրած էր իրեն օգ-
նական և միանդամայն յաջորդ:

Հ. Յակոբ Նալեան ի՞նչպէս կառավարեց ազգը:

Պ. Խոհեմ և առաքինի անձ մ'ըլլալուն՝ խա-
ղաղութեամբ կառավարեց ազգը: Ասոր օրով Լա-
տինք նոր վարպետութիւն մը խորհեցան՝ պա-
պականացեալ Հայերէն ստակ քաշելու համար:
Եւրոպայէն մայրապետներ բերել տուին, և ա-
նոնց ձեռքով սկսան պապականներուն տուներէն
ստակ հաւաքել, ըսելով որ՝ կառավարութիւնը
Հայոց ձեռքէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչայ և Սա-

մաթիոյ Ս. Գէորգայ եկեղեցիներն առնելով ձեռի պիտի տայ . ասանկով շատ ստակ ժողուելով պահուածեցան . պապականացեալ Հայք Լատինաց ձեռքէն քաջած նեղութիւններնուն համար բողոքեցին կառավարութեան . Եպարգոսն ալ ամենքն բանտարկել տուաւ , բսելով որ՝ ո՞ւսկից առիք այդ իշխանութիւնը որ ուրիշի ստացուածքը դրաւելու կ'ենեք . բանտարկեալք մեծամեծ տուգանք տալով հազիւ ազատեցան բանաէն : Այս օրերը Գաղատացի պապականացեալ Հայք Սօֆիճի խանին մէջ ձայնաւոր պատարագ բսել սկսան , բայց Եպարգոսն իմանալով՝ Գաղատացւոց մեծերէն շատերը բանտարկել տուաւ , որոնք մեծամեծ տուգանքներով հազիւ կարող եղան ազատիլ :

Հ. Յակոբ Նալեանի օրով ի՞նչ պատահեցաւ Հայոց :

Պ. Որչափ որ Յակոբ Պատրիարք կը փափաքէր ժողովուրդը խաղաղութեամբ պահել , ընդհակառակն Լատինք շարունակ գժտութեան և երկպառակութեան որոմբ պակաս չէին ըներ Հայոց մէջէն . Սիլիստրեցի Պրոխորոն անուամբ փառասէր վարդապետ մը Պօլիս դալով մէկ քանի պապականացեալ Հայեր մտնեցան իրեն , և խոստացան Պատրիարք կարգել տալ զինքը , եթէ իրենց

կողմն անցնի . Պրոխորոն՝ անսաց անոնց խորհրդոց՝ մեծամեծ ընծաներով Եպարգոսին դիմեցին , և առանց ժողովուրդին իմացնելու Պատրիարք ըրին զՊրոխորոն , և Ս. Զատիկի առջի օրն արքունի քառազներով Պրոխորոն Պատրիարքը Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին բերելով կուգէին ներս մտցնել : Երբ ժողովուրդը տեսաւ զայն՝ սկսաւ աղաղակել թէ՛ մենք դքեզ չենք ճանչնար , մենք Յակոբ Պատրիարքը կը ճանչնամք և զայն կ'ընծաւոր : Բայց քառազները բռնութեամբ ներս խօթելով տարին Պատրիարքական աթոռը բաղմեցուցին . և մինչդեռ կը պատրաստուէր քարոզի՝ դարձեալ սկսան աղաղակել . մեծամեծք տեսնելով որ Պրոխորոն բռնութեամբ կուգէ Պատրիարքական դահլ բարձրանալ , Սուլթանին իմացուցին . Սուլթանը զԵպարգոսը կանչելով՝ յանդիօր Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը , Սամսունի բերդն աքսորուեցաւ և Հայոց ալ հրաման ելաւ որ իրենց Պատրիարք մը ընտրեն :

Հ. Յակոբ Նալեանի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեւեց և Մինասի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Պրոխորոնի բռնութեամբ դահն ելած ատեն՝ Նալեան Յակոբ Պատրիարք 8 տարի և 2 ամիս

պատրիարքութիւն ընելէն ետքը հրաժարեցաւ : Նոյն ատենը մեռաւ նաեւ Երուսաղէմի Գրիգոր չղթայակիր Պատրիարքը՝ և որովհետեւ միաբանութիւնը դեռ չէր որոշած միաբաններէն մէկը, առժամանակեայ՝ Յակոբ Նալեանն ընտրեցին Երուսաղէմի Պատրիարք, և Ս. Կաթապետ վանքին առաջնորդ Մինաս վարդապետը՝ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ : Ասոր օրով Էջմիածնայ Դազար Կաթողիկոսը վախճանելով իրեն յաջորդեց Մինաս վարդապետ, որ դեռ 2 տարի Պօլսոյ Պատրիարք էր : Մինասին տեղ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ Դամիանցի Գէորգ վարդապետը, որ բարի և մարդասէր անձ մ'ըլլալով՝ ժողովուրդն սկսաւ հայրաբար կառավարել. բայց անձնական տկարութեանը պատճառաւ 1 տարիէն հրաժարեցաւ : Ասոր օրովը խիստ երեւելի էր Ակնցի Եազուպ ամիրան, որ ներքինապետին Հայ որդեգիրն իրեն կնութեան առած էր, բայց Հայոյ մը թշնամութեամբ սպաննուեցաւ : Եազուպ ամիրայի մահուանը վրայ Հայք, Յոյնք, Հրեայք և Տաճիկք առ հասարակ սգացին : Պօլսեցիք Յակոբ Նալեանը խնդրեցին՝ որ գայ դարձեալ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք ըլլայ : Յակոբ Պատրիարք 3 տարի և 1 ամիս Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը վարելէն ետքը՝ վերստին Կ. Պօլսոյ Պատրիարք

եղաւ, և 12 տարի ազգք խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը՝ յօժարութեամբ իրեն յաջորդ բնորեց զԳրիգոր վարդապետ Պաամանեան Կ. Պօլսեցի, և հրաժարականը դրեց Եպարդոսին՝ իմացնելով նաեւ իր յաջորդին անունը : Նալեանի օրով յոյժ երեւելի էր Հայոց մէջ Դազար ամիրայ, որ Բազուպ բաշա Եպարդոսին սեղանաւորն էր :

Հ. Դազար ամիրայի վրայ ի՞նչ դիտելիք կայ :

Պ. Խոհեմ և առաքինի անձ մ'ըլլալուն, Բազուպ բաշա ոչ միայն իրեն սեղանաւոր բնորեց զնա, այլ բոլոր սեղանաւորաց ալ զլուխ կարդեց, և հրաման տուաւ որ կարմիր թաւիչէ վաւկեղ դնէ, և ձիով սպասաւորով շրջի ամեն տեղ. այս մենաշնորհ մ'էր իրեն : Դազար ամիրայ իւր մարդասիրութեամբն ու առատաձեռնութեամբը բոլոր հպատակ ազգաց սիրտն իրեն դրաւեց, բայց Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքն Յունացմէ պահանջուելուն պատճառաւ, Փոյերանոցի տեսուչ Ստամբաք օղլու Յոյնին հետ թշնամացաւ : Երբ Բազուպ բաշա մեռաւ, իրեն յաջորդեց Համիտ Համզա բաշա, որուն սեղանաւորը Ստամբաք օղլուն ըլլալուն՝ Դազարը մասնեց տէրութեան, բնակելով թէ՛ Բազուպ բաշայի բոլոր ստացուածքը Դազարի քովն է : Իսկոյն բանտարկուեցաւ Դազար և 40 օրի չափ բանտարկուելէն ետքը՝ յա-

նուն արդարութեան զՍուլթան Մուսթաֆան դա-
տի հրաւիրեց : Երբ այս լուրն առաւ Սուլթան՝
դահէն վար իջաւ , և երեք քայլ յառաջանալով
հրամայեց որ գլխատուի իւր ոսոխը Չուխաճի
խանին դրանն առջեւ : Կատարուեցաւ հրամանը
և բոլոր ստացուածքը յարքունիս գրաւեցաւ ,
բաց 'ի երկու մետուկէ' որ Դաղար ամիրայի կինը
Տիրուհի մին Չօպան աղա անուն Հայու մը , և
երկրորդը Շնորհք անուն անձի մը տուած էր
պահելու համար . թէ եւ Չօպան մականուանեալ
Հայը ոսկւով լի սնտուկը ետ դարցուց , բայց Շը-
նորհք ադամանդով լի սնտուկն առնելն ուրացաւ :
Հ. Յակոբ Նալեանի հրաժարականն ընդուն-
ուեցաւ :

Պ. Ի սկզբան Եպարդոսը չընդունեց հրաժարա-
կանը , Բայց Յակոբ Պատրիարք երկրորդեց . Ե-
պարդոսն ալ Սուլթանին ներկայացուց հրաժարա-
գիրը . Սուլթանը՝ որ ամեն գործ արդարու-
թեամբ և իմաստութեամբ կը տեսնէր , կասկա-
ծելով թէ դուցէ ակամայ և կամ քանի մ'ան-
ձանց ոտիպմամբն եղած ըլլայ , իր հաւատարիմ
մարդոցմէն մին Յակոբ Պատրիարքին ղրկեց , և
իմանալով որ յօժար կամօք կը հրաժարի , հրա-
մայեց Եպարդոսին , զԻրիդոր Պատմաճեանը Հա-
յոց Պատրիարք կարգել : Յակոբ Նալեան իր օ-

րերը գրաւոր երկասիրութեամբ անցուց և բա-
ւական գրքեր տպել տուաւ , որք են՝ Զին Հո-
գեար , Վիւմ Հաւատոյ , Մեկնութիւն Նարեկի , Գան-
ճարան Ծանոցմանց . և քիչ մը վերջը մեռաւ 1764
յուլիս 18 ին , և թաղուեցաւ Բերայի գերեզմա-
նատան մէջ :

Հ. Դրիդոր Գ. ի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ
տեւեց :

Պ. Խեղացի , հեռատես և Նալեանի օրով փոր-
ձառու ըլլալուն՝ 9 տարի և 6 ամիս աղգը խա-
ղաղութեամբ կառավարելէն և ճիգլիթաց ամեն
մեքենայները հեռատեսութեամբ խորտակելով՝
ժողովուրդն զգուշացնելէն ետքը հրաժարեցաւ :
Իրեն յաջորդեց Զաքարիա Կաղզուանցի վարդա-
պետը , որ Էջմիածնայ նուիրակ էր : Զաքարիա
Պատրիարք՝ իր ազգասիրութեամբն սկսաւ ժողո-
վուրդը հայրաբար խնամել . ամեն կողմ խաղա-
ղութիւնը կը տիրէր . թէպէտեւ մերթ ընդ մերթ
ճիգլիթութիւնը գլուխ կը վերցնէր , բայց Պատ-
րիարքին և անոր խորհրդականացը մէկ ակնար-
կով գետնը կէտնար . սակայն Լատինք չուզե-
լով Հայոց խաղաղութեան երես տեսնելը , վե-
րըստին խռովութիւն հանեցին . և Զաքարիա 9
տարի Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը , Պրուսա
աքսորել տուին : Անոր տեղը Յովհաննէս Ամա-

տանցի վարդապետը Պատրիարք եղաւ, զոր 11 ամիսէն Հայերը վար առնելով, Զաքարիան վերջստին Պատրիարք դրին: Այս միջոցին Սոյ Եփրեմ Կաթողիկոսը վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց Թորոս Եպիսկոպոս Սսեցի:

Հ. Զաքարիայի Պատրիարքութեան միջոցին Հայոց մէջ ի՞նչ երեւելի դէպք պատահեցաւ:

Պ. Զաքարիա Պատրիարքին օրով վերստին սկսաւ խռովութիւնը Հայոց մէջ, անանկ որ սկսան մէկզմէկ մատնել Բ. Դրան, որով շատ անմեղ անձինք բանտարկուեցան, և մեծամեծ տուգանքներով հազիւ կազատէին: Զաքարիայի օրով երեւելի էր Տատեան Առաքել ամիրայն, որ արքունի վառօդանոցը շինեց յԱղառլար, և ինքը վերատեսուչ եղաւ արքունի հրամանաւ: Այդ պաշտօնը երկար տարիներ Տատեան զերդաստանին յանձնուեցաւ: Այս միջոցին Կատարինէ Բ. Ռուսաց կայսրուհին Արքիմի Հայերը հրաւիրեց ի Ռուսաստան, որոնցմէ մեծ մաս մ'եկան և Տօն դետին եղերքը նոր Նախիջեւան քաղաքը շինեցին, ուր 1816 ին 4600 տուն Հայ բնակիչ կար, կ'ըսեն. ազգային քաղաքապետի մը իշխանութեան տակ: Զաքարիա երկրորդ անգամ 17 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ մեռաւ:

Հ. Զաքարիայի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Դանիէլ Եպիսկոպոս՝ որ Էջմիածնէն նուիրակ եկած էր: Սա խոհեմ և առաքինի անձ մ'ըլլալուն սիրելի եղաւ Հայ իշխանաց, որոնք Զաքարիայի օր առուր տկարանալը տեսնելով, ստիպեցին զԴանիէլ որ Պօլսոյ Պատրիարք ըլլայ: Դանիէլ սիրով ընդունեցաւ. հազիւ 11 ամիս եղած էր Պատրիարքական դահլք ելնելը՝ Էջմիածնայ Առկաս Կաթողիկոսը վախճանելով՝ տեղը Դանիէլն ընտրեցին. բայց Դաւիթ Եպիսկոպոս յափշտակեց Կաթողիկոսութիւնը՝ Վրաց Դաւիթ խանին միջոցաւ, Դանիէլ եկաւ մնաց ի Կարին. և Կ. Պօլսոյ Պատրիարք եղաւ Յովհաննէս Եպիսկոպոս, որ խստաբարոյութեամբ ժողովրդին հետ աղէկ չվարուելով՝ 1 տարիէն Եւդոկիա աքսորեցաւ: Ասոր յաջորդեց Գրիգոր Եպիսկոպոս Խամսեցի որ 11 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը աքսորեցաւ ի Քաղկեդոն:

Հ. Գրիգոր Պատրիարքի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Պօլսոյ Հայերն երկու կողմ բաժնուած՝ ոմանք Դաւիթը կ'ուզէին և ոմանք ուրիշ անձեր. հռոկ յետոյ միաբանեցան և Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, որ Եւդոկիա աքսորուած էր, բերելով վերստին Պատրիարք դրին: Յովհաննէս Պատրիարք Նաբլք գալիս զուրաք Հայոց հիւանդանոցը և Սամաթիոյ Ս. Գեորգայ եկեղեցին շինել

տուաւ՝ Սուլթան Սէլիմի հրամանաւ : Նոյն միջոցին Պարսից և Ռուսաց մէջ պատերազմ բացուելով՝ Պարսիկք յաղթուեցան : Դաւիթ անվաւեր Կաթուղիկոսը, որ Պարսից զօրութեամբք կը բռնանար, Էջմիածնայ դահճուն վրայ, Ռուսաց միջոցաւ վար առնուելով՝ Դանիէլ օրինաւոր Կաթուղիկոսը դրուեցաւ : Յովհաննէսի օրով Յոյնք դարձեալ սկսան պահանջել Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքը, բայց Յովհաննէս Պատրիարք ազգին բոլոր իշխանները հրաւիրեց ի ժողով, որոնց մէջ էին Տիւղեանք ալ, և յայտնեց անոնց Երուսաղէմի վանքին Յունացմէ պահանջուելը. ուստի ամենը մէկ սիրտ և մէկ հոգի աշխատելով ազատեցին վանքը Յունաց ձեռքէն : Այս միջոցին Տաթեւացւոյն և Որոտնեցւոյն Ս. Պատարագի ատեն յիշատակութիւնները դադրեցան : Յովհաննէս Պատրիարք երկրորդ անգամ 40 տարի ազգը խաղաղութեամբ կառավարելէն ետքը հրաժարեցաւ, և իւր բնակութիւնն Իւսկիւտար հաստատեց :

Հ. Յովհաննէսի ո՞վ յաջորդեց :

Պ. Աբրահամ եպիսկոպոս՝ նուիրակ Էջմիածնայ : Այս մարդը ի նշտոտ վանքին՝ հաւաքած ստակովն իշխաններէն մէկ քանին իրեն կողմ որսալով՝ և միանդամայն Յովհաննէս Պատրիար-

քի հետ սիրով վարուելով, Պատրիարքութիւնը ձեռք ձգեց : Սա սկիզբէն թէ և շատ հեղու-թեամբ կը վարուէր ազգին հետ, բայց վերջերն սկսու խստութիւն բանեցնել թէ եկեղեցակահայ և թէ աշխարհականաց, և Երուսաղէմի վանքին միաբաններն արդիւնց պատարագելէ : Յովհաննէս նախկին Պատրիարք, Պէղծեան Յաւութիւն անունով անձը զրկեց, խնդրելով որ Երուսաղէմայ միաբաններուն հրաման տայ պատարագելու. բայց Աբրահամ Պատրիարք մերժեց Պէղծեան, և հրամայեց որ դուրս ելնէ սենեակէն՝ դեսպան հեթոռածողաց գոչելով : Այս խօսքը Պէղծեանի ծանր դալով՝ յարմար միջոց կը փնտրուէր վրէժը լուծելու : Ասոր օրով Դատը զիւղի Ս. Թագաւոր եկեղեցին շինուեցաւ, 1814 յուլիս 4ին. օծման հանդէսը խիստ շքեղ և փառաւոր կերպիւ կատարուեցաւ : Նոյն օրերը նա և Բերայիք իրենց եկեղեցւոյն շինութեանը հրամանն առնելու համար Պատրիարքին դիմեցին, բայց Պատրիարքը թաղեցւոյցմէ բազում ստակ պահանջելուն, ամբողջ ոտք ելան, և Պէղծեանի թելադրութեամբ աղերսադիր տուին Սուլթանին ըսելով թէ՝ Պատրիարքն անկարող է ազգը կառավարելու և ղեկավարողը կը կեղեքէ. ուստի կը խնդրեմք օր ուրիշ Պատրիարք մը դրուե-

լու չնորհքն ընէք : Սուլթանը աղերսադիրք կարգալով հրաման քրաւ որնոր Պատրիարք մ'ընաւրեն . ուստի իշխանք ժողովելով, որոնց մէջ էին նաեւ Տիւղեանք, Պօղոս եպիսկոպոս Անդրիանուպօլսեցին Պատրիարք ընտրեցին 1815 դեկ. 5ին, և Աբրահամ 2 տարի և 4 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը աքսորեցաւ 'ի Մարդուան :

Հ. Պօղոս Պատրիարք ինչպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Այս մարդն իր խոհեմ և ազգասէր բնութեամբն սկսաւ ազգն խաղաղութեամբ կառավարել և ուղելով որ կրօնական բաժանումներն վերցնէ, Հայ իշխաններուն խորհրդովք՝ Հռովմէական Հայոց երեւելիներն հրաւիրեց, որոնք էին՝ Տիւղեան Գրիգոր, Աբիկեան Պօղոս, Ասաուածատուրեան Մատթէոս Կարնեցի, Տափուտեան Անտօն, Թընկերան Յովնէփ և Գլըճեան Անտօն . և հարցուց թէ ինչ է պատճառը որ Հայոց եկեղեցիէն հեռացեր են, և կը նախատեն իրենց կրօնաւորները . Հայոց եկեղեցին կազմուելէն 'ի վեր ինչ աւելցուցած կամ պակսեցուցած ունի՝ թող ցոյց տան : Հռովմէականք երեք ամիս միջոց խնդրեցին պատասխանելու համար, և չնորհակալութիւն յայտնելով՝ Պատրիարքին այսպիսի առաջարկութեանը՝ ելան դա-

ցին : Պօղոս Պատրիարք երեք ամիսէն աւելի ըսպատեց բայց պատասխան տուող չեղաւ : Պօղոս Պատրիարք վերստին հրաւիրեց Հայ և Հռովմէական իշխանները Գուրու չէշմէի Պատրիարքարանը, և երկար ատենաբանութիւն մ'ընելով յորդորեց զանոնք, բայց Հռովմէականք իրենց կղերքն վրայօք դանդառանօք սկսան խօսիլ թէ՛ չեն ուղեր դալ երես առ երես . ահաւասիկ մենք պատրաստ եմք ինչ որ կ'ուղէք բրէք՝ ըսելով դացին : Ուստի Պօղոս Պատրիարք ստիպուեցաւ կարգաւորները հրաւիրել :

Հ. Հռովմէական Հայոց կարգաւորներն եկան Պօղոս Պատրիարքին հրաւերին :

Պ. Ոչ թէ դալ՝ այլ և պատասխան տալու անգամ հարկ չսեպեցին . ուստի վերջին անգամ մ'ալ ժողովի հրաւիրեց Պօղոս Պատրիարք Հռովմէական Հայ արհեստաւորները, և պատմեց անոնց մի առ մի միութեան համար քրած ժողովները, իրեն առաջարկութիւնները և Հռովմէականաց Գովէճեան Կղերէն անպատասխանի մնալը արհեստաւորք իմանալով իրաւունք տուն Պատրիարքին, և Պատրիարքն օրհնելով զանոնք արձակեց : Նոյն գիշերը 300 էն ուելի Հռովմէականք Բերայի Լատինաց Ս. Երբորգութեան եկեղեցւոյն մէջ ժողուելով՝ կանչեցին իրենց կրօնաւորները,

և հարցուցին անոնց թէ ինչո՞ւ Պատրիարքին հարցումներուն պատասխան չեն տար, բայց անոնք չկրնալով ինքզինքնին արդարացնել, Լատին կրօնաւորաց ձեռքով ժողովուրդն եկեղեցիէն դուրս վանտեցին, ըսելով թէ այս ձեր ժողովաւեղին չէ՝ այլ Լատինաց եկեղեցի է. ուստի ժողովուրդն սկսաւ աղաղակել և ըսել. Երբ մեր ստակները կ'առնէք՝ եկեղեցին ձերն է կ'ըսէք, և երբ ժողով մ'ընելու եկանք՝ մեզ դուրս կը վանէք, եկեղեցին Լատինաց է՝ ըսելով: Նոյն գիշերը սաստիկ անձրեւ գալուն՝ Տիւղեանց դըրագիր Պ. Աթանասին տունը հաւաքուելով՝ կանչեցին դարձեալ իրենց քահանայները, և սկսան հարցունել և ըսել. Դուք Հայոց եկեղեցին կը նախատէք, հեքետիկոս է հեքսուսածոյ է, ըսելով. ահա Պատրիարքը ձեզ ժողովքի կը հրաւիրէ, ինչո՞ւ չէք երթար յայտ յանդիման խօսելու. մենք ընտանեաց տէր և զբաղեալ մարդիկներ՝ ձեր պատճառաւ չենք կրնար փորձութեան մէջ իյնալով՝ շարունակ տուգանք վճարել:

Հ. Գոլէճեանք ի՞նչ ընթացք բռնեցին:

Պ. Նոյն գիշերը ժողովուրդեան ցոյցքէն վախնալով՝ խոստացան երթալ, և ժողովուրդը համոզեցին որ իրենք աւելի եւս պատրաստ են սոյն միութեան գործը գլուխ հանել. ժողովուրդը

գոհ սրտով նոյն գիշերը մեկնեցաւ: Իսկ Գոլէճեանք այս բանիս վրէժն առնել ուղեւով՝ Լատին կրօնաւորներն իրենց զօրավիդ առած՝ Գափտան բաշայի փոխանորդին իմացուցին թէ խումբ մը Հայեր ժողուելով Լատին եկեղեցին կոխեցին, և այս գիշեր ալ դեռ պանատունը պիտի կոխեն: Փոխանորդն ալ հաւատալով՝ նոյն գիշերը բաղմաթիւ զօրքով կուգայ և յանկարծ Բերայի Հայոց Երրորդութեան եկեղեցին կը մտնէ, որպէս թէ հոն ժողովուած ըլլան Հայք, բայց մարդ չգտնելով հարցու փորձ կ'ընէ, կը քննէ և բոլորովին զրպարտութիւն ըլլալը հասկընալով՝ անհնարին զայրացմամբ ետ կը դառնայ: Հետեւեալ առտուն երբ Պատրիարքն իմացաւ Լատինաց այս վատութիւնը՝ բոլոր Հայ իշխանաց լուր զրկեց, ուղեւով որ Բ. Դրան իմացնէ և պէտք եղած պատիժը տնօրինել տայ: Բայց իշխանք աղաչեցին որ հիմակու հիմայ ձայն չհանէ և ուրիշ յարմար ժամանակի մը թողու, վասն զի նոյն օրերը Տիւղեանց տանը կործանմանը պատճառաւ՝ բոլոր Հայոց աղղը ահ ու գողի մէջ էր. ուստի Լատինք ու Գոլէճեանք յարմար առիթ գտնելով ուղածնին կ'ընէին, և որ ամենէն ցաւալին է՝ միաբանութեան մեծ գործը չյաջողեցաւ, որուն ամեն մարդ ձանկանօք կը փափաքէր, մանաւանդ Պէղճեան:

Հ. Պէզճեանի վրայ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Պէզճեան՝ Տիւղեանց Չէլէպիներուն քով գործակալութեան պաշտօն կը վարէր, և այնքան սիրելի եղաւ իւր աշայրջութեամբը՝ որ արքունի փողերանոցին գործերը Պէզճեանի խորհրդակցութեամբ կը կատարուէին : Բիւլ տտենէն փողերանոցին վերատեսչութիւնն իրեն յանձնել ուզեցին, բայց Պէզճեան իր հեռաառաջութեամբը մերժեց, մանաւանդ որ փողերանոցին գործակալներուն չափազանց շոտայրութիւնը Դրան պաշտօնէից կասկած տուած էր, և ասոնց մէջ ամենէն անագորոցնը Հալէթ Էֆէնտի բոլոր անձն էր, որ չէ թէ միայն Տիւղեանց՝ այլ բոլոր Բերիտանէից հակառակ էր, մանաւանդ՝ Սուլթանին ալ շատ սիրելի ըլլալով՝ իր կամբը կատարելու շատ դիւրութիւններ տներ : Այդ երբ Խայրուլահ Էֆէնտի ընդհանուր վերատեսչ եղաւ փողերանոցին, Հալէթի գրդմամբը Տիւղեանք բանտարկեցան՝ պատճառելով թէ հաշիւներն պիտի նայուի : Այս միջոցին մէկ քանի անձերէ բունի ստորագրութիւն առաւ, ըսելով թէ Տիւղեանք գանձուն պարտական են : Յետոյ Պօտանճի պաշիի ձեռօք Տիւղեանց և ասոնց ազդականաց և փողերանոցի բոլոր գործակալաց

տուները կնքելով այրերն ի բանաւ և կիներն ի Պատրիարքարան զրկուեցան :

Հ. Տիւղեանց վիճակն ի՞նչ եղաւ :

Պ. Սարափ և արհաւիրք բոլոր ազգայնոց վրայ տիրած էր, ոչ ոք կը համարձակէր այս դէպքին վրայ բան մը հարցնելու. բայց Պէզճեան զիշեր ցերէկ կը մտածէր որ իր բարերարներուն աղատութեան միջոց գտնէ : Նոյն օրերն արքունի ճարտարագետ Դրիդոր ամիրայն՝ փողերանոցի ներքին տեսչութիւնը դարձեալ Հայու մը յանձնուելու լուրն առնելով Պէրպէր պաշիէն՝ անմիջապէս կը ներկայացնէ Պէրպէր պաշիին զՊէզճեան : Այսպէս՝ Սէւրթանին հրամանաւ Պէզճեան փողերանոցի ներքին տեսուչ կ'ըլլայ և Խայրուլահ Էֆէնտիէն ալ մեծ ընդունելութիւն գտնելով՝ կըսկսի գործի. պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընէ և իւր բարերարացն աղատութեան միջոցները կ'ըսկսի խորհիլ : Այս միջոցին կնքուած տուները բացուելով՝ ամեն բան աճուրդի կը դրուէին ամեն հինգշաբթի. իսկ բանտարկելոց մէկ քանիները բանտին մէջ մեռան ժանտախտէն Տիւղեանք դիտաւեցան ու մեծ սուղի մէջ ձգեցին Ազգբ : 1847 հոկտեմբեր 4 ին ամեն Հայ լայաւ, Տիւղեանց մարմինները թաղելու հրամանն առին Բ. Դունէն՝ թաղեցին ի

Գուրու չէլմէ՝ իրենց նախնեաց դերեղմանատունը : Գանի մ'ամիսէն Պէզճեան պատեհ առիթ զըտնելով՝ Պէրպէր պաշէն բանաարկելոյ աղատութիւնը խնդրեց . Պէրպէր պաշին ալ Սուլթանին հրամանաւ բոլոր բանաարկեալները Պատրիարքարան զրկեց սրպէս զի Պատրիարքն որոշեալ տեղեր աքսորէ :

Հ. Պօղոս Պատրիարք ի՛նչ ընթացք բռնեց :

Պ. Դրան հրամանաւ Տիւղեանց ընտանիքին մէջ դտնուած երեւելիները զատ զատ տեղեր աքսորեց , և մնացածներն արք և կանայք ազատ թողուեցան : Տիւղեանց և ուրիշ աքսորեալներուն տուններն աճուրդի ելած առեն եկեղեցական զարդեր և մատուռներ տեսնուելով յայտնուեցաւ որ՝ Հռովմէական Հայ տուներու մէջ Պատարադ կ'ըլլան : Այս բանս Բ. Դուռն իմանալով՝ հարցուց և տեղեկացաւ թէ Հայոց աղդէն մաս մը ժողովուրդ Հայոց եկեղեցիէն դատուած , Հայոց Պատրիարքին իրաւասութիւնը չեն ճանչնար : Ուստի խիտ հրաման մ'եկաւ Բ. Դըռնէն , որ շուտով այս բաժանումը վերցուի և Հայոց Պատրիարքն ամբողջ իր ազգին երաշխաւոր ըլլայ : Պատրիարքն այս լուրն առնելով անմիջապէս Հայ իշխանաց և ուրիշ երեւելի արհեստաւորաց հետ ժողով մ'ըրաւ , և անոնց հաւա-

նութեամբը Հռովմական Հայ իշխաններն և երեւելի արհեստաւորներն հրաւիրեց , և արքունի հրամանը հաղորդեց անոնց . և որովհետեւ Հռովմէականներէն շատերը ճանճրացած ու զղուած էին այսպէս բաժնուած և օտարացած մնալէն , որոշեցին որ երկու կողմանէ գլխաւոր անձինք նստելով՝ քննեն այն խնդիրներն որոնց համար վեճ և բաժանում եղած է : Ուստի անոնց կողմէն Գոյէճեան քահանայից և Լատին եպիսկոպոսին Մօնսինեօր Վէնիէնաիոս Գուէսի հրամանաւ Հ. Մեսրոպ Սղա չըրաքեան , Հ. Թաթէոս Սուկերեան , Հ. Դրիգոր Դապարաճեան , Հ. Քերովբէ Սղնաւորեան , Հ. Պօղոս բժիշկ . Հ. Ստեփանոս եպիսկոպոս Սւգէրեան ընտրուեցան . իսկ մեր կողմանէ Տ. Մեսրոպ քահանայ Մայր եկեղեցւոյ , Տ. Բարթուղիմէոս քահանայ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ և Թագաւոր վարժապետ . և Աբրաղեոց կողմանէ Հ. Մեսրոպ , Հ. Թովմա , Հ. Սերովբէ : Այս ժողովին կը նախագահէր Ստեփանոս եպիսկոպոս Սւգէրեան :

Հ. Ժողովը ի՛նչպէս համաձայնեցաւ :

Պ. Երեք ամիսի չափ մերթ Պէզճեանի և մերթ ճարտարապետ ամիրայից տունները ժողովուելով համաձայնեցան վիճարանելու խնդրոց կէտերուն վրայ , և ստորագրելով հետեւեալ օրը Պատրի-

արքին ներկայացուցին: Պատրիարքն անմիջապէս
ընդհանուր ժողով գումարեց, ուր ներկայ էր
նաեւ Սսոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը. ժողովքն այս
որոշումը մի առ մի քննելով հաւանեցաւ: Պօղոս
Պատրիարք սիրոյ և միութեան վրայ գեղեցիկ ա-
տենաբանութիւն մը ըրաւ և ժողովականք միա-
բան հաւանութեամբ սոյն համաձայնեալ խընդ-
րոց ապուիրը խնդրեցին Հրաւեր սիրոյ անուամբ:
Պօղոս Պատրիարք ընդունելով՝ օրհնեց ժողո-
վուրդը, և ժողովականք ղերար համբուրելով
բաժնուեցան մեծաւ ուրախութեամբ: Սշխար-
համատրան Կիրակէ օրը 18 ապրիլ 1820 Մայր
եկեղեցին ժողոված էին ամեն աստիճանի երե-
ւելի անձինք և աշխարհական թէ եկեղեցական
խումուն բազմութիւն մը վերագարձող Հայոց քա-
հանայներով և ժողովրդով, Աբբայեան և Գո-
լէճեան վարդապետներէն մէկ քանին՝ դաւա-
ղան 'ի ձեռին վեղար և փրկին առած՝ դասին
մէջ կայնած էին: Պատարագի ատեն Աւետա-
րանը Հ. Մեսրոփ կարդաց, Տաթեւացւոյն և Ռ-
րոտնեցւոյն անունները չի յիշատակուեցան. նոյն-
պէս Պօղոս Պատրիարք իր երկու սարկաւաղ-
ները վարդապետ ձեռնադրեց առանց Լեւոն և
Քաղկեդոնի ժողովները նշովելու: Պատարագէն
վերջը բոլոր երեւելի ամիրայք Պատրիարքարան

ելան և իրենց շնորհակալութիւնը յայանեցին
Պատրիարքին: Ալ ասկէ ետքը ժողովուրդը մէ-
կըզմէկ սիրով դրկեց և համբուրեց: Իսկ երե-
ւելեաց կողմանէ մէկ մէկու տրուած խնջոյքներն
անթիւ էին:

Հ. Գոլէճեանք ի՞նչ միջոց խորհեցան Հայոց
միութիւնը վրդովելու համար:

Պ. Թէեւ Պօղոս Պատրիարք այս գործին իր
ձեռնհասութենէն վեր ըլլալը լաւ գիտէր, բայց
մէկ կողմէն ազգին սէրը և միւս կողմէն Դրան
ստիպումը պարտաւորեցին այսպէս փութանակի
գործել: Դեռ Կաթողիկոսէն և դաւառական ա-
ռաջնորդներէն բողոքներ չեկած, Լատինք և
Գոլէճեանք սկսան զրդուել զժողովուրդն՝ բսե-
լով որ պէտք է Ս. Պապը յիշէք որ կատարեալ
ուղղափառ ըլլաք: Երբ 12 յուլիս 1820՝ Պատրի-
արքը վերջին օժման իւզն օրհնելով եկեղեցիները
ղրկեց օծուիլ ուղող հիւանդներն օծելու՝ Լա-
տինք իրենց բոլոր յոյսերուն ոչնչանալը տեսնե-
լով՝ վերջին փորձ մ'ալ ըրին և յաջողեցան: 1820՝
Օգոստոս 7ին՝ Քուցիանդի Լատին եպիսկոպոսին
խորհրդովը Գոլէճեան վարդապետ մը Հայ վար-
դապետի հաղուստով՝ Հրաւեր սիրոյ տետրը ձեռ-
քը, (որուն սկիզբը գտնուած Ս. Լուսաւորչայ
պատկերին վրայ Պապին պատկերը փախցուած էր)

շուկան կեսարացի կօշկակարաց խանութները շրջելով՝ գրգռել սկսաւ, բռնելով. ի՞նչ անհոգ նստեր էք. Պատրիարքը Էջմիածինն ուրանալով Պապին հնազանդեցաւ. Ս. Մեռնք վերցաւ. ալ ասկէ ետքը ձիթով պիտի ոծուիք՝ աղցանի նման. ալ լուերու ժամանակէ, մենք վաղը Պատրիարքարան պիտի իջնենք, դուք ալ իջէք, և իմացնենք Պատրիարքին թէ մենք Լուսաւորչայ որդիք եմք, ոչ թէ Հռովմայ Պապին:

Հ. Գոլթեմանց այս բռնածն ի՞նչ աղէտներ բերաւ աղքատ գլխուն:

Պ. Պօղոս Պատրիարք այս լուրն առնելուն պէս անմիջապէս առաջն առնել ուզեց, բայց գիշերուան երրորդ ժամն՝ բլլալուն բան չկրցաւ բռնել: Հետեւեալ առտուն խուռն բազմութիւն Մայր եկեղեցի իջնելով սկսան աղաղակել և բռնել. մենք Հայ եմք, մենք Ս. Լուսաւորչայ որդիք եմք, մենք Փռանկ չենք բլլար: Պօղոս Պատրիարք Մարկոս և Յակոբ եպիսկոպոսները զրկեց որ համազեն զժողովուրդը, բայց ժողովուրդն ամենեւին մօտիկ չընելով պատրիարքարանի դուռը խորտակեցին, մօտն ներս և Պատրիարքը կը վնասուէին. բայց նա մերձակայ պատուհանէն Տաճկի մը տուն փախած էր: Դիւ մը ետքը Նէնիչէրի աղափն իր զօրքովը հասաւ, ժո-

ղովրդէն մէկ քանի անձինք բռնեց և միւսներն ալ ցիրուցան ընելով՝ քիչ մը զօրք թողուց Պատրիարքարանի դրան առջեւ և ինքք մեկնեցաւ: Բ. Դուռն այս գրգռութեան հեղինակները գլխուն համար բանտարկեալները տանջել սկսաւ, որոնց՝ մին Տէլի Պաղտասարը, ուրիշ մ'ալ Կարապետ անուն սարկաւազ մը և գրգռիչ Գոլթեման վարդապետը մատնեցին. բայց վարդապետը չդանուեցաւ. յետոյ սարկաւազը մատնեց Սախայեան Գրիգոր ամիրան և անոր աղգական Աղարիա անուն երիտասարդը, Արիիարեան Մկրտիչ, Գարա քէհեա Աբրահամ, Կէլկէլեան Պօղոս ամիրանները և ուրիշ շատեր:

Հ. Բանտարկեալներն ի՞նչ եղան:

Պ. Անոնք որ խստտովանեցան՝ գլխատուեցան, ինչպէս Սախայեան Գրիգոր ամիրայն Մայր եկեղեցւոյ դրանն առջեւ, Կարապետ Կեսարացի՝ Տիբիլի թաշի առջեւ, և Տէլի Պաղտասար՝ Սամաթիա իր սրճարանին առջեւ գլխատուեցան, և Աղարիա երիտասարդը Սուլթան Պայազիտ Բարմազ դափու կոչուած տեղը կախուեցաւ. իսկ մասնիչ սարկաւազը աղատեցաւ, և միւս բանտարկեալներն աքսորուեցան. որոնց մէջ էին Աղանաւորեան Կարապետ, Պեղճեան Յարութիւն որով փողերանոցի տեսչութիւնն ալ Պիլէգիլիճեան

Պօղոս պապական Հայուն յանձնուեցաւ : Իսկ Արքայեանք որ սկսէր էին Հայոց եկեղեցին յաճախել , այս տեսնելով սկսան Լատինաց եկեղեցին երթալ : Ասոնց հետեւեցան նաեւ Աբրայի ժողովուրդք : միայն Գապարաճեան Հ. Գրիգոր հրաժարելով Աբրայեան միաբանութենէն , փախաւ 'ի Փարիզ : Այս միջոցին Հայէթ էֆէնտի և անոր խորհրդակից Իսխէլ Հրեայն որ գլխաւոր թշնամիք էին Տիւղեանց՝ աքսորանաց մէջ խեղդամահ մեռան : Պէղճեան՝ որ աքսորէն դարձած և փողերանոցին տեսչութիւնք վերստին ստանձնած էր , յարմար առիթ սեպելով՝ Սուլթանէն Տիւղեանց Չէլէպլինեբուն աքսորէն վերադառնալու հրամանն առաւ 15 Ապրիլ 1823 , և վերադարձան Տիւղեանք : Նոյն օրերը Սոյ Կիրակոս Կաթողիկոսը վախճանեցաւ իրեն յաջորդեց Եփրեմ իր եղբորորդին , որ դեռ 18 տարեկան էր : Պօղոս Պատրիարք 8 տարի ազդը կառավարելէն ետք՝ ծերութեանք պատճառաւ հրաժարեցաւ Պատրիարքութենէն :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Պօղոս Պատրիարքի :

Պ. Կարապետ վարդապետ Կ. Պօլսեցի : Սա իր խելացի և խոհեմ բնուորութեամբը Պէղճեանի հետ խորհրդակցութեամբ որոշեցին Հռովմէական փոխանորդ մը դնել 'ի Ղալթիա որպէս զի

Պատրիարքարան եկած արքունի հրամաններն անմիջապէս հաղորդուին Հռովմէական Հայոց : Ասոր համար Պէղճեան՝ Պիլէզիկեան Պօղոսի տունն երթալով հրաւիրեց Հռովմէական Հայոց գլխաւորները , և ծանոյց Պատրիարքին կամքն ու հաճութիւնը . որոնք ուրախութեամբ ընդունելով , իրենց և Պէղճեանի հաւանութեամբը Նուրիճան Անտօն վարդապետն ընտրեցին , բայց հետեւեալ օրը Հռովմէականք դադարի ժողով ընելով՝ Մարուշ Պօղոս վարդապետն ընտրեցին փոխանակ Նուրիճան Անտօնի . ասոր ալ դոհ չըլլալով՝ սկսան մտածել որ հերետիկոս Պատրիարքի մ'իրաւասութենէն ելնելով՝ զատ Պատրիարք և զատ Պատրիարքարան ունենան : Նոյն օրերը մեռաւ Զամէեան Հ. Միքայէլ վարդապետ : Կարապետ Պատրիարքի օրով Օրթադիւղի Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին նորոգուեցաւ :

Հ. Այս միջոցին Հայաստանի մէջ ի՞նչ գլխաւոր դէպք պատահեցաւ :

Պ. Պարսիկը 1823 ին յանկարծ Ռուսաստան յարձակելով բաւական տեղ գրաւեցին , Ռուսաց զօրքը անպատրաստ բլլալուն համար : Հայերը տեսնելով Պարսից ահագին յարձակումը , մանաւանդ երկար ժամանակէ 'ի վեր Պարսիցմէ կրած տառապանացն ալ չկրնալով համբերել , Ներսէս

եպիսկոպոս Աշտարակեցւոյն յորդորանօքը 20-23 հազար հոգիէ բաղկացեալ բանակ մը կազմեցին Պարսկաց զէմ ելան և այնքան նեղը ձգեցին զՊարսիկները՝ որ ստիպուեցան ետ քաշուիլ։ Հայոց զօրապետներն էին Մատաթեան, Բէհբու-թեան, Երկայնաբազումին Արղութեանց, Մովսէս Կնէազ և Գանադեռցի Աղասին, որ սոսկական սպայ մ'էր։ Ռուսք զայս տեսնելով իրենք ալ յարձակեցան Պարսկաստան և սկսան անխնայ ջարդել, մինչեւ Պարսիկք յուսահատեալ սկսան փախչիլ, և Ռուսք անոնց երկրին մէջ յառաջանալով այրեցին աւերեցին քանդեցին, այնպէս որ Պարսից Շահը շատ աղաչանօք և դեսպաններու միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ՝ Ռուսիոյ ամեն պայմաններն ընդունելով։ Նոյն ատենը Ս. րարատ գաւառք իր շրջակայ քաղաքներովն և դիւղերովը հանդերձ Ռուսաց իշխանութեան տակ անցաւ։ Նաեւ պայման դրուեցաւ որ, Պարսկաստանէն Ռուսաստան անցնիլ ուղղւ թրիստոնեայ-ները չարդիւրէին, այս ալ Հայազգի Աղա Մինաս Լազարեանցի խորհրդովը եղաւ։

Հ. Ինչու համար Պապական Հայք ոմանք աքսորուեցան և ոմանք տեղափոխեցան։

Պ. Յունաստանի ապստամբութեան ժամանակ, Սուլթան Մահմուտ Եւրոպական դեսպանները

ճամբելով պատերազմ հրատարակեց ընդ դէմ Ռուսաց. և որովհետեւ Բ. Դուռք գիտէր որ Պապական Հայք Հայոց հետ չմիաբանեցան, և եւրոպացւոց հետ յարաբերութիւն ունին, հրովարտակ զրկեց Հայոց Պատրիարքարանը, որուն մէջ հետեւեալ պատուէրները կ'ընէր. Ա. Բոլոր գաղատացիք իրենց հայրենիքը. Բ. Հռովմէական կարգաւորներն յեւրոպա. Գ. Պօլսեցի Հռովմէականք՝ որոնք որ չեն հնազանդիր Հայոց Պատրիարքին՝ յԱնատօլու. Դ. Մայրապետները, աքսորուին. Ե. Հռովմէականք չնստին 'ի Բերա և 'ի Ղալթիա և Եւրոպացի գտնուած անդեր. այլ ուրիշ Հայաբնակ թաղերը բնակին։ Եւ որովհետեւ նոյն ատեն Պատրիարքարանն այրած էր, Սամաթիա Ս. Դէորդ եկեղեցին հրաւիրուելով բոլոր Լուսաւորչական և Հռովմէական Հայոց երեւելիներն ու արհեստաւորները՝ 'ի ներկայութեան անոնց հրովարտակը կարգացուեցաւ 27 Դեկ. 1827 ին. և սկսաւ աքսորը 1828 Յուն. 9 ին։ Նախ Գաղատացիք աքսորեցան իրենց ընտանիքներովը՝ սարսափելի խեղճութեամբ, որոնց մէջ Լուսաւորչական Հայեր ալ կային՝ հրովարտակին մէջ լաւ որոշուած չլլալուն համար. 27 Յունվար 1828 ին՝ Պօլսոյ մէջ տեղափոխութիւններ եղան. 6 Փետրուար կարգաւորներն աքսորուեցան յեւ-

րոտյա . 23 Փետրուար մայրապետներն աքսոր-
ուեցան , 30 ը 'ի Պանտրման . և 11 ը 'ի Մահալքճ .
իսկ Տիւղեանք՝ Ալլահվէրաեան , Չամչեանք և
ուրիշ երեւելի ընտանիքներ՝ Հայոց Պատրիար-
քին իրաւասութիւնն ընդունելով մնացին Կ. Պօլ-
սոյ մէջ : Այս միջոցին Մայր եկեղեցին Գումգա-
փուի՝ մեծ ու ընդարձակ ձեւով շինուեցաւ : Նոյն
ատեն Կ. Պօլսոյ մէջ մեծ սով մը կը տիրէր Օս-
մանեանց հետ Ռուսաց ունեցած պատերազմին
պատճառաւ :

Հ. Թրքո-Ռուսական պատերազմին վախճանն
ինչ եղաւ :

Պ. Ռուսաց բանակը Վրաստանէն անցնելով ե-
կաւ պաշարեց Ախրցիսա քաղաքը : և սկսան պա-
տերազմիլ : Եւ որովհետեւ քաղաքը դրսէն օդ-
նութիւն չունեցաւ , 30 օր դիմանալէն յետոյ բը-
նակիչք յանձնեցին զանի : Այս պատերազմին մէջ
25,000 մարդ միայն քրիստոնեայներէն ջարդուե-
ցան , քանի մ'օրէն Պայազլիտ , Կարս , Մուշ և
Կարին յառաջացան Ռուսք , և եկան Բաբերդ
քաղաքը պաշարեցին . բայց ժողովուրդը դէմ
դնելով քաջութեամբ պատերազմեցան , և եօթն
անգամ յաղթեցին Ռուսաց , բայց վերջապէս յաղ-
թուեցան . վստն զի Ռուսք քաղաքին ջուրը կըտ-
րելով հեռացան , և երբ Բաբերդցիք քաղաքէն

դուրս յարձակեցան՝ Ռուսք դառնալով սկսան
թնդանօղներ արձակել , որով շատ մարդ ջարդ-
ուեցաւ : Այս պատերազմը 2 տարիի չափ տեւե-
լէն ետքը 7 հոկտեմբեր 1829 ին հաշտութիւն ե-
ղաւ : Անգղիոյ և Գաղղիոյ դեսպանները վերա-
դարձան , և երբ Պէօլսք տէրէ դաշտավայրին
մէջ Սուլթանին ինչոյք մը կուտային , խնդրեցին
Սուլթանէն՝ որ Հռովմէական Հայք աքսորէ ա-
ղատուին և զատ Պատրիարքով կառավարուին :
Սուլթանն ընդունեց և (6 Յունվար 1830) վերա-
դարձան և Լատինացւոց եկեղեցին չյաճախելու
համար ալ զատ եկեղեցի չինելու հրաման առին
իրենց : Նոյն տարին նաեւ Նուրիճանեան Անտօն
վարդապետ գերապայծառը Պատրիարք զրկուե-
ցաւ Հռովմէն , բայց Սուլթանը չընդունեց , վստն
զի Աւստրիոյ հպատակ էր . ուստի Մանուէլեան
Յակօր վարդապետ Պատրիարք եղաւ . և այս-
պէս Հռովմէականք սկսան երկու Պատրիարքով
կառավարուիլ , մին քաղաքական , և միւսը կրօ-
նական : Այս միջոցին 5,000 ի չափ Հայ աղաք-
ներ Անատօլուի քաղաքներէն Կ. Պօլս բերուե-
ցան , որոնք Թէրսանէին և Իփլիք հանէին մէջ
կ'աշխատէին՝ միայն հոյ և հանդերձ ընդունե-
լով : Կարապետ Պատրիարք 8 տարի աղղը կա-
ռավարեւէն ետքը հրաժարեցաւ , և իրեն յա-

Ջորդեց Ստեփանոս Աղանի Պատրիարք:

Հ. Հռովմէական Պատրիարքներն ի՛նչպէս կառավարեցին իրենց ժողովուրդը:

Նուրիճան Անտան՝ որ հոգեւոր Պատրիարք էր, ուղեց ճիշտ Հայոց եկեղեցւոյ ծիսից և արարողութեանցը համեմատ կառավարել՝ առանց բան մ'աւելցնել կամ պակսեցնելու. բայց Լատինք և Գոլէճեանք հակառակեցան և Լատին ծէսերով կ'ուղէին կառավարել զեկեղեցին. ասոր համար մեծ գծաութիւն մը ծագեցաւ մէջերնին, և երկուքի բաժնուեցան Աբբայեանք և Գոլէճեանք անուններով: Աբբայեանք իմացան ինչ անելանելի լաբիւրինդոսի մէջ իյնալնին. և Նուրիճանին ճարը հատած՝ գրեց 'ի Հռովմ' Ս. Պապէն կոնդակ բերել տուաւ, որ Հայոց նախնի արարողութիւններն ու ծէսերը անխախտ պահուին, և ամենայն կերպով հնազանդին Նուրիճան Պատրիարքի հրամանացը, և ով որ հակառակի նղովեալ ըլլայ: Սակայն Գոլէճեանք դարձեալ իրենց չար նպատակն առաջ տանելու համար՝ ամեն ճիգ թափեցին, և յաջողեցան փոփոխութիւններ ընել չին տօնացոյցէն, մինչ Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոփք և ուրիշ Ս. Հայրապետներ նղովելով կը նղովեն Տօնացոյցէն փոփոխութիւն մ'ընողք. այսպէս Ս. Ծննդեան տօննառաջ ընելով՝ սրբոց

տօներն ալ փոխուեցան, և Ս. հաղորդութեան գինիին հետ ջուր խառնեցին՝ Լուսաւորչայ դրութեանը հակառակ, Ս. Աստուածն առանց խաչեցարի սկսան երգել, Պատարագի մէջ Պապը յիշել, և այլն. որով զատ եկեղեցի և զատ աղգմ' ըլլալով սկսան տաճկերէն խօսիլ, այնպէս որ շատ մոլեռանդ և վատ տգէտներ Հայերէն խօսեն անգամ մեղք կը համարէին: Հռովմէական Պատրիարքներն ուղեցին Բերիացիներն իրենց իշխանութեան տակ առնել. բայց կառավարութիւնն անոնց աղգայնութեան իրաւունքը ճանչնալով՝ զատ Պատրիարք դրաւ: Յակոբ Մանուէլեան 2 տարի և 8 ամիս պատրիարքութիւն ընելով մեռաւ: Իրեն յաջորդեց Վիէնայի Միաբաններէն Սերովբէ վարդապետ: Այս միջոցներուն Պէղճեան կը վախճանի 'ի մեծ սուգ թողլով բոլոր Հայութիւնը:

Հ. Պէղճեանի համառօտ վարքն ի՛նչ է:

Պ. Պէղճեան Յարութիւն ամիրան իւր պատանեկութեան ատեն պարզ մետաքսավաճառի աշակերտ ըլլալով՝ իւր մեծ սրամտութեամբ և հանճարով այն բարձրութեան հասաւ, բազմաթիւ եկեղեցիներ շինեց, Մայր եկեղեցւոյ ուսումնարանին եկամուտներ պատրաստեց, Ս. Փրկչի վանքն ամեն կարասիներով հաստատեց, երու-

սաղէմայ Ս. Գերեզմանին վրայ Հայոց պատարագ-
մատուցանելու հրամանն առաւ, և իւր ծախիւքը
Պարսկերէն և Հայերէն բառարան մը տպագրել
տուաւ : Նոյնպէս Վենետիկ տպուած մեծ Հայ-
կազեան բառարանին համար դրամական օգնու-
թիւն, և բոլոր օտար ազգաց մեծ բարիքները ք-
րաւ. տէրութեան հաւատարմաբար ծառայեց մա-
նաւանդ Ռուսաց պատերազմէն վերջը Օսմանեան
տէրութեան տաանըմէկ միլիոն Վենետիկեան ոսկի
պարտքը վճարելու հնարքը գտաւ, որով
Թասվիրի Հիւմայուն բարձր պատուանշանին ար-
ժանացաւ, և անկէ ետքը գրէթէ միշտ Սուլ-
թանին հետ կը տեսնուէր ու հետը շրջելու բար-
ձրը արտօնութիւնը համարձակ կը վայելէր : Իր
հիւանդութեան ատեն Սուլթանին բարձր այցե-
լութիւնը ժամու մը չափ ընդունելու պատիւն
ունենալէ ետեւ՝ մեռաւ 3 Յունվար 1834 ին :
Արքունի պալատին յատկացած նաւամատոյցէն
նաւ դրուելով Եէնի դափու տարուեցաւ, և այն
տեղ մեծահանդէս յուզարկաւորութեամբ Մայր
եկեղեցւոյ դաւիթը թաղուեցաւ Սուլթանին հը-
րամանաւ. վառն զի Պօլսոյ բերդաքաղաքին մէջ
Սուլթաններէ և խիստ երեսելի Փաշաներէ ու ա-
նոնց պարագայներէն ի զատ մարդ չէր թաղուէր :
Հ. Պէզճեանի մեռնելէն ետքը Ստեփանոս Պատ-

րիարք ինչպէս կառավարեց աղգը :

Պ. Ստեփանոսի օրով բազմաթիւ եկեղեցիներ
չինուեցան, ինչպէս ճարտարապետ Յովհաննէս
ամիրայն ի յիշատակ Գրիգոր ամիրայի՝ Ս. Գրի-
գոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցի մը շինել տը-
ուաւ ի Գուղկունճուք նաեւ թէ յԱնատօլու և
թէ Կ. Պօլիս շատ թաղերու մէջ վարժարաններ
բացուեցան : Այն ատենի անուանի վարժապետ-
ներն էին Փէշտըմալճեան Գրիգոր, Գէորգ պատ-
ուէլի Տ. Յովհաննէսեան, Պաղտասար պատուե-
լի, Խաչատուր պատուելի, Յարութիւն պատ-
ուելի, Թագաւոր պատուելի, Ֆիդիգայ Պօղոս վար-
ժապետ և Տ. Մեսրոպ քահանայ : Ճարտարա-
պետ Կարապետ և անոր քեռայրը Յովհաննէս ա-
միրաները մեծ խնամքով գիշեր ցերեկ դպրոց-
ներուն յառաջադիմութեան համար հոգ կը տա-
նէին, ինչպէս էին Մայր եկեղեցւոյ դպրոցը, Խաս-
գիւղի Ներսիսեան և Օրթագիւղի Ս. Թարգման-
չաց վարժարանները : Բայց ասոնցմով դռն չ'ըլ-
լալով գիշերօթիկ վարժարանի մը պէտքն անհը-
րաժեշտ կը զգային : ուստի Պատրիարքին հետ
խորհուրդ ընելով Երուսաղէմայ Դաբրիէլ Պատ-
րիարքէն Իւսկիւստարի մէջ եղած Երուսաղէմա-
տունը Ազգին շնորհուիլը խնդրեցին, և ընդու-
նեցան. Սէրվէրեան ամիրային ծախիւքը եռա-

յարկ դպրոց մը շինեցին ՃԵՄԱՐԱՆ անուամբ, և ամեն թաղի դպրոցներուն յառաջագէմ աշակերտաց ընտիրներէն 50 ի չափ առնելով դորժի սիւսան : Եւ որովհետեւ ճեմարանը մեծ ծախքի կը կարօտէր, որոշեցին որ տարուէ տարի 120,000 դրուշ աղքատ տղոց համար երուսաղէմայ վանքը տայ, և հարուստ տղոցմէ տարին 3,000 ական դուրուշ առնուի :

Հ. Ստեփանոս Պատրիարքի ատեն ի՞նչ երեւելի դէպք պատահեցաւ :

Պ. Ստեփանոսի օրով Ամերիկայի Միսիօնարք Պօլիս դալով Հայոց հետ խիստ սիրով տեսնուիլ սկսան : Միամիտ Հայերն այնքան մեծ պատիւ և ընդունելութիւն կ'ընէին այս նոր աշխարհին ճիզվիթներուն՝ որ անոնք անդամ կը զարմանային Հայոց այս աստիճան մարդասէր և հիւրասէր ըլլալուն վրայ : Ասոնք մասնաւոր վարժարան մը ալ բացած էին, որպէս զի Հայք անոր նման դժգոյց տեսած չըլլալով՝ աւելի համարում ունենան իրենց վրայ և Հայ տղաքներն իրենց դպրոցը դրկեն : սակայն Հայերը շուտով իմացան ասոնց նպատակը՝ բաց ի՞նչ քանի մը ծոյլ և անգործ անձինքներէ, որոնք առատ ոռճիկ առնելով սկսան անոնց կողմը բռնել : Ամիրայք Ստեփանոսի թոյլ բարուցը համար զինքը Պատրիարքութենէ վար

առին 8 տարի ազգը կառավարելէն ետքը, և Մարզուանու և Ամասիոյ առաջնորդ Յակոբոս եպիսկոպոսը Պատրիարք դրին : Ասի բաւական ատենէ ի վեր Ստեփանոս Պատրիարքի խորհրդականն էր : Յակոբոս Պատրիարք ուզելով ազգը նորաղանդից տեսութենէն հեռացնել՝ քանի մը կասկածոտ անձինք որք են թովմաս վարդապետ, ֆիզիկայ Պօղոս վարժապետ, Տ. Գէորգ և տիրացու Յովհաննէս՝ աքսորել սուլալ : Նոյն օրերը մեռաւ Սուլթան Մահմուտ, և յաջորդեց իր որդին Սուլթան Մէհիտ 18 տարեկան, 19 Յունիս 1839. որուն չնորհիւ Թանդիմաթը հաստատուեցաւ 9 Նոյեմբեր 1839 :

Հ. Յակոբոս Պատրիարք ի՞նչպէս կառավարեց ազգը :

Պ. Յակոբոս՝ ժողովրդասէր ըլլալուն, ամիրայից բռնութիւնները տեսնելով՝ չէր կրնար համբերել, կը փափաքէր որ ժողովուրդն ու ամիրաները հաւասարեցնէ. բայց ամիրայք իրենց ամբարտաւանութեամբը չարունակ ժողովրդեան հետ խստութեամբ կը վարուէին. հետեւաբար ազգին մէջ երկպառակութիւնը պակաս չէր. ուստի ժողովուրդն ամիրայից ճանկէն ազատելու և իր իրաւանցը տէր ընելու ճիշտ ատենն էր, չնորհիւ Թանդիմաթի : Արդէն սկսէր էին ժողո-

վերդին մէջէն ամիրայից դէմ ատամունք կրճտեւ. վասն զի ձեմարանին բացուած ատեն Յակոբ Պատրիարք աղէկ հոգ կը տանէր և իր ծախիւքը Մարգուանէն ու Ամասիայէն երկու տըղայ բերած էր. նոյնպէս իւրաքանչիւր ամիրայք խոստացած էին տարին 3,000 ական զուրուջ՝ մէկ մէկ աղու թոշակ վճարել. սակայն զանազան տարաձայնութիւններ հանելով և ճարտարապետ ամիրայից հետ հակառակելով՝ սկսան չվճարել. ուստի Յակոբոս Պատրիարք այն ստակներուն տեղը լեցընելու համար, դուրս գացող Հայերէն Յական զուրուջի տուրք մը սահմանեց ի նպաստ ձեմարանին. և նոյնպէս ամիրայից ալ օր աւուր վատթարանալը տեսնելով՝ բոլորն ալ Պատրիարքարան հրաւիրեց, և առաջարկեց որ պաշտօնական կերպիւ ժողովրդէն յատուկ տուրք մը ժողովի, և այդ ստակին մատակարարութեան համար ժողովրդին կողմէն 24 հոգաբարձու ընտրուին: Ամիրայք հաճութիւն ցըցուցին, հետեւանք չկրնալով տեսնել. ուստի 24 անձինք ընտրուեցան, որոնց 2ը իրենցմէ էր, Մերեէմդուխան Հեթում ատենադպիր և երկու ալ գանձապետներ ընտրուեցան:

Հ. Յակոբոս Պատրիարք ուրիշ ի՞նչ բարեկարգութիւններ քրաւ:

Պ. Աղգային Պատրիարքարանի մէջ դատատանական ժողով մը հաստատեց՝ եկեղեցական և աշխարհական անձինքներէ բաղկացեալ, ընդ նախագահութեամբ պատրիարքական փոխանորդի: Նոյնպէս թաղերու մէջ ժողովքներ հաստատել տուաւ, որոնք Պատրիարքարանի հետ յարաբերութիւններ ունէին: Առաջին անգամ ժողովրդեան կողմանէ ընտրեալ այս 24 անձինքը՝ աղգային ելեւմտից հսկելու իշխանութիւնն ստացան, ուստի ուղեցին որ ամիրայից կողմէն 6 հոգի տեսուչ կամ միւթէվէլի դրուին, որպէս զի ժողովքին ըրածներուն տեղեկանան: Ամիրայք այս առաջարկութիւնը չընդունեցին, ըսելով, զմեզ ձեզի հաւասարեցնել կ'ուզէք: Այս խօսքին վրայ թէեւ ժողովը ջրուեցաւ, բայց ամիրայից յոխորտանքն ալ վերջինն եղաւ: Այս միջոցին աղգին գործերն երեսի վրայ մնացած էին, թաղական դպրոցները ժողովրդեան վրայ մնացած, ամիրայք ձեմարանը գոցելու հնարքներ կը մտածէին, ճարտարապետ ամիրայից հետ թշնամութիւն ունենալուն համար. վասն զի առնոց առաջարկութեամբ բացուած և աւելի առնոց խնամքն առաջ կերթար. վերջապէս ամիրայք ձեմարանը գոցելու հնարքը գտան: Նախ համոզեցին Երուսաղէմայ փոխանորդը՝ որ 120,000

ըրչ տարեկան տուրքը դադարեցնէ. քիչ մ'ատեն յետոյ իրենց ծանօթ բարեկամներուն թոշակաւոր տղաքները հանել տուն. ճեմարանը ուրիշ տեղէ եկամուտ մը չունենալով՝ Պատրիարքը վերստին 'ի ժողով հրաւիրեց ամիրաները, և անհրաժեշտ ազգին, 80,000 զուրուշ պէտք ունենալուն իմացուց: Ամիրաները պատասխանեցին թէ 40,000 զուրուշը կուտանք, 40,000 զուրուշն ալ թող ժողովուրդը վճարէ: Ժողովուրդը պատրաստ էր տալու, բայց իրենք՝ ոչ երբէք. ուստի Յակոբոս Պատրիարք յուսահատելով հրաժարեցաւ 2 տարի ազգը կառավարելէն ետքը:

Հ. Ո՛վ յաջորդեց Յակոբոս Պատրիարքին:

Պ. Երբոր Յակոբոս հրաժարեցաւ Պատրիարքութենէ՝ ժողովրդեան ատելութիւնն ու յուզմունքը աւելի շատցաւ ամիրայից դէմ, անանկ որ մինչեւ Եպարգոսին ականջը հասնելով՝ ամիրաներէն երեք հոգի կանչեց և հարցուց Յակոբոս Պատրիարքին առանց Բ. Պրան իմաց տալու հրաժարելուն պատճառը: Ամիրաները չգիտնալ ձեւացնելով, խնդրեցին որ ուրիշ Պատրիարքի մը ընտրութիւնը չնորհէ. Եպարգոսն ընդունեցաւ և առաջարկեց որ եթէ արժանաւոր մէկը կայ թող ընտրեն: Ուստի անմիջապէս Ստեփանոս Նախկին Պատրիարքը կ'առաջարկեն. Եպար-

գոսն ալ Սուլթանին իմացնելով՝ վերստին Ստեփանոսը Պատրիարք կը կարգէ, որ խիստ երկչոտ բլլալուն ամիրայից շուտով կը խոհարհէր. և իրեն խորհրդական ընտրեցին Պօղոս Եպիսկոպոս Բայց ժողովուրդը չհանդարտեցաւ, վասն զի ճեմարանին ծախքը Սէրվէրեան չլինալով տանիլ, հրաժարեք էր. անօրէն Յակոբ Մանուէլեանն ալ 6 ապրիլ 1841 ըննութեան հանդիսին պատճառաւ տղայոց ծնողքն և ուրիշ ուսումնասէր և ճեմարանին բարեկամ անձինք հրաւիրելով 'ի ճեմարան, ազդու ատենաբանութեամբ իմացուց ճեմարանին կործանման վիճակի մէջ բլլալը: Ասոր վրայ այն տեղ ներկայ եղող ժողովուրդը «Միակամ» անուամբ բնկերութիւն մը կը հաստատեն ճեմարանին հաստատ յարատեւութեանը ամեն ջանք չխնայելու, և կը խնդրեն Պատրիարքէն թէ ճեմարանին յատկացեալ եկամուտն Ազգային ուրիշ եկամուտներէն բաժնուի, վասն զի ամիրաները Յակոբ Պատրիարքին սահմանած անցագրատան 5 ական զուրուշ տուրքը Փրկչի վանուց յատկացուցէր էին. ճեմարանը շուտով գոցուելու համար Պատրիարքարանն բնկերութեան ձայնին ականջ չ'կախեց:

Հ. Ստեփանոս Պատրիարքի օրով ի՞նչ երեւելի դործ պատահեցաւ:

Պ. Միակամ անուամբ ընկերութիւնը երբ տեսաւ որ Պատրիարքարանը ամիրայից ազդեցութեամբն իրենց տկան չլիախեց, ճեմարանի աշակերտք թօհաֆճի եղիազար անուն Հայու մ'առաջնորդութեամբ քեաղքտնանէն աղերսագիր կուտան Սուլթանին, ճեմարանին յարատեւութեանը համար. ասոր վրայ Պատրիարքը զայրացած՝ այս գործին գլուխ կեցողներէն մէկ բանիները կանչելով կը յանդիմանէ բայց անոնք բանի տեղ չդնելով այն սաստը, երթալով դարձը կը սաստկանայ, ամիրայք կը խնդան ժողովրդեան վրայ, ուստի բոլոր ժողովուրդը ոտք ելած, դարձեալ աղերսագիր կուտան Սուլթանին, աղաչելով որ Ազգային ելեւմտական գործերը ժողովրդեան կողմէն ընտրեալ 24 անձանց ձեռք տեսնուի, և այն 24 ները Բ. Դուռը վաւերացնէ: Սուլթանը կը հրամայէ որ ժողովրդեան դատը տեսնուի. ուստի արհեստաւորաց գլխաւորներէն արդարութեան ատենին մէջ դատ վարելով վերջապէս ստացան իրենց ուղածը, անանկ որ ամիրաներն ամենեւին գործի չպիտի խառնուին, իւրաքանչիւր հետեւ իր մէջէն պիտի ընտրէ, և հետեւին վիսայականով պիտի դայ Պատրիարքարան և ասոնցմով պիտի ընտրուին 24 ները ու բոլոր Ազգային գործոց տեսչութիւնը վարեն: Եւ ահա

այս անգամ ժողովրդեան կողմէն վարչութիւն մը կը սահմանուի որ Հայոց համար նոր բան էր. նախատինք մ'էր ասի ամիրայից, ուստի ամեն հնար 'ի գործ դրին' և Բ. Դուռն եկած Պոյրուրուն անգործադրելի թողուցին. ժողովն անհամբեր կերպիւ ֆերմանք կսպասէր, որ հաշիւ պահանջէր. 2 ամիսն անցաւ և դեռ ֆերման չեկաւ: Այս միջոցին ճեմարանը գոցուեցաւ և ամիրայք իրենց վրէժն առած սեպեցին ճարտարապետ ամիրաներէն, ուստի Օգոստ. 24 ին ժողովուրդը վերստին աղերսագիր կուտայ Սուլթանին Զեյթին պարնիին դարձած ատեն: Սուլթանը կը հրամայէ որ Հայոց ազգին դատը շուտով և անմիջապէս տեսնուի: Բ. Դուռն օգոստոս 24 ին աղերսագիր տուողը կը փնտռէ, որ դինեպան Իսկէնտէրն և 24 անձինք էին: Երբ ժողովուրդը կիմանայ աղերսագիր տուողներուն փնտռուիլը, 3000 էն աւելի անձինք շուկան խանութնին գոցելով դինեպան Իսկէնտէրի առաջնորդութեամբ Բ. Դուռը կը դիմեն: Ուր տեղ ներկայ եղող 24 անձերէն 16 ըրանտարկուեր էին, և երբ Իսկէնտէրն ալ կուզէն բանտարկել, ժողովուրդը ձայնը կը բարձրացընէ և կըսկսին աղաղակել թէ մենք եմք աղերսագիր տուողը, Ազգն է, ամենքնիս եմք, ուստի Բ. Դուռը ժողովուրդը քաղցրու-

Թեամբ կը համոզէ և բանտարկեալներն ալ ազատ
կ'ընդուն, խոստանալով նաեւ իրենց ուղածը կա-
տարել: Նոյն միջոցին ամիրայից կողմն եղող Ալ-
թունեան Պետրոս վարդապետն արտաքին դոր-
ծոց պաշտօնէին դիմելով պարագլխոց գլխատ-
ուիլը և ոմանց ալ աքսորուիլը կը խնդրէ, բայց
կառավարութիւնը կը մերժէ անոր առաջարկու-
թիւնը, միայն օգոստոս 24 ի դէպքն անխոհե-
մաբար յանցանք ըլլալը 24 ներուռն իմացնելով՝
և իրենք եւս խոստովանելով՝ սեպտեմբեր 17 ին
կաքսորուին հեռեւեալ անձինքը: Յովհաննէս
վարդապետ Սեթեան, Դրիգոր Տիվիթեան, Յա-
կոբ Մանուէլեան, Յարութիւն Յովհաննէսեան,
Անդրէաս ոսկերիչ, մահտեսի Պետրոս Պաամաճի:
Նոյն օրը ժողովրդեան կողմանէ Բ. Դուռը կեր-
թան Պողոս վարդապետ, Միղանճի Ստեփան և
ուրիշներ, աքսորին դէմ բողոքելու համար. ա-
նոնք ալ կաքսորուին, և Պատրիարքն ու ամի-
րաները Բ. Դուռը կը կանչուին ժողովուրդը խա-
ղաղեցնելու համար: Ստեփանոս երկրորդ ան-
գամ 1 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը՝
հրաժարեցունելով Աստուածատուր եպիսկոպոսը
Պատրիարք կը կարգեն, բայց ոչ ժողովրդեան
հաճութեամբ, 13 սեպտ. 1841 ին: Նոյն օրերը
Սամաթիոյ Հայոց Պատրիարքարանը այրեցաւ:

Հ. Աստուածատուր Պատրիարքն ինչպէս կա-
ռավարեց Ազգք:

Պ. Ամիրայք կարծելով որ ալ ժողովուրդը
հանդարտած է, դարձեալ սկսան առջի ընթաց-
քը շարունակել. սակայն ժողովուրդը քահանա-
ներով հանդերձ դարձեալ և չորրորդ անգամ,
մալուհաները լցուած՝ աղերսագիր տուաւ Սուլ-
թանին, ըսելով թէ մենք Տէրութեան հրամա-
նաց անհնազանդ չեմք, բայց ամիրայից ալ դե-
րին չեմք: Եւ թէպէտ նոյն օրն ամենքն ալ կը
բանտարկուին, բայց գիշերն ազատութիւն կըս-
տանան իրենց տունը երթալու: Ամիրայից խո-
րամանկութեամբ յերկարածդել կոկսի ժողո-
վրդեան բողոքը, ուստի ժողովուրդն առաւել
եւս զայրացած՝ միանալով երդում ըրին թէ ինչ
որ պատահի բանտ, աքսոր, մահ՝ տանիլ և ա-
միրայից կամացը չհնազանդիլ, Այս երդումն ա-
միրաները զարհուրեցուց. ուստի Աստուածա-
տուր Պատրիարք, Տատեան Յովհաննէս և Ար-
ղումանեան Արղուման ամիրաները, ժողովրդեան
գլխաւորները Վէզիր խան ի ժողով հրաւիրելով,
կը համոզեն խոստանալով որ ժողովրդեան կա-
մացը պիտի հնազանդին, և այսպէս կը խաղա-
ղեցնեն ժողովուրդը. և Բ. Դուռը Պատրիարքա-
րանէն տեղեկանալով ժողովրդեան իրաւացի և

արդար խնդրոյն, հրովարտակաւ կը հաստատէ 12 դեկտեմբեր 1841 արհեստաւորներէն 27 անձինք Ազգային դորժերու մատակարարութեանը համար, և ամիրաներէն ոտորագրութիւն կառնէ Ազգային դորժերու չը խառնուելու համար: Ուստի ժողովրդական վարչութիւնն աւելի ոյժ առնելով կը հաստատուի. բայց տարիէ մը վերջը ժողովրդական վարչութիւնը ձանձրանալով չորս կողմէն ելած խռնդատներէն՝ հրաժարականը տուաւ Բ. Դրան, որով 13 նոյեմբեր 1842 վերըստին ամիրայից յանձնուեցաւ ազգային վարչութիւնը:

Հ. Ամիրայք ինչպէս կառավարեցին Ազգը:

Պ. Ամիրայք ալ չկրնալով առաջուան պէս ժողովուրդը կառավարել, ուրիշ ճար մը մտածեցին: Նախ ժողովրդեան հետ հաշտուիլ, այս ալ անկարելի էր. ուստի Երկանեան ամիրային նախադահութեամբն ամիրայից ժողով մը դուռնարուեցաւ, և այն տեղ՝ Երկանեան՝ Աղդին թշուառութիւնը մի առ մի բացատրելով՝ յայտնեց որ Պատրիարքաց անհոգութիւնն է պատճառը. ուստի ժողովքը միաբանութեամբ որոշեց որ ժողովրին կողմանէ Պատրիարքին հրաժարականն ուղարկէ: Եւ երկու ամիրայ քաղաքավարութեամբ Պատրիարքին ներկայանալով հրաժարականը կը

խնդրեն. և որովհետեւ ձանձրացած էր Պատրիարքն Աղդային երկպառակութենէն, անձնական տկարութիւն պատճառելով, հրաժարականը դրեց Բ. Դուռը 4 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը, և Պատրիարք եղաւ Մատթէոս Ե. պիսկոպոս առաջնորդ Զմիւռնիոյ՝ ժողովրդասէր և ուսումնասէր անձը՝ 1 յուլիս 1844 ին, որ ժողովրդեան սիրելի ըլլալով՝ իր ազգու առեւնաբանութիւններովն ու համոզիչ խօսքերովը ժողովուրդն ամիրայից հետ հաշտեցուց, և 30 հոգիէ բաղկացեալ վարչութեան ժողով մը կազմեց, որուն 16 ը ամիրաներէն և 14 ը ժողովրդէն էին: Այս միջոցին թէպէտ ամեն թաղ ըսկրներ էր իր դպրոցներուն յառաջագիմութեանը համար աշխատիլ, բայց ասոնց մէջ ամենէն փայլունն ու յառաջագէմը Սամսթիոյ Ս. Սահակեան վարժարանն էր, որ քնկերութեան մը արդեամբ կը կառավարուէր, Մինէճի Անդրանիկ հոռատառամիտ և ամեն կողմէ եկած խռնդոտներու համբերելով յաղթող անձին մատակարարութեամբը. նոյնպէս Խասդիւղի Ներսիսեան վարժարանը, բայց այս՝ ձէզայիրեան Մկրտիչ ամիրայի խնամք: Այս տառնները վերստին սկսաւ Եղմիածնայ Կաթուղիկոսին յիշատակութիւնը Պօլսոյ եկեղեցիներուն մէջ, վասն զի 1828 Ռուսաց

պատերազմին համար դադարած էր Բ. Դրան հը-
րամանաւ թէ Կաթողիկոսին յիշատակութիւնը
և թէ նուիրակաց դալուստը : Այս միջոցին 1843,
Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոս կ'ընտրուի Ազ-
գովին 14 տարի աքսորանաց դատապարտուելէն
յետոյ, որ Ազգային իրաւանց պաշտպանութեանը
համար էր :

Հ. Ներսէս Կաթողիկոսի վրայ ի՞նչ գիտելիք
կայ :

Պ. Երբ Ս. Էջմիածնայ Կարբեցի Յովհաննէս
ընդհանուր Կաթողիկոսը մեռաւ, իրեն յաջոր-
դեց Ներսէս Ե. Աշտարակեցի, որ խոհեմ, հե-
ռատեա, Ազգասէր և ուսումնասէր անձ մ'էր :
Դեռ եպիսկոպոս չեղած քանիցս անգամ բողո-
քած էր նախորդ վախճանեալ Յովհաննէս Կա-
թողիկոսին Պալատենեան շինել և ինքն ստո-
րագրելուն համար. նաեւ շատ անգամ աղաչե-
լով ստիպած էր ղինքք՝ որ ստորագրութիւնը
յետո կոչէ. բայց Յովհաննէս Կաթողիկոսն ան-
պատուութիւն կը համարէր յետո կոչումը : Եւ երբ
Ներսէս՝ Կաթողիկոս ընտրուեցաւ, Ռուսաց
Կայսրը շնորհաւորելով Կաթողիկոսը՝ հրաւիրեց
'ի Բեդրսպուրկ : Այն տեղը նախ Կայսրն այցելու-
թեան կուգայ Կաթողիկոսին. եւ հետեւեալ օրը
երբ փոխադարձ այցելութեան կերթայ Ս. Կա-

թողիկոսը առ Կայսեր, խօսակցութեան միջոցին
Կայսրը Հայ և Ռուս եկեղեցեաց միութիւնը կա-
ռաւարկէ : Կաթողիկոսը պատասխանելով կըսէ՝
Տէր. դուք միութիւն կուզէք, բայց ի՞նչ եղա-
նակաւ՝ հի՛նք նորին հետ թէ նորը հինին, ո՞րն է
արդարը, ձեր դատողութեանը կը յանձնեմ :
Ուրիշ օր մ'ալ երբ կը տեսնուին, Կայսրը կա-
ռաւարկէ որ վեղարին ձեւը փոխէ, և Ռուսաց
հոգեւոր Միքիսթրիկ ձեւովը դնէ : Կաթողիկոսը
կը պատասխանէ, Տէր, երբ Զմիւռին Ս. Ստե-
փանոս եկեղեցւոյն մէջ վարդապետ կը ձեռնա-
դրուէի, Քրիստոսի խաչելութեան առջին ուխ-
տեցի որ այս ձեւ վեղարով գերեզման իջնամ՝
ուստի Աստուծոյ առջեւ որ ուխտած եմ, ի՞նչ
պէս կրնամ ուխտս դրժել 'ի շնորհս մարդկան :
Եւ երբոր Կայսրն այս խօսքերը կը լսէ, հիանա-
լով կը գովէ զանի և կը հրամայէ աղամանդեայ
խաչ կրել վեղարին վրայ :

Հ. Մատթէոս Պատրիարքին օրով ի՞նչ երեւե-
լի դէպքեր պատահեցան :

Պ. 1845 ին ապրիլ 3ին Հռովմէական Հայոց
աշխարհական պատրիարքը մեռնելով՝ տեղը յա-
ջորդեց Անտօն վարդապետ Հասունեան : Մատ-
թէոս Պատրիարք շնորհաւորութեան ղրկեց եր-
կու հոգի իր կողմէն, և այս առաջինն եղաւ Հա-

յոց և Հռովմէականաց մէկզմէկու այցելութիւնը : Բ. Դրան հրամանաւ Հայ եկեղեցականաց գլխարկները փոխուեցան : Եւ երբ Պատրիարքն երուն Միւսթէշարութեան շքանշան տրուեցաւ Բ. Դունէն , Հասունեան Անտօն շնորհաւորելու եկաւ զՄատթէոս Պատրիարքը : Նոյն օրերը Ռուսաց Կոստանդնուս մեծ Դուքսը Պօլիս գալով այցելութեան եկաւ Մատթէոս Պատրիարքին , ընկերութեամբ արտաքին գործոց պաշտօնեայ Րիֆաթ բաշային : Ռուսաց դեսպանին և Այվազեան Յովհաննէս անուն Ռուսիացի երեւելի սպանկերհանին . նոյնպէս Դադղիոյ թաղաւորի որդին Մօնթբանսիէ դուքան այցելութեան եկաւ Մատթէոս Պատրիարքի : Ասոր օրով Բողոքականաց քարոզիչ Միսթօնարները , որոնք նախ դպրոցներ բանալով բաւական Հայ աշակերտներ առած՝ ձրի Դադղիարէն՝ Անդղիարէն կուսուցանէին , սկսան կրօնական գիտութիւն դաս տալ : աղքատաց ողորմութիւն բաշխել , պարտականներու օգնել . այս կերպով բաւական մարդ որսալով սկսան Հայոց եկեղեցին յայտնի յանդիման նախատել : ուրով Մատթէոս Պատրիարք չկրնալով հանդուրժել՝ կանդակներ զրկեց եկեղեցիները և նզովեց զանոնք , Մատթէոսի օրով դարձեալ վէճ բացուեցաւ Հայոց և Յունաց մէջ Երուսաղէմի Ս. Ծննդն .

դեան տաճարին դրան բանալոյն համար : Նոյն օրերը Սամաթիոյ Ս. Սահակեան դպրոցին տարեկան քննութեան հանդէսը կատարուեցաւ 'ի ներկայութեան Մատթէոս Պատրիարքի , Ամիրայից , Միթէրճիմ Մէհէմէտ բաշայի , բժշկապետ Իսմայիլ Էֆէնտիի , Զէվէր Էֆէնտիի , թէրճիման Յուսապէի և բազմաթիւ ժողովրդեան : Ասոր օրով հաստատուեցաւ նաեւ Աղղային վաւերացեալ գործերն ու եղելութիւններն Աղղայնոց հաղորդելու համար Հայաստան անուն լրագիրը : Նոյն օրերը՝ 1846 յունվար 1՝ Հայկազեան անուամբ ընկերութիւն մ'ալ հաստատուեցաւ , դպրոցներուն աժան գնով դասագիրքեր մատակարարելու նպատակաւ :

Հ. Ամիրայք ի՞նչու թշնամացան Մատթէոս Պատրիարքին հետ :

Պ. Տեսնելով անոր բացարձակ իշխանութիւն վարելը , և միշտ Աղղային յառաջադիմութեան և դպրոցներու զարգացման անդուռ աշխատիլը , ամիրաները այս բանն աղէկ աչքով չէին տեսներ . և առաջին յեղափոխութենէն ալ խրատուած ըլլալով , ուրիշ միջոցներ կը մտածեն , այն է առաջնորդները փոխեն : Բայց Մատթէոս Պատրիարք համարձակ խօսելով թէ առաջնորդները դաւառացիք կընտրեն , և հոգեւոր ժողովն ընտ-

րեալին և ընտրողին արժանաւորութեամբ կը վաւերացնէ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ կանոնին համեմատ . ամիրաներն այս լսելով շատեալ հետը կը թշնամանան , բայց նոյն միջոցին ձեղայրըլեան Մկրտիչ ամիրան խիստ զօրեղ և պայծառ վիճակ մ'ունենալուն կակնածէին , վասն զի Պատրիարքը կը պաշտպանէր : Քիչ ժամանակ ետքը ձեղայրըլեան ալ թշնամացաւ Պատրիարքի հետ , ըստ որում Մատթէոս Պատրիարք տըկարութեանը պատճառաւ անոր հօրը մահուան յուղարկաւորութեան հանգէսին չէր դացեր՝ ուստի ամենը մէկ գալով խորհուրդ կրնեն Պատրիարքը հրաժարեցնելու , բայց ժողովուրդէն վախնալով կորոշեն որ Պատրիարքին իշխանութիւնը սահմանափակեն , Ազգային վարչութեան գործերն երկու ժողովով կառավարուին , և Պատրիարքն առանց ժողովոյ գիտութեանը Բ. Դրան բազմիք չգրէ : Ուստի Կրճիկեան Յակոբի և ձեղայրըլեան Մկրտիչի ձեռամբ Բէշլաբաշան հաճեցնելով , ասի հրովարտակ մը կը զրկէ Սուլթանէն վաւերացած՝ 'ի Պատրիարքարան' 3 մայիս 1847 : Մատթէոս Պատրիարք եկեղեցականները , ամիրաները և ժողովրդեան գլխաւորները հրաւիրելով՝ հրովարտակը կը կարգայ , որով երկու ժողով որոշելու արտօնութիւնը կը տրուէր մէկը

14 եկեղեցականներէ բաղկացեալ կրօնական Հոգեւոր անուամբ , և միւսը 20 աշխարհականներէ Դերադոյն անուամբ . ասոնց նախագահը Պատրիարքը պիտի ըլլայ և գործադիրն ալ Աղօթիք անուամբ Կրճիկեան Յակոբ : Այն տեղ ներկայ եղող ժողովուրդը՝ ժողովոց անդամները կընտրէ և անունները Բ. Դուռը զրկեցին վաւերացնելու համար . միանգամայն պայման դրին՝ որ երկու տարին անգամ մ'անդամոց փոփոխութիւն ըլլայ և հրովարտակաւ վաւերացուի :

Հ. Ֆէրիէրի ո՞վ է և ի՞նչ յարաբերութիւն ունեցաւ Հայոց հետ :

Պ. 1847 Մայիս 20 ին Բ. Դունէն ժողովին վաւերացման հրովարտակը գալով , Ազգային գործերը կարգադրել սկսան . բայց ասով ամիրայք ո՛չ Պատրիարքին և ո՛չ Ազգին վնաս մը տուած եղան , վասն զի Պատրիարքը գիտէր որ օր մը ներկայ ժողովին մէջ բաղմոյղ ամիրայից տեղ , ժողովուրդն իր ազատ կամքովն ուղած անձը պիտի ընտրէ : Նոյն օրերը Կ. Պօլիս եկաւ Հոովմայէն Ֆէրիէրի կարգինալը՝ մեծամեծ ընծանելով , և Բ. Դուռը հրաման զրկեց Հայոց և Յունաց Պատրիարքներուն՝ որ քաղաքականութեան համար այցելութեան երթման Ֆէրիէրի : Ուստի Մատթէոս Պատրիարք ընկերութեամբ Չամուր-

ճեան պատուելիի, և Աղաթօնեան Մկրտիչի՝ այ-
ցելութեան կերթայ, և փոխադարձ Ֆէրիէրի այ-
ցելութիւնը խիստ փառաւոր կերպիւ կընդունէ:
Ամիսէ մը վերջը Պատրիարքարանը Հայերէն տըպ-
ուած կոնդակ մը կուգայ, որուն մէջ Հայոց ե-
կեղեցին հերձուածող անուանելով՝ կը հրաւիրէր
Հռովմայ եկեղեցւոյն գիրկը մտնել: Մատթէոս
Պատրիարք՝ Տատեան և Պալեան ամիրաներուն
դիմելով կը խնդրէ որ Բ. Դրան իմացունեն այս
նախատինքը՝ բայց անոնք փոխանակ Բ. Դրան
իմաց տալու՝ Պէշիկթաշ իրենց տունը կը հրաւի-
րեն զՖէրիէրի, և կը խնդրեն ցոյց տալ Հա-
յոց եկեղեցւոյն մուրրութիւնները: Հոն կը գրա-
նուի նաեւ Մատթէոս Պատրիարք և Չամուրճեան
պատուելին: Ֆէրիէրի կըսկսի ոչինչ փաստերով
ապացուցանել. բայց Մատթէոս Պատրիարք ա-
մենը ջրելեն ետքը՝ Հայոց եկեղեցւոյն հաստա-
տութեան օրէն մինչեւ այսօր աեարատ և ան-
խախտ մնալն, և Հռովմայ եկեղեցւոյն քանի քա-
նի անգամ փոփոխութիւն կընլը կապացուցանէ:
Նոյն օրը ժամանակը չներելուն, կորոշուի որ
Բ. անգամ մ'ալ խօսակցին այս նիւթին վրայ:
Արդ 1848 Յունվար 29՝ Ֆէրիէրի Պատրիարքա-
րան գալով Կրճիկեան Յակոբ և Չամուրճեանի
հետ երկար ատեն տեսնուելով կը մեկնի, երկու

օրէն Հատին քահանայի մը ձեռօք Չամուրճեան
պատուելին կը հրաւիրուի Ֆէրիէրի կարդինալէ:
Չամուրճեան պատուելին երթալով, կըսկսին դար-
ձեալ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութեանը վը-
րայ խօսիլ, և Չամուրճեան կը հաստատէ և կը
համոզէ թէ Հայ եկեղեցին ուղղափառ է և ուղ-
ղափառ պիտի մնայ միշտ:

Հ. Համազգեաց ընկերութիւնը կազմողները ո-
րոնք էին:

Պ. Հոովմէական Հայոց ազգասէր և ուսում-
նասէր երիտասարդները Հայոց հետ խորհրդակ-
ցելով՝ ուզեցին ուսմունքը տարածել և ուսում-
նական վերակենդանութիւն մը տալ ազգին, ա-
մեն գաւառի և գիւղերու մէջ դպրոցներ բա-
նալ, երկրագործութիւնը ծաղկեցնել և Ազգային
հնութիւններու թանգարան մը հաստատել: Այս
ընկերութիւնը կազմեցին՝ որուն կանոնադրու-
թիւնը Մխիթարեան միաբանութենէն Հ. Պետ-
րոս վարդապետը խմբագրեց: Գիշ միջոցի մէջ
ընկերութիւնն այնքան ընդարձակեցաւ՝ որ ան-
դամոց թիւը 600ի կը հասնէր: Բայց վերջէն ինչ
ինչ պատճառաւ այս ընկերութիւնը առաջ չ'եր-
թալով կործանեցաւ: Աւստի հիմնադիրք ալ քա-
րուկիր տուն մը չ'ինել տուին, և Համազգեաց ըն-
կերութեան կեդրոն՝ անուանելով՝ Սյուշափ թշուա-

ռութեան դէմ դնողները՝ ըստ մեծի մասին Մուրատեան և Ռաֆայէլեան դպրոցներուն աշակերտներն էին :

Հ. Մուրատեան և Ռաֆայէլեան վարժարաններն ո՞վ բացած է և ո՞ւր են :

Պ. Պարսկաստանի Հայերը վաճառականութեան պատճառաւ Հնդկաստան՝ այն ամենահարուստ երկիրը դիմելով՝ դաղթականութիւն մը հաստատեցին հոն, և իրենց ճարտարութեան ույշաջողակութեան համար, երկրին թագաւորներն ալ մեծ մարդասիրութիւն կը ցուցնեն, ամեն տեսակ ազատութիւններ կուտան. Հայք այնտեղ մեծամեծ պաշտօններու կը հասնին, մեծ աղդեցութիւն կունենան, և իրենց առեւտրական յաջողակութեամբը գրեթէ բոլոր երկրին տէր կըլլան : Երբ Անգղիացիք Հնդկաստան արշաւեցին Հայք աւելի յաջողութիւն գտնելու յուսով, Անգղիացւոց կօղնեն, բայց յոյսերնին՝ ի դերեւ ելնելէ ի վատ՝ ուր որ Անգղիացւոց ձեռքն անցաւ, այն տեղի վաճառականութիւնն ալ Հայոց ձեռքէն ելաւ : Ատենց մէջէն երեւելի եղաւ Մատրասցի Սամուէլ Մուրատ աղգասէր և ուսումնասէր վաճառականը, որ մեծ գումար մը կտակ ըրած է Հայոց Ազգին աղքատ աղայոց համար վարժարան մը բանալ և ձրի դաստիարակելու

նպատակաւ, վարժարանին միայն ուսումնական մատակարարութիւնը Մխիթարեան Հարց յանձնելով : Այս վարժարանը՝ նախ ի Բատուա բացուեցաւ, և յետոյ ի Փարիզ, Մուրատեան վարժարանումը : Նոյնպէս Հնդկաստանցի Ռաֆայէլ Ղարամբան Հայ վաճառականը մեծ գումար մը կտակած է որ Վէնէտիկի մէջ վարժարան մը բացուի, այս ալ առաջինին պայմաններովը, Ռաֆայելեան վարժարան անուամբ : Բայց ցաւ է մեզ որ՝ Մխիթարեանք յիշեալ բարերարներուն կամացք համեմատ՝ անխտիր Հայ աղքատ պատանեաց չեն վայելեցներ այն մեծ շնորհքը, բայց միայն Հռովմէական Հայոց, և այն ալ թոշակաւ :

Հ. Հնդկաստանի Հայոց վրայ ուրիշ ի՞նչ գիտելիք կայ :

Պ. Թէեւ Հնդկաստանի Հայ դաղթականութիւնը շատ պզտիկ, բայց իրենց վաճառականութեամբը բոլոր երեւելի քաղաքացի մէջ տարածուած է ինչպէս Պոմպա, Կալկաթա, Մատրաս, Պաթալիա, Սինկափոր եւ այլն. և որպէս վաճառականութեամբ նոյն քաղաքներուն մէջ երեւելի՝ նոյնպէս աղգասիրութեամբ ամբողջ Հայոց մէջ երեւելի եղած են : Իրենց մէջ երեւելի ընկերութիւններ ունին, որոց մէկն է Արարատեան ընկերութիւնը որ Կալկաթայի մէջ ապարան մ'ու-

նի, և բաւական դրքեր տպած է: 1850 Մարդասիրական անուամբ ճեմարան մ'ալ կառուցած է, և Ազգասիր անուամբ հմտալից օրագիր մը կը հրատարակուէր Մեսրոպը Թաղեադեանցի խըմբագրութեամբ: Այս ուսումնական անձն ուրիշ շատ հեղինակութիւններ ալ ունի: Հնդկաստանի մէջ երեւելի եղած է նաեւ Տիկին Մարիամ Թալոբեան, որ իր ծախիւքը մօտ ատեններս աղջկանց վարժարան մը հիմնած է 'ի Հնդկաստան. բայց ցաւ է մեզ որ Հնդկաստանի հայութիւնն ալ և ինչպէս Լեհաստանի հայութիւնն օր աւուր ոչնչանալու վրայ է:

Հ. Մատթէոսի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեւեց:

Պ. Ամիրայք, որ վարժուած էին ուղած տեներն Պատրիարքներն ու առաջնորդները փոխել, Մատթէոս Պատրիարքի ալ կուգէին նոյն ընթացքը բռնել. բայց ժողովրդէն ակնածելով բան մը չէին կրնար ընել: Նոյն օրերը ծանիկ ամիրայի քոյրը կը մեռնի, Պատրիարքը՝ յուղարկաւորութեան հանդիսին անձնական տկարութեանը պատճառաւ ներկայ չգտնուելուն՝ ծանիկ ամիրայ կը թշնամանայ Պատրիարքին հետ. նոյնպէս կը թշնամանայ Միսակ ամիրայ որ Բերայի եկեղեցւոյն կալուածներէն մին, ուր վեր-

ջերն Արեւելեան Թատրոնը կանգնեցին, կուգէր Դայիանեանց դպրոցի շնորհեանք համար տրուած ստակին փոխարէն առնել: Ուստի Մատթէոսի 23,000 զուրուշի արժողութեամբ մուշտակ մը կը դրկէ, Պատրիարքը չընդունիր. և անմիջապէս Բերայի եկեղեցւոյն Տ. Զաքարիա քահանան կանչելով կիմացնէ. այն ալ ժողովրդեան իմացնելով եկեղեցւոյն Միսակի Պիոսի հէն կառնուի, և Տատեան Պօղոսի կը յանձնուի: Ասոր վրայ ամիրայից մէջ Պատրիարքին թշնամիները շատնալով՝ ժողովին կողմէն երկու անգամ հրաժարականը կուզուի. Մատթէոս՝ ես ժողովրդեան ձայնովը Պատրիարք եղած եմ և միայն ժողովրդեան ձայնովը կը հրաժարիմ, կը պատասխանէ: Ամիրայք տեսնելով որ չպիտի կարենան հրաժարեցնել, կը համբերեն, և ուրիշ դէպքով մ'առիթ կը գտնեն հրաժարեցնելու: Օտեան Պօղոս ամիրան Պատրիարքի ձեռամբ 50000 զուրուշ կը նուիրէ Քարակէօմրիւկի եկեղեցւոյն և դպրոցին, միանգամայն կաղաչէ որ մարդ չիմանայ: Ճէզայիրեան՝ Պատրիարքին երթալով կուգէ իմանալ նուիրատուին ո՞վ բլլալը. Մատթէոս խոստովանութիւն մ'բլլալուն համար չուղեր յայտնել. Ճէզայիրեան կը բարկանայ և Բէշիա բաշայի երթալով Պատրիարքին հրաժարիլը

կը խնդրէ։ Բէշիա բաշա Կրճիկեանի ձեռամբ Պատրիարքին հրաժարականը կը խնդրէ։ Մատթէոս Պատրիարք զգուերով ամիրայից ընթացքէն՝ 1 հոկտեմբեր 1848 ընդհանուր ժողով կը գումարէ Մայր եկեղեցին, հրաժարականը կուտայ 5 տարի Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ։

Հ. Մատթէոսի ո՞վ յաջորդեց։

Պ. Մատթէոս Պատրիարքի հրաժարական տըռած օրը ժողովուրդը շատ կը դիմանայ, բայց վերջապէս գինեպան Իսկէնաէրի առաջարկութեամբ Յակոբոս նախկին Պատրիարքը կընտրուի վերստին, ժողովրդեան և ամիրայից հաճութեամբ որ 1 նոյեմբեր 1848՝ Եւդոկիայէն դալով կըսկսի Ազգը կառավարել։ Ասոր օրով Ազգն աւելի շարժում ընել սկսաւ, մանաւանդ գաւառներու մէջ առ հասարակ Հայոց մէջ մտաւորական շարժում կերեւնար։ Յակոբ Պատրիարք իր խորհրդականներովն Ազգին գիշերօթիկ վարժարանի մը պէտքն անհրաժեշտ զգալով՝ Իսկիւտարի ճեմարանը վերստին բանալ կուտայ. որով թաղական դպրոցներու յառաջադէմ աշակերտները, փոխանակ թոշակաւ օտար ազգաց դպրոցները յաճախելու, այն տեղ կը դիմէին։ Նոյն տարին նաեւ Նէտի դուէի Ս. Փրկչի վանուց մէջ նախակրթական դպրոց մը բացուեցաւ

պանդուխտ, աղքատ, որք և անպաշտպան տըռայոց համար։ Քիչ մը վերջը ճեմարանին ծախուց չկրնալով տոկալ, ճեմարանին կահկարասիքը աշակերտներով մէկտեղ Ս. Փրկչի վանքը կը փոխադրուի, և կըսկսի Փրկչեան վարժարանը ծաղկիլ զանազան ուսմանց և լեզուաց դասխօսութիւններով. ուստի Կաթողիկոսը Յակոբ Պատրիարքին ազգասիրական գործերն և Ազգին ուսումնական վերակենդանութիւն տալու համար աշխատութիւններն իմանալով, մեծագին՝ Փրկչին և Աւետարանչաց պատկերներով զարդարեալ մարգարտազարդ կոնքեռ մը, եւ Զմիւռնիոյ եկեղեցւոյն նպատեւելու համար 1000 բօլ էմբէկեղեցւոյն օրերը Երուսաղէմի Կիրակոս Պատրիարքը վախճանելով իրեն կը յաջորդէ Զմիւռնացի Յովհաննէս եպիսկոպոս։ Նոյնպէս Յակոբ Պատրիարքի օրով 1 յունիս 1852 իրարու հակառակ երկու պարսաւագիրք կը տեսնուի Հայոց եկեղեցւոյն դէմ, որուն մին Հասունի կողմէն զՄխիթարեանս հերետիկոս, հերձուածող, Հայոց կողմակից և առ երեսո հռովմէական են ըսելով՝ կը բամբասէր. միւսը Մխիթարեանց կողմէն, որ Հայոց եկեղեցին հերետիկոս, հերձուածող հրատարակելէն ի դատ ինքզինքն ալ կատարեալ Գաթուլիկ և ամենաջերմեռանդ ծառայ

Հռովմայ եկեղեցւոյ կը հրատարակէր, որ քիչ շփոթութիւն չպատճառեց Հռովմէական Հայոց մէջ. ասոր համար Հասուն քաղաքական Պատրիարքութենէ հրաժարելով սկսաւ միայն հոգեւոր իշխանութիւնը վարել և իրեն յաջորդեց Սէլվեան: Քիչ մը վերջը Սէլվեան Պատրիարքութիւնը ձգելով, Կակոնեան Նիկողայոս վարդապետն աշխարհական Պատրիարք եղաւ 12 նոյեմբեր 1852:

Հ. Յակոբ Պատրիարքի օրով ի՞նչ երեւելի դէպք պատահեցաւ:

Պ. Կարապետ Վարդապետ Շահնաղարեան, որ բաւական ատեն Փարիզ հաստատած էր բնակութիւնը, իր երեւելի տաղանդովը և լեզուագիտութեամբը Փարիզի քանի մ'երեւելի ընկերութեան անդամ ըլլալով՝ Ասպետութեան պատուանշանին կարծանանայ, և Նաբոլէօն Կայսեր հրամանաւ Փարիզի մէջ մատուռ մը կը հաստատէ՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութեանց ծիսից համեմատ, և կսկսի պատարագել, հոն գտնուող Հայերն իրենց պաշտամունքէն չը դըրկելու համար: Այս միջոցին Հ. Գաբրիէլ Այվազեան, Հ. Սարգիս Թէոդորեան, Հ. Սմբերսիոս և Հ. Խորէն Գալֆանեան վարդապետները, կը հրաժարին Վենետիկոյ Միսիթարեան միաբանութենէն

և Հայաստանեայց եկեղեցիին կը յարին, ընդունելով անոր դաւանութիւնը, և կըսկսին Մասեաց Աղանի անուամբ լրագիր մը հրատարակել. նոյնպէս վարժարան մ'ալ կը բանան Արեւելեան բազմալեզու վարժարան անուամբ, և կըսկսին դասախօսութեան սոյն վարժարանին մէջ, ուրկէ բաւական աշակերտներ կը հասցունեն. բայց քիչ մը վերջը, իրենց մէջ անհամաձայնութիւն տիրելով՝ դպրոցը կը գոցուի, և աշակերտներն ալ ցրուցան կըլլան, որով պատճառ կըլլան Ազգին վերայ մեծադումար պարտք մը ձգել: Թէ՛ այս դպրոցին կանգուն մնալուն՝ և թէ Փարիզի Մուրատեան վարժարանն ամբողջ Հայ ազգին աղքատ տղայքը դաստիարակուելուն համար եղած կտակն ամբողջապէս գործադրել տալու համար չատ աշխատեցաւ Ազգասէր Հայ ամիրայ մը, սակայն հոն ալ ճիղուկթութիւնը՝ վերստին յաղթանակեց: Նոյն օրերը 1857 փետրվար 13 վախճանեցաւ Ներսէս ամենայն Հայոց սուրբ Հայրապետը 94 տարեկան հասակին մէջ՝ 14 տարի Հայրապետութիւն ընելէն ետքը, և Ազգը որ մեծ ակնկալութիւններ ունէր այս որդազան անձէն, անոր յանկարծական մահուամբն ի սուգ ընկըղմեցաւ:

Հ. Ներսէս Կաթողիկոսի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Այս անգամ ընտրութիւնը Տաճկաստանի եպիսկոպոսաց վրայ ձգուելուն, 1858 ապրիլ ամսոյն մէջ կրօնական և աշխարհական անձերէ ընդհանուր ժողով գումարուելով՝ երեք արժանաւոր անձինք կընտրուին, որք են Յովհաննէս Պատրիարք Երուսաղէմի, Մատթէոս Նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ, և Գէորգ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Պրուսայու, և իրենց կողմէն երկու Տփլիսեցի իշխաններ երեսփոխան ընտրելով կը զրկեն Ս. Էջմիածին՝ Տաճկաստանի Հայոց կողմէն Կաթողիկոսութեան քուէ տալու : Եւ 1858 յունիս 18 ին Մատթէոս արքեպիսկոպոս՝ Նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ՝ ամենայն Հայոց Կաթողիկոս կընտրուի : Այս ընտրութիւնը Նախ Ռուսաց Կայսրը կը վաւերացնէ և դեսպանատան միջոցաւ Նոյն տարւոյն օգոստոս 11 ին Բ. Դրան կիմացունէ Մատթէոսի ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը . և Բ. Դուռը շնորհաւորելով, կը հրամայէ Նաեւ թէ՛ երբ որ ուղէ կրնայ երթալ ի Ս. Էջմիածին : Նոյն օրէն կըսկսի յիշուիլ նորընտիր Հայրապետին անունը բոլոր եկեղեցեաց մէջ : Դեկտեմբեր 16 ին Էջմիածնայ կողմէն Մակար եպիսկոպոս և երկու վարդապետ հրաւիրակ կուգան . Նոյնպէս 1859 ապրիլ 20 Ռուսաց Կայսեր կողմէն հրաւիրակ կուգան Միքա-

յէլ Լօրիս Մէլիքով Հայ զօրապետը իր բանակին օգնական Հայազգի Միքայէլ Միանսարովի հետ . որոնք խիստ մեծ պատուով ընդունուեցան : Քանի քանի անգամ կոչունքներ տրուեցան թէ Բերա թէ Օրթագիւղ և թէ Պէշիքթաշ . բայց առոնց ամենք դերազանցեց Բերայի Օրթի Տը Պիզանս անուն օթեւանին կոչունքը : Բոլոր Հայ ուսումնականք ներկայ էին, և մեր Օգոստոսիառ Սուլթանին և Վեհ. Կայսեր Ռուսաց բարեմաղթութիւններ եղան : Նոյնպէս Անգղիացւոյ դեսպանն իր դեսպանատան մէջ փառաւոր հացկերոյթ մը ըրաւ ի պատիւ Վեհ. Կաթողիկոսին և Վսեմ. Միքայէլ զօրապետին . հոն ներկայ էին Ռուսոյ, Պէշիքթայի դեսպանք և Պօլսոյ պէյ Տատեան :

Հ. Յակոբ Պատրիարքի իշխանութիւնը ո՞րչափ տեւեց :

Պ. Յակոբ Պատրիարք 9 տարի և 9 ամիս Ազգը կառավարելէն ետքը իր ծերութեանը պատճառաւ կը հրաժարի 1858 հոկտեմբեր 7 ին : Թէ և ժողովուրդը մեծ ցաւ կզգայ այնպիսի ազգասէր և ուսումնասէր հովուէ մը զրկուելուն վերայ, բայց ժողովականք կը վստահացունեն զժողովուրդը թէ՛ իրեն յաջորդող նորընտիր Գէորգ Պատրիարքը՝ Յակոբ Պատրիարքի ընթացքէն չը պիտի շեղի : Ասոր օրով Կ. Պօլիս կուգայ Ռու-

սաց Կայսեր եղբայրը Կոստանդիանոս մեծ Դուքսը, որ ընտանեօք Ս. Երուսաղէմ գացած և Հայոց Ս. Յակովբայ վանքին այցելութիւն ընելով՝ Յովհաննէս Պատրիարքէն շատ սիրով եւ մեծ պատուով ընդունուած էր։ Վեհափառ Հայրապետն ընկերակցութեամբ Գէորգ Պատրիարքի և Պօղոս պէյ Տառեանի այցելութեան կերթայ և մեծ սիրով կընդունուի. և կը խնդրէ նաեւ մեծ Դուքսը, որ եթէ Կաթողիկոսը հաճելու ըլլայ՝ միատեղ ճամբորդեն ի Ս. Էջմիածին. Կաթողիկոսը մեծաւ շնորհակալութեամբ կընդունի այս հրաւերը։ Նոյնպէս Օգոստոսի Թուրքիանը Վեհ. Կաթողիկոսին երթալն իմանալով կը հրաւիրէ իր պալատը, և Կաթողիկոսը մեծ ընդունելութիւն գտնելով կը վերադառնայ յՕրթագիւղ ձանիկ ամիրայի առնը։ Հետեւեալ օրը 1859 յունիս 2 ճամբայ կելլան, ուղեկցութեամբ Սարգիս եպիսկոպոս Անդրեանուպօլսեցւոյ և Սարգիս վարդապետ Թէոդորեանի, մասնաւոր շոգենաւով, որ Նիքօլայէֆէն Կոստանդիանոս մեծ Դուքսը բերել տուած էր Վեհ. Կաթողիկոսին համար։ Նոյն օրերը Հ. Գաբրիէլ Այվազեան, Փարիզէն Ռուսաստան կերթայ և կայսեր հրամանաւ առաջնորդ կը կարգուի Նախշեւանայ, Պետարապիոյ, և Արիմու, Հայաստանեսոյց Ս. Ե.

կեղեցւոյ դրութեանը հակառակ։ Հ. Գաբրիէլ Թէոդորայի մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը կը բանայ Խալիպեան ուսումնարան անուամբ, Խալիպեան Պ. Յարութիւնի ծախիւք, բայց այժմ գոցուած է։

Հ. Գէորգ Պատրիարք ի՞նչպէս կառավարեց Ազգը։

Պ. Երբոր Կաթողիկոսը ճամբայ ելաւ, Ազգային եկամտից կարգադրութեան և Պատրիարքարանի ու Հիւանդանոցի ծախուց մատակարարութեան դիւրութեանը համար, մասնաժողովի մը ձեռամբ կանոնադրութիւն մը կը խմբագրուի, Գերագոյն ժողովը կուզէ որ երկու տարի առաջ խմբագրուած կանոնադրութեան յանձնաժողովը նոր խմբագրուած կանոնադրութեան յանձնաժողովին հետ միանալով, կատարեալ կանոնադրութիւն մը խմբագրեն, Օսմանեան Տէրութեան շնորհած արտօնութեանց համաձայն, Ազգային իրաւանց և պարտուց բովանդակութիւնն ըլլայ. որուն հիմը ընդհանուր Հայ Ազգին դաղանի քուէարկութեամբ ընտրուած երեսփոխանական Ազգային ժողով մը կազմէ, որ կատարելապէս Ազգը ներկայացնէ։ Այս կանոնադրութիւնը ծնող և ուսումնականաց ուշադրութիւնը գրաւողն, անմահ յիշատակաց արժանի Նիկողոս Աղա Պալ-

եան եղաւ, որուն խորհրդական գտնուեցան Ռուսինեան, Աղաթօնեան, Օտեան Դ. և ուրիշ քանի մ'երեւելի ուսումնականներ: Գէորգ Պատրիարք թէ սոյն կանոնադրութեան և թէ ուրիշ մէկ քանի Աղգային խնդրոց հակառակ դալուն՝ Դերագոյն ժողովը զանի հրաժարեցուց 2 տարի և 4 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն ետքը, 1860 ապրիլ 21 ին:

ՄԱՍՆ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

— 0 —

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԳԵՈՐԳ ՊԱՏՐԻԱՐԷԷՆ ՄԻՆՁԵԻ ՆԵՐՍԷՍ Բ. Ի

ՊԱՏՐԻԱՐԷՈՒԹԻՒՆԸ

1860 — 1874

Հ. Գէորգ Պատրիարքին ո՞վ յաջորդեց:

Պ. Սարգիս Եպիսկոպոս Անդրիանուպօլսեցի, որ 1860 մայիս 14 ին ըստ սովորութեան Բ. Դուռը կերթայ և Կայսերական հրովարտակալ Պատ-

րիարքութիւնը կը հաստատուի: Նոյն տարին նաև մայիս 24 ին ալ ընդհանուր ժողով կը գումարի, յորում ներկայ կը գտնուին Սարգիս Նորբնտիր Պատրիարք: Յակօր նախկին Պատրիարք և ուրիշ բարձրատիճան եկեղեցականներ. աշխարհականներէն Տատեան, Պալեան, Երասեան ամիրաները, և ուրիշ պատուաւոր ուսումնականք և բազմաթիւ ժողովուրդ: Այն տեղ նոր խըմբադրուած կանոնադրութիւնը ծայրէ 'ի ծայր կարգացուելով, կը հարցուի եկեղեցականաց թէ, կրօնքի, եկեղեցւոյ ու անոր սուրբ կանոնաց դէմ բան մը կա՞յ, դիտողութիւն մ'ունին. ո՞չ կը պատասխանեն ամբողջ կրօնականք: Թէպէտ եւ քննութեան ալ կարօտ չէր, վասն զի Աղգին սիրելի և հաւատարիմ անձինքն էին սոյն կանոնադրութիւնը խմբադրողները: Ուստի նոյն օրն ամենքն ալ ստորագրելով Աղգովին կընդունին նոյն կանոնադրութիւնը ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ անուամբ, որոյ հիմնական սկզբունքներն են:

Ա.

«Աղգին ամեն մէկ անհատն առ Ազգն պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իր կողմէն

« առ Ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւոր-
« ութիւններ ունի . դարձեալ ամեն մէկ ան-
« հատ իրաւունքներ ունի Ազգէն , և Ազգն ան-
« հատներէն :

« Այս պարտիքներն որոշող և այս իրաւունք-
« ները հաստատող իշխանութիւնը Ազգային վար-
« չութիւն կը կոչուի , որում Օսմանեան Տէրու-
« թեան յատուկ արտօնութեամբ յանձեալ է Տաճ-
« կաստանի Հայոց ներքին գործոց տնօրէնու-
« թիւնը :

Բ.

« Ազգային վարչութիւնը հիմնեալ է իրաւանց
« ու պարտուց սկզբունքին վրայ , որ արդարու-
« թեան սկզբունք է՝ իր ուժը ձայնից բազմու-
« թեան մէջ կը կայանայ , որ օրինաւորութեան
« սկզբունք է : Ամենայն տնօրէնութիւն Ազգա-
« յին՝ որ չէ համաձայն սոյն սկզբանց , ո՛չ ար-
« դար է և ո՛չ օրինաւոր :

Գ.

« Ազգն ու Ազգային վարչութիւնը փոխադարձ
« պարտիքներով կապուած են իրարու հետ :

Դ.

« Ազգայնոց պարտաւորութիւններն է Ազգին
« պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից
« քլլալ , իւրաքանչիւրն իր կարողութեանը չա-
« փով . Ազգին խնդրած ծառայութեանց յանձ-
« նառու քլլալ , և Ազգային վարչութեան բրած
« տնօրէնութեանց ազգասիրաբար հնաղանդիլ :

Ե.

« Ազգային վարչութեան պարտականութիւնն
« է Ազգին բարոյական , մտաւորական և նիւթա-
« կան պիտոյիցը հոգ տանիլ . Հայաստանեայց
« Ս. եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդու-
« թիւններն անխախտ պահել . մարդկութեան
« հարկաւոր եղած անհրաժեշտ գիտելեաց ու
« սուսն Ազգին ամեն ատուհանի թէ մանչ և թէ
« աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել , Ազ-
« գային հաստատութիւնները պայծառ պահել .
« Ազգին հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւել-
« ցընել և ծախքերն իմաստութեամբ անտե-
« սել . Ազգին ծառայութեան մշտնջենապէս
« նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել և
« ապագան տպահովել . կարօտելոց խնամ տա :

«նիլ հայրաբար . Ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն
«արդարութեամբ խաղաղել . և վերջապէս Ազ-
«գին բարեկարգութեանն և յառաջադիմութեա-
«նը աշխատութիւն չնայել :

2.

«Ահա այս ամեն պարտիքները կատարելու և
«իրաւունքները ապահովելու դիտմամբ է որ
«Ազգը հետեւեալ կերպով կը սահմանադրէ
«ընկերային գործոց վարչութիւնը » :

Հ. Սարգիս Պատրիարք ի՞նչպէս կառավարեց
Ազգը :

Պ. Թէ Սահմանադրութեան անթերի գործադ-
րութեանը համար հանդիսապէս ուխտեց 1860
յուլիս 14 ի բողոքական Հայոց մը մահուամբ ,
որ Հայոց գերեզմանատան մէջ թաղել կուգէին ,
իր անձը վտանգի մէջ դրաւ Եւրոպական տէրու-
թեանց Դեսպաններուն և թէ Բ. Դրան առջեւ
Ազգին իրաւունքները պաշտպանելով՝ և արիւն-
հեղութեան առաջին առաւ . Վեհ. Կաթողիկոսն
իմանալով Պատրիարքին անձնուիրութիւնները՝
Ռուսաց Դեսպանին միջոցաւ թանկագին մատանի
մը կը ղրկէ . և օգոստոս 23 իր նախագահու-
թեամբն ըստ Սահմանադրութեան ընդհանուր

ժողով կը հրաւիրէ , հոն քուէից բացարձակ ա-
ռաւելութեամբ կընտրուին 120 երեսփոխանք :

Հ. Սարգիս Պատրիարքին օրով ի՞նչ գլխաւոր
գիտելիք կայ :

Պ. 1860 թուականը Հայոց համար նշանաւոր
թուական մ'եղաւ , վասն զի այս օրէն սկսաւ ա-
մեն թաղ ընկերութիւններ հաստատել որոնք
կըթուրին կը ծաւալեն ազգին մէջ :

Այս միջոցին 1860 - 61 Բերայի մէջ Արեւել-
եան Թատրոնը կը բացուի , և այնչափ մեծ համ-
բաւ կ'ստանայ դերասանահայ և դերասանաց
յաջողակութեամբ որ օտար ազգի դերասանաց
գովեստին կ'արժանանայ : Գրեթէ շատ ներկա-
յացման ներկայ կը գտնուին նոյն իսկ Եւրոպա-
կան տէրութեանց Դեսպանները և բաղմամբիւ
Եւրոպացիք :

Հ. Սարգսի Պատրիարքութիւնը ո՞րչափ տեւեց :

Պ. 1860 Դեկտեմբեր 24ին Երուսաղէմայ Յով-
հաննէս Պատրիարքը 73 տարեկան հասակին մէջ
կաթուածահար ըլլալով կը վախճանի . միաբանք
կուղեն ըստ վաղեմի սովորութեան վանքին մի-
աբաններէն ընտրել իրենց Պատրիարքը , և վան-
քին ելեւմուտը իրենք գիտնալ . բայց Սահմա-
նագրական Ընդհանուր Ժողովը կուգէ վանքին
ելեւմուտը գիտնալ , հաշիւ պահանջել , ըստ

Սահմանադրութեան՝ եթէ վանքին միաբաններուն մէջ արժանաւոր մէկը չգտնուի՝ դուրսէն Պատրիարք մը ընտրել։ Այս խնդիրներուն վրայ ժողովուրդը կը յուզի, երուսաղէմի այս խնդիրը բաւական ծանր կերպարանք կառնու՝ վերջապէս հոկտեմբեր 20 ին Բ. Դրան հրամանաւ Սարգիս Պատրիարք կը հրաժարի՝ 1 տարի և 6 ամիս Պատրիարքութիւն ընելէն յետոյ։

Հ. Սարգիս Պատրիարքի ո՞վ յաջորդեց։

Պ. Տ. Սահպանոս եպիսկոպոս Մաղաքեան Նիկովիդիոյ առաջնորդ՝ տեղապահ կը կարգուի մինչեւ որ յուզեալ ժողովուրդը հանգարտի։

Հ. Ո՞վ ընտրուեցաւ Պատրիարք։

Պ. 1863 Հոկ. 15 Ընդհանուր ժողովը Պատրիարք կ'ընտրէ Տ. Պօղոս արքեպիսկոպոս Թաքթաքեան առաջնորդ Զմիւռնիոյ։ Նոյն օրերը նաեւ Էջմիածնայ Կաթողիկոսն ալ կը վախճանի և ընտրութիւնը Տաճկաստանի եպիսկոպոսաց ձգուելուն։ Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոս առաջնորդ Պրուսայու ամենայն հայոց Կաթողիկոս կ'ընտրուի 1866 սեպտեմբեր 17ին։ Նոյն օրերը բացուեցաւ Խաղիւղ Առաքել - Նուպար - Շահնազարեան վարժարանը։

Հ. Առաքել - Նուպար - Շահնազարեան վարժարանը ո՞վ բացաւ։

Պ. Շահնազարեան Կարապետ վարդապետ օգտփոխութեան համար Եգիպտոս գտնուած ատեն, Կիլիկիոյ մէջ ժառանգաւորաց դպրոց մը բանալու խորհուրդն ունենալը Վսեմափայլ Նուպար բաշայի կը յայտնէ, բայց հիւանդութիւնն օր աւուր սաստկանալով կ'ստիպուի Կ. Պօլիս գալ և հիւանդութեանը դարման մը գտնել։ և Պօլսոյ մէջ աւելի տկարանալով՝ և իւր վերջին օրերը մօտենալը գուշակելով, իր կտակը կը շինէ ի ներկայութեան Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի և ուրիշ քանի մ'երեւելի անձանց, որուն ըովանդակութիւնն է, բոլոր իր գոյքերը ծախուելով 1,000 ոսկոյ դումար մը գոյանայ։ այդ դումարը իր տոկոսովը երբ 4,000 իւլլանայ, նոյն ատեն այն 4,000 ոսկոյն տոկոսովը տաօք ժառանգաւոր աշակերտաց համար գիշերօթիկ վարժարան մը բացուի Կիլիկիոյ մէջ։ Այս կտակին կտակաւատար կը կարգէ Վսեմ. Նուպար բաշան։ Ազգին այս անդուգական բարերարին վախճանելէն յետոյ Ներսէս եպիսկոպոս Եգիպտոս երթալով՝ վերոյիշեալ կտակը Նուպար բաշայի կը ներկայացնէ, որ զովելով հանգուցելոյն հայրենասիրութիւնը, առանց սպասելու 1,000 ոսկոյն տոկոսովը յաւելնալուն, իր կողմէն 3,000 ոսկի կ'աւելցնէ։ Եւ որովհետեւ այն ատենները

դրեթէ անկարելի էր Կիլիկիոյ մէջ այնպիսի դըպ-
րոց մը բանալ, ուստի 1866ին դպրոցը կը հաս-
տատուի Կ. Պօլիս ի Խասդիւղ Առաքել - Նուպար
Շահնագարեան վարժարան անուամբ, տնօրէնու-
թեամբ Գեր. Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետ-
եանի, այն պայմանաւ որ միշտ 10 ժառանգա-
ւոր աշակերտ ունենայ Կիլիկիոյ կողմէն՝ առանց
թողակի:

Հ. Պօղոս Պատրիարք ո՞րչափ ատեն Պատրիար-
քութիւն ըրաւ:

Պ. Ասոր օրով Սահմանադրութիւնը դրեթէ բո-
լորովին դադրեցաւ, վասն զի ազգային ամեն
խնդիրներն անլուծանելի եղան ժողովներուն ցըր-
ուելովը. թաղական և ուրիշ խորհուրդները հին
դրութեան վերածեցին, դաւառայնոց հարստա-
հարութիւններն օր ըստ օրէ շատցան. ազգը վե-
րըստին կը բողոքէ Պատրիարքարանին անտար-
բերութեանը վրայ, բայց ոչ ոք լսեց. ուստի
ժողովրդեան կողմէն 1868 Դեկտ. 18 ին յայտա-
րարութիւն մը տեսնուեցաւ ամէն թաղ թէ՛ Ս.
Պատարագի ատեն յիշատակութիւնը դադրի:
Նոյն ամսուն 29 ին յիշատակութիւնը կը դադրի՝
Պատրիարքը կուղէ հրաժարիլ և վերջապէս 1869
Յունվար 23 ին կը հրաժարի Յ տարի Պատրիար-
քութիւն ընելով:

Հ. Պօղոս Պատրիարքի ո՞վ յաջորդեց:

Պ. 1869 Յնվր. 23ին տեղապահ կը կարգուի
Արիստակէս արքեպիսկոպոս առաջնորդ Անդրի-
անուպօլսոյ. և Սուլթանին գահակալութեան տա-
րեդարձը շնորհաւորելու համար պալատը կ'եր-
թայ. հոն Անտօն Հասունեան առաջնութիւնը
յինքն ձգել ուղերուն, Գեր. Արիստակէս եպիս-
կոպոս որուն ընկերացած էին Խորէն եպիսկոպոս
եւ ըն. առանց Սուլթանին ներկայանալու ետ կը
դառնայ: Հետեւեալ օրը բոլոր պատուաւոր ազ-
գայինք այսպիսի ուրաղան իրաւունք մը պաշտ-
պանելուն համար շնորհակալութեան կերթան ի
Պատրիարքարան, և 1869 Յուլիս 31 Ընդհանուր
ժողով գումարելով Պատրիարք կ'ընտրուի Տ. Իգ-
նատիոս արքեպիսկոպոս Կ. Պօլսեցի առաջնորդ
Վանայ, որ Պատրիարքական հրովարտակն եւ-
նեւէն օր մը վերջը կը վախճանի 1869 Օգոստոս
12ին: Քիչ մը ատեն առանց Պատրիարքի և Տե-
ղապահի մնալով՝ 1869 Սեպտեմբեր 4 Պատրիարք
կ'ընտրուի եպիսկոպոս Մշոյ և առաջնորդ Ս. Կա-
րապետի Դլակայ վանուց Տ. Մկրտիչ Խրիմեան
Վանեցի:

Հ. Խրիմեան ի՞նչպէս Պատրիարք եղաւ:

Պ. Խրիմեան որ վարժապետութենէ յառաջ ե-
կած ուսեալ և Հայրենասէր եկեղեցական մ' էր

և ժողովրդային իրաւանց պաշտպան՝ արդէն մեծ յարգ և համարում ստացած էր Աղգին մէջ իր ընտիր հեղինակութիւններովը , աղգու և հայրենասիրական քարոզութիւններովը . ժողովուրդը առհասարակ դիմելով՝ Երեսփոխանական ժողովոյ խնդրեց որ ղերիմեան Պատրիարքը ընտրէ , և ընտրուեցաւ :

Հ. Խրիմեան ի՞նչ բրաւ իւր Պատրիարքութեանը միջոցին :

Պ. Վարժարանաց յառաջդիմութեան նոր մըղում տուաւ՝ վարժարաններն անձամբ այցելելով՝ աղգօգուտ ընկերութեանց կողմութեան ոյժ տալով , գաւառաց անկարող վարժարաններուն զբրեան ղրկելով , ուսեալ և բանիրուն երիտասարդեկեղեցական և աշխարհական անձինք պաշտօնի հասցնելով , և այսպէս Աղգին մէջ դործունէութեան ընդարձակ ասպարէզ բանալով :

Հ. Խրիմեան ուրիշ ի՞նչ բրաւ :

Պ. Իր օրէն առաջ դիզուած 4,000 Օսմանեան ոսկւոյ չափ Կեդրոնական սնտուկին պարտքը բառնալու ձեռնարկեց Աղգէն հանդանակութիւն ընելով և յաջողեցաւ կիսով չափ այդ պարտքը թեթեւցնել և սնտուկին պատիւը քիչ շատ բարձրացնել :

Հ. Խրիմեան ուրիշ ի՞նչ աղգօգուտ գործեր ունեցաւ :

Պ. Խրիմեան իւր լուրջ փորձառութեամբը տեսնելով որ 1863 ի Սահմանադրութիւնը հիմնական փոփոխութեանց պէտք ունի , ուզեց Աղգին վիճակին ու ժամանակին ոգւոյն և պահանջմանց համաձայն դրութեան մը վերածել և իրեն դաւաժարակից ունեցաւ բազում լրջամիտ անձինք՝ ոսկայն Խրիմեան՝ այլեւ այլ արդելքներ տեսնելով՝ հրաժարեցաւ :

Հ. Խրիմեան Պատրիարքութենէ հրաժարելէն ետեւ ինչ բրաւ :

Պ. Ինքզինք գրական աշխատութեանց նուիրեց և շատ ընտիր հեղինակութիւններ բրաւ , որք մեծ ընդունելութիւն գտած են Աղգին կողմէ :

Հ. Ով յաջորդեց Խրիմեանի եւ ե՛րբ :

Պ. Խրիմեանի յաջորդեց Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան 1874 ապրիլ 14 ին :

Հ. Ներսէս Սրբազան Պատրիարքը ընտրուելէ յառաջ ի՞նչ պաշտօն վարած է :

Պ. Ներսէս Սրբազան Պոլիս Խառօղի ծնած , և նոյն թաղի Ն. Ներսէսեան վարժարանի մէջ ուսումն առած , թաղին Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն քարոզչութեան պաշտօնը վարած է 10 տարի շարունակ և ճանչցուած է իրր պերճախոս բեմբառաց :

Հ. Ուրիշ ի՞նչ պաշտօն վարած է :

Պ. Ազգային երեսփոխան , քանիցս կրօնական
 Ժողովոյ անդամ և Նիկոմիդիոյ դաւառին առաջ-
 նորդ եղած և այլ և այլ պաշտօններով Ռոտոսթօ,
 Անդրիանուպոլիս , Բումանիա , Էջմիածին , Սիւս ,
 Զէյթուն և Եգիպտոս զրկուած և ամեն տեղ
 ամենուն սէրն ու համակրութիւնը չահած է :

Հ. Ներսէս Սրբազան իւր Պատրիարքութեան
 Ժամանակ ի՞նչ գործերով նշանաւոր եղաւ :

Պ. Ներսէս Սրբազան երբ Պատրիարք ընտրը-
 ուեցաւ Ազգին անտուկը պարտք ունէր 2,500
 Օսմ. ոսկի . Ներսէս Սրբազան յաջողեցաւ Երամ-
 եան բարձր , Արահամ փաշայէ ստանալ 1500
 ոսկի և Արքունի ճարտարապետ Վսեմ . Սարգիս
 Պէյ Պալեանէ 1000 ոսկի և այսպէս վճարեց այդ
 պարտքը : Ուզելով կեդրոնական վարժարան մը
 բանալ , առ այդ հարկ եղած դրամադուլսը
 հայթայթելու համար հրաւիրեց հայ մեծատուն-
 ներէն մի քանին որք սիրայօժար ոտորագրեցին
 կարեւոր գումար մը : Թէպէտ իւր կենդանու-
 թեան Ժամանակ այլ և այլ պատճառներով կա-
 րելի չեղաւ բանալ կեդրոնական վարժարանը
 բայց իւր մահուանէ յիշ յետոյ այդ գումար
 գանձուելով գործածուեցաւ վճարելու Ղալաթիոյ
 եկեղեցւոյն պարտքը , որուն համար կալուածները
 աւանդ դրուած էին , և այսպէս հաողթներն ա-

պահովելով բացուեցաւ կեդրոնական վարժարանը
 Հ. Կառավարութեան և Ազգին հետ իւր յա-
 րաբերութիւնը ի՞նչպիսի էին :

Պ. Ներսէս Պատրիարք հաւատարիմ պաշտօն-
 եայ երկրին և Ազգին , թէ Նորին Կայսերական
 Վեհափառութեան և թէ Բարձր . Նախարարաց
 և բոլոր Ազգին կողմէն մեծ սէր և համարում
 կը վայելէր :

Հ. Ի՞նչ մասնաւոր շնորհաց արժանացաւ :

Պ. Նորին Կայսերական Վեհափառութիւնն զը-
 նահատելով նորա արժանիքը , տաղանդը և բար-
 ւոք պաշտօնավարութիւնը , բարեհաճեցաւ նը-
 ուիրել նմա առաջին կարգի Օսմանիյէ պատ-
 ուանշան , մի քանի անգամ կարեւոր գումար-
 ներ և հուսկ ապա մեծ և գեղեցիկ տուն մը
 յՍրթա-քէոյ լաւ կահաւորեալ :

Հ. Ներսէս Սրբազան քանի՞ տարի վարեց պատ-
 րիարքական պաշտօնն :

Պ. Ներսէս Սրբազան 10 տարի անընդհատ վա-
 րեց պատրիարքական պաշտօնն : Թէպէտ շատ
 անգամ իւր անձնական վատառողջութեան հա-
 մար կը հրաժարէր , բայց ամէն անգամ կը մեր-
 Ժուէր :

Հ. Ներսէս Պատրիարք ի՞նչ բարձր պաշտօնի
 հասաւ :

Պ. Վեհ. Գէորգ Կաթողիկոսի վախճանումէն
յետոյ նոր ընտրութիւն կատարուելով, Ներսէս
Պատրիարք ընտրուեցաւ Կաթողիկոս ամենայն
Հայոց 1884 մայիս 9 ին, բայց իւր հիւանդու-
թեանն համար հրաժարելով չընդունեց այդ
բարձրագոյն պաշտօնն :

Հ. Ե՛րբ վախճանեցաւ Ներսէս Պատրիարք :

Պ. Ներսէս Պատրիարք վախճանեցաւ 1884 հոկտ.
26 ին և թաղեցաւ Մայր Եկեղեցւոյ գաւթին մէջ :

Հ. Ինչպէ՞ս կատարուեցաւ յուղարկաւորու-
թեան հանգէսն :

Պ. Յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ նմանը
չտեսնուած չքեղութեամբ որուն մասնակցեցան
բոլոր օտարազգիք եւս համակրութեան մեծ
ցոյցերով առ Աղլն և առ նորա սիրեցեալ ոչաւ-
րիարքն :

Հ. Ո՞վ յաջորդեց Ներսէս Պատրիարքի :

Պ. Ներսէս Պատրիարքի յաջորդեց Յարութիւն
Եպիսկոպոս Վեհապետեան :

4786

0000883

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0000889

Գ Ր Ա Տ Ո Ւ Ն

Գ . Զ Ա Ր Դ Ա Ր Ե Ա Ն

Պաիս , Սուլթան Համամ Փողոց Թիւ 14

Յ Ա Ն Կ Գ Ր Ո Յ

Քերական	(քարակ թղթով)	10 փր.
»	(հաստ թղթով)	20 »
Հեգարան	(քարակ թղթով)	20 »
»	(հաստ թղթով)	40 »

Դասարան (Այրբեկարան նոր ոճով) 118 պտկով .

Ե . Տիպ կազմ . խաւաքարտ . 30 »

Զբօսարան մանկանց բազմապատկեր 1 որ

Սաղմոս պատկերազարդ , կաշեկազմ 5 1/2»

Վարժութիւն մայնաւոր մանկանց 6 »

Մ . Աշենան .- Օսմանեան Պատմութիւն 4 »

Մ . Ասեանազեան . Գրագիտութիւն 2 հատ . բնիկ . 35 »

Մ . Մամուրեան, Ընթերցարան Գ . Տիպ բզմապտկեր . 2 1/2»

Ե . Մուրատեան, Մաղիկ արդի մատենգր 2 հատ . 16 »

» Օնանու մեղրք Բ . Տիպ պտկերգրդ . 6 »

Մ . Զօլաֆեան, Ազգային Պատմ . Գ.Տիպ մինչ 1887 3 »

Ն . Տաղաւարեան . Վեհապաշտ . Եւ բնախոս . պտկեր . 40 »

Աստեղծէ զատ Գրատունս պատրաստ ունի Հայերէն , Թուրքերէն , Թրանսերէն ամէն տեսակ դասագիրք , ինչպէս նաեւ թէ՛ Թուրքիա թէ՛ Իվէնեթիկ , իվէննա յԶմիւռնիա եւ յԵրուսաղէմ տպեալ ամէն տեսակ գրքեր :

Գրատունս ուղղակի յարարերութիւն ունենալով Եւրոպիոյ բոլոր գրաւաճառաց հետ , գրքի եւ ամէն տեսակ դպրոցական պիտոյից համար իրեն տրուած ամէն յանձնարարութիւն կը կատարէ ընդ փոյթ եւ շատ դիւրամատչելի սղայմաններով :

Յանձնարարութիւնը կը հասնին 10 կամ առ առաւելն 13 օրէն յետոյ :

Դպրոցներու եւ շատ գնողաց գոհացուցիչ զեղչ :